

MAGYAR NYELVŐR

141. ÉVF.

*

2017. JANUÁR–MÁRCIUS

*

1. SZÁM

Rövid vissza- és előrettekintés nyelvtudományunkban konferenciánk kapcsán*

1. Több mint hat évtizedes oktatói és kutatói munka, valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaság százéves történetének a megírása (Szathmári 2015) után, immár életem alkonyán, talán nem meggondolatlanul vállalkozom arra, hogy az utóbbi mintegy két-három évtized magyar nyelvtudományát és nyelvészeti oktatását nagyon röviden, többször felsorolásszerűen mérlegre tegyem, kiemelve az eredményeket és főleg a hiányosságokat, és hogy ez utóbbiakkal kapcsolatban jobbító javaslatokkal is szolgáljak.

Tehát korántsem átfogó tudományos értékelésről, hanem csupán – elsősorban a saját tapasztalataim alapján – a pozitívumok felidézéséről, valamint a negatívumok mérlegeléséről és azok lehetséges kijavításáról, röviden nyelvészeti oktatásunk eredményesebbé tételéről lesz szó.

Meg kell jegyezmem, hogy az elmondandókban segítségemre volt a széles látókörű és nagy tapasztalatú Benkő Loránd professzornak a 2001-es, élete végén tett vallomása abban az interjúban, amelyben Kiss Jenő következetesen átgondolt kérdéseire gazdag életpályájáról és a korabeli nyelvtudományról vallott, és amelyben arra a kérdésre is válaszolt, hogy „Vajon milyen lesz a jövő nyelvtudománya? Milyenek lesznek a jövő nyelvészei?” (Benkő 2003: 442). Egyébként e „tudománytörténeti beszélgetés” óta már másfél évtized eltelt, amely ugyan nem hosszú idő, de valamit megmutat abból, hogy Benkő Loránd elképzelése valóra vált-e.

2. Kezdem egy általánosabb kérdéssel, azzal, hogy az egymást követő nyelvészeti, továbbá irodalmi, stilisztikai irányzatok – kisebb-nagyobb mértéken – valójában egymásból és bizonyos értelemben egymás ellentéteiként fejlődnek ki. Tudniillik – nagyon rövidre fogva – amely felmerülő fontos kérdést valamely irányzat nem oldott meg, a következő rendszerint azt teszi meg fő feladatának. A nálunk mostanában megalapozódó kognitív nyelvészet például – szemben elődeivel, a strukturalizmussal, a generatív stb. nyelvészettel – a mai nyelvnek, sőt a mai beszélt nyelvnek a sokoldalú, más tudományokat (pszichológia, szociológia stb.) is bevonó vizsgálatát állította középpontba, sohasem felejtkezve el a beszélő emberről. És folytathatjuk azzal, hogy ebben az irányzatban középpontba kerül

* Elhangzott plenáris előadásként az ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszéke által 2016. november 24–25-én *Grammatika és oktatás* címen megrendezett konferencián.

a jelentések kialakulásának, funkcióinak, változásainak a kutatása, azaz a szemantika. Aztán nagy hangsúlyt kap itt az elméleti háttér, a mentális folyamatok figyelemmel kísérése.

3. És ezzel eljutottunk a korunkbeli nyelvtudománynak talán a legfőbb **pozitív** vonásához, ahhoz, hogy rendkívüli módon kibővült, kiszélesedett, és jellemző rá a differenciálódás: részterületek válnak önállóvá, új irányzatok, új diszciplínák, új tanácskozási formák, módszerek születnek, és az egyes tudományágak interdiszciplináris kutatást igényelnek (vö. Szathmári 2015: 173 kk.). Benkő Loránd erről így nyilatkozott: „Két ellentétes irányt látok: ami pozitív: elméletileg és rendszerbelileg jórészt elmélyültebbek, célirányosabbak lettek a vizsgálatok, bővül a tematika, a látókör, nagyobb a sokszínűség, több területen finomodnak a közelítésmódok” (Benkő 2003: 431; az idézet folytatását l. később a negatív vonások tárgyalásában; l. még Benkő 2003: 442).

A jelzett új irányzatok, diszciplínák között említhetjük a gyorsan fejlődő kognitív funkcionális nyelvleírást, a kommunikáció alaposabb vizsgálatából kinövő diskurzustant, a pragmatikát és a mostanában megalapozódó jelnyelvmeletet és -leírást. Mint jeleztem, keletkeztek új tanácskozási formák is: igen eredményesnek bizonyultak a kerekasztal-megbeszélések; dolgoznak továbbá egy-egy kisebb részterületet vizsgáló műhelyek, kutatócsoportok; lelkes munkát végeznek továbbá a Magyar Nyelvtudományi Társaságban megalakult új tagozatok: a névtani, a pragmatikai tagozat stb. A Társaság nagy létszámú Magyartanári tagozata például azzal a fontos céllal jött létre több mint egy évtizeddel ezelőtt, hogy „az anyanyelvet oktató tanárokat, valamint az anyanyelv-tanítással kapcsolatos fejlesztési munkálatokat hiteles szakmai fórum támogassa és képviselje” (Farkas 2005: 114).

4. Ezek után lássuk a **negatív** vonásokat. Korábban idéztem Benkő Lorándnak a nyelvtudomány fejlődésére vonatkozó megállapítását, amelyben – mint említettem – két ellentétes irányról szól: egy pozitívról és egy negatívról. Eddig a pozitív vonásokkal foglalkoztunk röviden, most következnek a negatív jelenségek. Ezekről összefoglalóan – az előző pontban idézett sorokat folytatva – így nyilatkozik: „Ami negatív folyamat: manapság többen vonzódnak a sablon, a leegyszerűsítés, a divat, az utánzás felé is, a könnyebb munka felé” (Benkő 2003: 431). Majd az idevágó jelenségeket felsorakoztatja.

Elsőként arra utal, hogy a nyelv változásának, fejlődésének, valamint a nemzeti nyelv problematikájának a vizsgálata jobban visszaszorult, mint ahogy az kívánatos volna. Magam pedig még erősebben azt mondanám, hogy a nyelvtörténet nevű tárgy, diszciplína oktatásunkban nagyon is leszűkül. Ugyanez vonatkozik a dialektológiára is, amely pedig nyelvtudományunkban a nyelvtörténet mellett korábban vezető szerepet töltött be. Ezután Benkő professzor a nyelvészeti kutatással kapcsolatban egy kissé gúnyosan – ami pedig nem volt jellemző rá – ezt jegyezte meg: „Én filológusként ahhoz szoktam, hogy a tényeket tiszteletben tartsam. Nemcsak a nyelvi tényeket, hanem a tudománytörténet tényeit, a kutatási előzményeket is. Ma bizony tapasztalható, hogy egyesek nem törődnek azzal,

hogy amit ők leírnak, azt már megírták mások (akár néhány évtizeddel korábban), hanem valamit kitalál valaki, s »eladja« gyorsan portékáját. Ez a gyanúm szerint terjedő gyakorlat, sajnos. Pedig a tudományos etikának, a tisztességnek alapvető követelménye az előzményeknek nemcsak az ismerete, hanem tiszteletben tartása, tudomásul vétele is” (Benkő 2003: 432). Azt hiszem, az utóbbi évtizedben különösen időszerű, amit az úgynevezett adaptációról mond: „Nyugtalanító az adaptáció fölértékelődése is. Természetesen szükség van erre is, mindent meg kell tanulni, át kell venni, s amit alkalmazásra méltónak találunk, azt alkalmazni is kell. De hogy az adaptációt tartsuk a tudomány egyik legfőbb követelményének, s hajlongjunk minden előtt arra, ami nem saját gondolatainkból származik, nem saját megfigyeléseinkből való, aszal nem értek egyet” (Benkő 2003: 432).

Magam – különösen az új diszciplínáknak, mindenekelőtt a kognitív nyelvészet és a pragmatika keretében íródott tanulmányoknak – a tálalásmódját és megfogalmazását tartom sok esetben a legkevésbé megfelelőnek. A téma kifejtésében tudniillik gyakran hiányzik a logikus felépítés és taglalás, viszont sorakoznak a rendkívül hosszú, belső szerkezetekkel megtűzdelt mondatok, amelyekben gyakori a megmagyarázatlan új szakszó és szakkifejezés, valamint – nemegyszer felesleges – sok-sok idegen szó. Mindehhez járul az elméleti háttér túl részletes tárgyalása, amely már inkább elméletieskedésnek nevezhető. Ezért is tartják többen az ilyen írásokat érthetetlennek. Természetesen a felsorolt vonások nem minden idevágó írást jellemeznek, de meglehetősen nagy számban találunk olyanokat, amelyek telítve vannak a jelzett negatív vonásokkal vagy azok valamelyikével. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy az általam olvasott idevágó munkák közül minden tekintetben mintaszerűnek találtam Tolcsvai Nagy Gábornak a Kognitív szemantika című, nemrég Nyitrán megjelent könyvét.)

5. Engedtesse meg, hogy az általam kedvelt stilisztika bizonyos fokú visszazorulásáról egy kissé részletesebben szóljak. A stílus ugyanis – mint ismeretes – egész életünket áthatja, mindenfajta kommunikációnak egyik legfőbb kelléke és jellemzője, tudniillik minden beszédünkkel, írásunkkal így vagy úgy hatni akarunk. A nyolcvanas, kilencvenes években és a századforduló utáni első évtizedben virágzott is a stilisztika egyetemünkön. Többek között az ország valamennyi egyetemének, főiskolájának (a pécsi kivételével) valamennyi stilisztikát oktató tanára az ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszéke mellett működő Stíluskutató csoportnak a tagja lett. A csoport szigorú terv szerint dolgozott, sok hasznos tanulmányt megjelentetve a funkcionális stilisztika tárgyköréből. A csoport legfontosabb munkája – mint szintén ismertes – a csaknem 600 oldalas Alakzatlexikon. Mindezek hatására színvonalas középiskolai tankönyvek is születtek. Szinte sorakoztak továbbá egyetemünkön a stilisztikát választó PhD-sek. A 2007-ben megrendezett utolsó nagy nyelvészkongresszuson például két stilisztikai szekciót kellett a végén létrehozni, olyan sokan jelentkeztek színvonalas előadásokkal. Ezután azonban megkezdődött e fontos stúdium visszazorulása. A csoport 2008 után lényegében befejezte működését. Szerencsére azonban van folytatása maibb tematikával, de kisebb létszámban és jóval kisebb országos hatással. Stilisztikai jellegű tanulmány szintén kisebb számban jelenik meg folyóiratainkban. Aztán megemlítem,

hogy szinte félelmet keltett bennem, hogy néhány évvel ezelőtt egy egyébként kitűnő habilitációs előadásban a szerző – emlékezetem szerint – a kommunikációval kapcsolatban felsorolt tíz-egynéhány jellemző jelenséget, de a stílus nem volt közöttük. Még egy példa: tavalyelőtt egy igen sikeres pragmatikai kerekasztal-megbeszélésen vettem részt a Magyar Nyelvtudományi Társaságban, de bizony a stílus, a stilisztika ott sem igen került szóba. És még sorolhatnám tovább. Meg kell tehát akadályozni a stilisztika további visszaszorulását.

Végül arra utalok, hogy nyelvtudományunk és egyetemi oktatásunk elhanyagolja a nyelvművelést is (l. Benkő 2003: 433). Még egy megjegyzést teszek magyar nyelvészeti oktatásunkról. Talán a legriasztóbb tapasztalatom a következő: hallgatóink – különösen az utóbbi 5–6 évben – amellet, hogy nem szeretnek olvasni, szinte elfelejtették a *tanulni* szó jelentését, nem beszélve a teljességet jelentő *megtanulni* formáról. Egyszerűen nem veszik tudomásul, hogy bizonyos szabályokat, meghatározásokat, felsorolásokat stb. meg is kell tanulni. A szemináriumi órákon rendszerint ott vannak, jegyzetelnek, de például az olvasottak lényegét elmondani, a szabályokat megtanulni stb. azt már nem!

6. Elnézést kérek, hogy – amint már jeleztem – nem átfogó értékelést adtam az utóbbi évtizedek nyelvtudományáról és annak egyetemi oktatásáról. De ez a mostani előadás kereteibe semmiképpen sem fért volna bele. Egyébként is ezúttal mindkettőnek a jobbítása, eredményesebbé tétele volt a célom. Ennek érdekében végül még néhány javaslatot is teszek. Először az új irányzat, az új diszciplínák erősítése céljából meg kellene szerkeszteni a kognitív nyelvészetnek, a pragmatikának, a diskurzuselméletnek a jól átgondolt és megfelelően megfogalmazott terminológiai szótárát. Másik javaslatom: a nyelvtörténetnek nagyobb teret kellene kapnia, hogy a leendő magyartanároknak – bármilyen fokon tanítsák is a grammatikát – a háttérben, a tudatukban ott legyen a tanított jelenség kialakulása, múltja. És utoljára, de nem utolsósorban: nagyobb követelmény, nagyobb szigor kívántatnék!

SZAKIRODALOM

- Benkő Loránd 2003. Beszélgetés Benkő Loránnal. In: Hajdú Mihály – Kiss Jenő (szerk.): *Nyelv és tudomány, anyanyelv és nyelvtudomány*. ELTE BTK. Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest, 421–47.
- Farkas Tamás 2005. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság 100. közgyűlése*. Magyar Nyelv 101: 113–6.
- Szathmári István 2015. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság története (1904–2005)*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

Szathmári István
professor emeritus
ELTE BTK

SUMMARY

*Szathmári, István***A brief look back and ahead in Hungarian linguistics apropos of our conference**

This talk does not give a comprehensive assessment of Hungarian linguistics of the past few decades and its teaching at the university. This would not have been possible in a single talk. My aim this time is simply to provide a few ideas on how to improve both. To that end, I conclude by giving a few suggestions. First, in order to reinforce new directions and new disciplines, a well-thought-out and appropriately formulated terminological dictionary of cognitive linguistics, pragmatics, and discourse theory should be compiled. Second, historical linguistics should be given more coverage in order for future teachers of Hungarian language and literature, at any level of grammar education, to have the origins and past of the phenomenon they are teaching at the back of their minds. And finally, last but not least: higher expectations and more rigour would be needed.

Keywords: the situation of linguistics in universities, new disciplines of linguistics, more space for historical linguistics, higher requirements needed

Kísérleti tankönyveinkről

Ideje volna szakemberekre bízni a magyar nyelvtankönyvek elkészítésének feladatát. Többéves oktatási gyakorlatom során egyre inkább azt tapasztalom, hogy hallgatóim – akik egyébként érdeklődők, nyitottak-befogadók, sőt tudásukat többségükben maguk is tanárként szeretnék továbbadni – szinte háttértudás nélkül érkeznek a magyar grammatika óráimra, és sokan a legegyszerűbb alapfogalmakkal nincsenek tisztában. Nem egyetemi, hanem általános és középiskolai szintű tananyagot kell megértetni velük, ennél fogva vizsgán alig-alig kérhetünk többet tőlük számon, mint amennyit érettségi szinten elvárhatunk. Sokan érkeznek hozzánk a gimnáziumból úgy, hogy a grammatikát idegennek, embertelen, rideg, valamifajta nem evilági, érthetetlen, fel- és megfoghatatlan tantárgynak (szörnynek) tartják. Noha aki valóban átlátja és megérti anyanyelvének szerkezetét (elemeit, szabályait, mozgásait – azaz működését), az helyesen és pontosan fogalmaz, értő módon, lényeglátóan olvas, könnyebben sajátít el mindenféle tudást. Képes a nyelvi elemek kreatív kombinációjára, kifejezőképessége csiszolt lesz, minden bizonnyal újszerűen, színesen, egyben érzékletesen beszél és ír. Vagyis jóval hatékonyabban kommunikál, mint azok, akiknek mindez meg nem adatik. A nyelvi szerkesztés ismerete természetesen a helyes írás és az arányos szövegszerkesztés alapja is. A grammatika – mint a nyelv élő szerkezetének ismerettára – egyfajta gondolkodásanalízis, hiszen a nyelv az emberi kommunikációnak, azaz a gondolatok kifejezésének a tudat által kialakított, ezért a legkimunkáltabb, legcsiszoltabb módja. A grammatika egyfajta „philo-szophia” a szó eredeti jelentésében. A „bölcseesség szeretete” jegyében érthető tehát, miért kedvelik meg a gondolkodást élvező hallgatók a grammatikát abban a pillanatban, amikor világossá válik számukra a tantárgy tartalma és célja.

Nem kérdés, hogy lehet-e szeretni a grammatikát. Természetesen lehet, és az is természetes, hogy kis- és középiskolásokkal is meg lehet szerettetni a nyelvtant. Minden azon múlik, hogy szeretik-e és jól tudják-e a tantárgyat azok, akik azt átadni hivatottak.

Az elmondottak alapján tehát tiszta szívvel javaslom gimnáziumban tanító kollégáimnak, hogy felejtsék el a kerettanterv grammatikai órakeretéhez összeválogatott négy nevelési-fejlesztési célt, hiszen ez és így leírva annyira komolytalan, hogy a tantárgyat is komolytalanná teszi, illetőleg kellő elővigyázattal használják a kísérleti magyar nyelvtankönyveket is.

A gimnáziumi tananyagban mindösszesen 12 óra jut a magyar grammatikára. A 9–10. osztályos kerettanterv 96 nyelvtanórájában 20 órát kapott a „Nyelvi szintek, a magyar grammatika jellemzői” című tematikus egység, amelyből csupán 12 óra a grammatika. A többi hangtan és összefoglalás. A szerkezetanra szánt

12 órában a tanulók lényegében átismétlik az általános iskolai anyag egy részét. Ennél többet ilyen csekély óraszámban nem is lehet elvárni. Ha az általános iskolai tananyag nem ragadt meg a diákok fejében (ennek nagy a valószínűsége), a tananyagfejlesztők most igyekeznek lenyomni a tanulók torkán a teljes szóalak-tant (tőtanostól, toldalékostól), a gyakori és ritkább szóalkotásmódokat, a szófaji rendszerezés elveit és megvalósításának a módját, az összes alap-, viszony- és mondatszót, a szintagmák fajtáit, a teljes mondatszerkezetant (tagolt-tagolatlan, egyszerű-összetett mondatok), valamint a mondatok modalitásának a jellemzőit.

Elmondani is sok. Hiba lenne arra számítani, hogy mindebből marad valami a diákokban, pláne rendszerként értelmezve! Ez a fajta tudásátadás sem az analitikus gondolkodást nem fejleszti, a tudatosságot sem erősíti, és nyilván a nyelvi elemek értő használatát sem fogja fejleszteni, ahogyan azt a kerettanterv fejlesztési céljaiban ígéri nekünk.

A közoktatás első tizenkét évében számos rendszerben tanítjuk gondolkodni gyermekeinket. A tapasztalati, konkrét ismeretektől kiindulva, az egyszerűbb kapcsolódásokat követve bővítjük a tudás körét, és haladunk az egyre elvontabbá és bonyolultabbá váló ismeretek, szabályok, kötődések, tehát a rendszerezés irányába. Sok-sok dalt és verset megtanulunk, illetőleg megtanítunk, mielőtt zeneelméletet, verselméletet tanulnánk és tanítanánk, de egyik rendszerezésben sem törekszünk a teljességre, csupán az alapvető összefüggések, csoportosítások bemutatására. Megtanítjuk az állatrendszertan alapkategóriáit, megtanítjuk, hogyan lehet felismerni egy-egy növényt a növényrendszertan kategóriái szerint, de bizony, bajban lennénk, ha minden növényt vagy az összes állatot szeretnénk bemutatni a tanulóknak. Az elméleti ismeretek átadásával még óvatosabban kell bánni. Tizenkét éves kor előtt az elméleti kategóriákat sem erőltethetjük, ezek teljes rendszerezését súlyos hiba a gyerekekre zúdítani. A nyelvtanítás nagyon helyes gyakorlata, hogy az írás és az olvasás tanítására építve előbb azokat a fogalmakat (terminusokat és szabályokat) vezeti be, amelyekkel a gyerekek a gyakorlatban találkozhatnak. Ezt tapasztaltam például Adamikné Jászó Anna és Bocsák Veronika kézikönyvében (Tanítói kézikönyv – Magyar nyelv és irodalom 3. osztály. Dinasztia Tankönyvkiadó, 1999), ahol az olvasástanításhoz és mellett közvetlenül kapcsolható mondatfajtákat, az írástanítás mellett a szintén közvetlenül kapcsolható központi alapszófajokat (ige, főnév, melléknév), ezek helyesírását, alakját tanítják, majd az ezekkel kapcsolatba lépő szófajokat (a főnév mellett a névelő, az ige mellett az igekötő), és így tovább. Ezt a menetet akár a főnévtől, akár az igétől folytatni lehet felsőbb osztályokban például a névutókkal, majd a névutók felől a határozószókkal; illetőleg az igék „vonalán” haladva főnévi igenevekkel. Az alaktan tanítása, azaz az alapszófajok bontása is megkezdődhet ötödik osztálytól. Az effajta oktatási menetben nem tapasztalunk rendszerkényszert. A rendszer mintegy önmagát nyújtja, illetőleg későbbi tudatosítása folyamán egészíthetjük ki a szükséges és lényeges elemekkel.

A nyelvtani rendszerezés tanítására valóban csak a 7. osztálytól kerülhet sor, addig érdemes csupán tapasztalatot és tudást gyűjteni. A rendszerezés tanítása azonban egyáltalán nem jelenti azt, hogy a rendszer minden elemét és összes szabályát oktatnunk kell. Az ember elborzad, ha végiglapozza az új (kísérleti)

7. osztályos tankönyvet, amely sűrített formájában a teljes egyetemi nyelvtant tartalmazza (helyenként rosszul; a hetedikesek tankönyvéről külön tanulmányt lehetne írni). A szóelemek, a szóalkotásmódok, a szófajok, a szintaxis és a mondat jelenségei, elemei, viszonyai stb. között számos olyat mutat be és gyakoroltat a tankönyv és a hozzárendelt munkafüzet, amelynek biflázása szükségtelen annak, aki nem a magyar nyelvtannal kapcsolatos ismeretekre teszi az életét. Határozószói névmás, névutómelléknév, grammatikai és nem grammatikai viszonzások, partikulák stb., hosszan sorolhatnánk azokat az ismereteket, részrendszereket, amelyeket korai még a 12–13 éves gyerekeknek tanítani. Időrablás, amelynek során a tanulók inkább távolodnak a nyelvtantól ahelyett, hogy felfedeznék a nyelv érdekességeit, erejét, a kifejezés szerkezeti variálhatóságát, lehetőségeit.

A „nyelvészet [varázsvessző] a nyelv anyagi és szellemi gyöngyeinek föl-lelésére” – fogalmazza Brassai Sámuel A magyar mondat című munkája bevezetőjében. Fogja hát a varázsvesszőt mindaz, akinek birtokában van, mutassa és kerestesse igazgyöngyeinket! Ideje szakemberekre bízni a magyar nyelvtankönyvek elkészítésének feladatát!

Lengyel Klára
egyetemi docens
ELTE BTK
Mai Magyar Nyelvi Tanszék

SUMMARY

Lengyel, Klára

On experimental textbooks

The majority of schoolchildren neither understand nor like Hungarian grammar, the teaching material that helps the apperception of their native language and the exercise of exacting language use. The reason, on the one hand, is the ill-considered nature of the core curriculum of this subject and, on the other, the inappropriateness of the grammar textbooks used in the schools. The paper gives a comprehensive, albeit sketchy, overview of the situation of grammar teaching in this country.

Keywords: grammar teaching, textbooks, general education

„Egy szótár, ami nélkül túl kockázatos lenne élni”

50 éves a *Petit Robert*, a modern egykötetes francia értelmező szótár

1. Előzmények. A híres francia lexikográfus, Pierre Larousse 1863 és 1876 között *Grand Dictionnaire universel du XIXe siècle* [A 19. század enciklopédikus nagyszótára] címen, 20 695 oldalon, 15 kötetben (+ két pótkötet 1878-ból és 1888-ból) megjelent, és a nyelvi, valamint az enciklopédikus szótárt kombináló műve mind tudományos értékét, mind a vállalkozás anyagi, logisztikai megszervezését és lebonyolítását, mind pedig társadalmi hatását¹ tekintve a kor kolosszális műve volt (minderről részletesebben lásd Bárdosi 2017). A francia szótárpiacot inntentől kezdve, de különösen a 20. század első felében a Larousse Kiadó monopolizálta és tematizálta. A 6, 10, 15 kötetes, gigantikus enciklopédiáktól és enciklopédikus szótáraktól a nagyon jól eladható egykötetes kiadványokon át (pl. a *Petit Larousse Illustré* [Kis képes Larousse]) az iskolai lexikográfiai munkák sokaságáig a kiadó teljesen kitöltötte a piacot. Néhány fontos kivételtől eltekintve (pl. a Littré-szótár vagy a *Dictionnaire de l'Académie* újabb kiadásai), ez a helyzet egészen a második világháborút követő időszakig, a valódi, modern nyelvi szótárak megjelenéséig tartott.

A második világháborút követő évtizedekben a francia lexikográfusok (Paul Robert, Alain Rey, Josette Rey-Debove, Henri Cottez, Claude Dubois, Jean Dubois) figyelme egyre inkább a modern, tisztán **nyelvi szótárak** megszerkesztésére irányult. Ennek első igen jelentős eredménye Paul Robert 1964-ben megjelent *Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française* [A francia nyelv alfabetikus és analogikus szótára] című 6 kötetes nagyszótára volt, amelyet később és ma is *Grand Robert* (a továbbiakban: *GR*) címen forgalmaznak. Az internet korát jóval megelőzve, Paul Robert e szótárában valójában feltalálta és sikeresen alkalmazta a szavak közötti összefüggések bemutatásával a mai számítógépes adatbázisokban alapvető hipertext funkciót. Három évvel később – és ötven évvel ezelőtt, 1967-ben – *Petit Robert. Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française* [Petit Robert. A francia nyelv alfabetikus és analogikus szótára] (a továbbiakban: *PR*) címmel megjelent a francia nyelv azóta is legnépszerűbb egykötetes értelmező szótára, amelyet megjelenésekor a *Nouvel Observateur* újságírója kis túlzással a címben leírt mondattal jellemezte: „C'est prendre trop de risques que de vivre sans lui” [Túl kockázatos lenne nélküle élni].

Ekkor – akárcsak ma – a Robert és a Larousse Kiadó a modern egykötetes értelmező szótárak területén versenyhelyzetbe került, mivel a Larousse 1966-ban jelentette meg Jean Dubois főszerkesztésében a *Dictionnaire du français contemporain* [A mai francia nyelv szótára – a továbbiakban: *DFC*] című, 25 000 címszót tartalmazó és a modern nyelvészet (pl. disztribucionalizmus) kutatásainak eredményeit is felhasználó értelmező szótárát. Minden tudományos kvalitása és lexikográfiai újítása ellenére (lásd még alább az 5. pontban) a *DFC* sajnos nem tudott tartósan a piacon maradni. Ennek egyik fő oka az volt, hogy – akárcsak a *Dictionnaire de l'Académie française* [A Francia Akadémia szótára] 1694-es első kiadásában – adott szócsalád prefixummal vagy szuffixummal képzett tagjait utalás nélkül az alapszónál fejtették ki (a *redescendre* ige tehát a *descendre* szócikkben), és ez a módszer sohasem nyerte el a francia nyelvközösség tetszését. Valószínűleg ugyanennél az oknál fogva, noha érdemtelenül, nem lett sikeres a *PR* versenytársának szánt *Larousse de la langue française. Lexis* [Lexis. A francia nyelv szótára]² címet viselő, 1979-ben megjelent és 76 000 címszót tartalmazó, szintén Jean Dubois által szerkesztett egykötetes Larousse értelmező szótár sem.

¹ Ennek egyik érdekes megnyilvánulása volt, hogy Larousse antiklerikális nézetei miatt a szótárt a katolikus egyház indexre tette.

² A szótárt ma a *Le Lexis. Le dictionnaire érudit de la langue française* [Lexis. A francia nyelv tudós szótára] címen forgalmazza a kiadó.

A nagy nyelvi szótárak között hasonló sorsra jutott a *GR* vetélytársának tervezett, Louis Guilbert, Robert Lagane, valamint Georges Niobey által szerkesztett, 7 kötetes *Grand Larousse de la langue française* [A francia nyelv Larousse nagyszótára] (1971–1978) is.

2. Paul Robert, az ügyvéd-közgazdászból lett lexikográfus. Mielőtt a versenyből győztesen ki-kerülő *PR* részletesebb bemutatására rátérnék, néhány gondolat erejéig emlékezzünk meg a szótár névadójáról is. Ennek során több forrásból is meríthetünk. A róla írt tanulmányokon túl (Pruvost 2003: 14–87; Rey 2011: 842–55) elsősorban természetesen az önéletrajzi írásai említendők:

a) az 1966-ban *Aventures et mésaventures d'un dictionnaire* [Egy szótár kalandjai és viszontagságai] címmel megjelent 149 oldalas, kézzel írott önéletrajzi könyve, amelyben Paul Robert gyermekkorától kezdve meséli el életét egészen a *Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française* című értelmező nagyszótár 1964-es megjelenéséig;

b) az 1974-ben megjelent *Dictionnaire universel des noms propres* [A tulajdonnevek egyetemes szótára] (*Robert 2*) című műve, amelyben a szerző – miként egykor Pierre Larousse a *Grand Dictionnaire universel du XIXe siècle* című szótárában – saját magáról is szerkesztett egy rövid szócikket;³

c) az *Au fil des ans et des mots* [Az évek és a szavak sodrásában] címmel megjelent kétkötetes szintén önéletrajzi könyve (1979 és 1980), amelyben sokkal részletesebben és Alain Rey szerint némi nárcizmussal fűszerezve (Rey 2011: 848) számol be saját és felmenői életéről, továbbá lexikográfiai főműve szerkesztésének módszertani, technikai műhelytitkairól.

Paul Robert 1910. október 19-én született az algériai Orléansville (ma: Chlef) városában. Algirban folytatott jogi tanulmányai befejezése után ügyvédi diplomát szerzett. 1933-ban megházasodott, fia született, majd Párizsban közgazdasági doktori fokozatot szerzett *Les Agrumes dans le monde* [A citrusfélék a világban] című disszertációjával. Ennek írása közben gyakran okozott neki nehézséget az angol és spanyol mezőgazdasági szakterminológia fordítása. Már ekkor hiányolta egy olyan új típusú értelmező szótár meglétét, amelyik az analógia segítségével képes csoportosítani az azonos fogalmi körbe tartozó szavakat („nouveau dictionnaire qui, par analogie, permettrait de regrouper les mots selon les notions et les idées”). A második világháború alatt a hadseregben rejtjelezőként ismerkedett meg mélyebben a francia nyelv finomságaival. E tapasztalatait a háború után a fent említett új típusú szótárának szerkesztése során kamatoztatta. A nyelv analogikus összefüggéseiben alapuló szótártervezetét bemutatta a korszak kiemelkedő személyiségeinek (de Gaulle, André Malraux, Georges Pompidou), akik munkájának folytatására biztatták. A siker érdekében 1951-ben részvényesek és előfizetők tőkéjét bevonva megalapította saját kiadóvállalatát (Société du Nouveau Litré), amely 1953 és 1964 között 6+1 kötetben adta ki a *Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française* című analogikus értelmező nagyszótárt.⁴ A szótár szerkesztési munkálatait eleinte (szinte a teljes A betűt) Paul Robert egy személyben végezte. A megnövekedett kiadóvezetői munka mellett azonban hamarosan kénytelen volt új munkatársakat felvenni. Így kerültek a szerkesztőségbe a francia lexikográfia olyan máig meghatározó egyéniségei, mint Alain Rey (1928–) és felesége Josette Rey-Debove (1929–2005), valamint Henri Cottez (1913–1999), akik a nagyszótár végső arculatának kialakításában az F betűtől már döntő szerepet játszottak. A szótár hosszú címe is Alain Rey javaslatára, de persze Paul Robert egyetértésével változott a mindennapos használatban általánossá vált, szép szakmai és anyagi sikert hozó *Grand Robert* címre.

Ekkor már, de különösen 1964 után, Paul Robert figyelmét egyre inkább lexikográfiai sikerreinek társadalmi kiaknázása kötötte le. Ennek fontos állomása volt, amikor Jules Romains írótól, a Francia Akadémia tagjától átvehette a Francia Becsületrend kitüntetését. Hiúságát legyezgetendő a „halhatatlanok” sorában is szívesen látta volna magát, a Francia Akadémia azonban nem

³ Említsük meg azt is, hogy a *Petit Larousse illustré* 1981 óta szentel szócikket Paul Robert-nek, a *Grand dictionnaire encyclopédique Larousse* [Larousse nagy enciklopedikus szótára] pedig 1985-ös kiadásában elemzi hosszabban Robert lexikográfiai munkásságának két legjelentősebb tételét, a *Grand Robert* és a *Petit Robert* szótárakat.

⁴ A Francia Akadémia már 1950-ben, a szótár első füzetének megjelenésekor meglátta abban a születőben lévő lexikográfiai remekművet, és azt a 2000 frank pénzjutalommal is járó *Prix Saintour* kitüntetésben részesítette. Ezzel az 1889-ben alapított és évente kiosztott irodalmi-filozófiai díjjal olyan munkákat ismernek el, amelyeknek tárgya a francia nyelv és irodalom kutatása és bemutatása.

választotta tagjai közé. Mindezek után nem meglepő, hogy máig legsikeresebb, 1967-ben megjelent *Petit Robert* szótárának csak jogilag és a jogdíjak tekintetében szerzője és hasznélvezője, annak szerkesztése során sem a koncepció kidolgozásában, sem a szócikkek megírásában vagy azok lektorálásában nem vett részt személyesen. E munkákat teljesen egészében a kiadó Alain Rey által vezetett csapata végezte el.

Életének utolsó szakaszában Paul Robert tevékenysége két területre koncentráldott: a) egy modern francia–angol kétnyelvű szótár létrehozása a híres skót Collins Kiadóval való együttműködésben (ennek eredménye lett a *Le Grand Robert & Collins* szótár) és b) emlékiratainak megírása. Amikor gyógyíthatatlan beteg lett, a prominens „barátok” – az író Pierre Daninos kivételével – eltűntek mellőle. Egy Cannes-hoz közeli provence-i villában hunyta le örökre a szemét 1980. augusztus 11-én. Neve – akárcsak Antoine Furetière, Émile Littré vagy Pierre Larousse neve – a francia nyelvben mára a *dictionnaire* ’szótár’ szó egyik szinonimája lett.

3. A *Petit Robert* első kiadásának fő jellemzői. A *PR* főbb általános jellemzőit az első kiadás Alain Rey által írt bevezetője (*Présentation du dictionnaire*, IX) szellemében és a szótárról született további ismertető alapján (Arweiler 1968; Boulanger–Francœur–Cormier 2003) az alábbiakban lehet röviden összefoglalni:

A) Eredetiség. A *PR* nem a 6 kötetes *GR* rövidített változata, derivátuma, hanem önálló alkotás (vö. még Bourguignon 1967: 235; Wagner 1968: 96), a *GR*-ben megvalósított eredeti és zseniális lexikográfiai koncepció sikeres továbbgondolása és megvalósítása Paul Robert és szerkesztőrsái (Alain Rey, Josette Rey-Debove, Henri Cottez) által.

B) Széles körű célközönség. A szótár egyaránt szól a nyelvük iránt érdeklődő, azt mélyebben megismerni kívánó francia anyanyelvűeknek és a franciát idegen nyelvként elsajátítani szándékozó külföldieknek.

C) Nyelvi szótár. A *PR* szakít a Franciaországban Pierre Larousse által bevezetett nyelvi és enciklopédikus szótár kombinációjának a hagyományával. Kizárólagosan nyelvi szótárként csak a mintegy 15 000 tudományos és technikai szakszóval is kibővített általános nyelvi anyag leírását tűzi ki célul. Nem feledkezik meg a lexikai elemek fontosabb történeti vonatkozásairól (rövid etimológiák, első előfordulási adatok), de alapvetően szinkrón megközelítésű. Finom szemantikai módszerekkel elemzi a szavak és kifejezések jelentéseit, jelentésárnyalatait, és a lehető leg részletesebben mutatja be az azok közötti komplex analogikus összefüggéseket, szinonimikus és antonimikus jelentésmezőket.

4. A *PR* korabeli megítélése. Amint arra tanulmányában Danielle Candel is rámutatott (Candel 2003: 110–32), a *PR* megjelenése jelentős visszhangot váltott ki a korabeli sajtóban és szakfolyóiratokban. Az alábbiakban ezek összegzése következik. Azok a francia dokumentumok azonban, amelyekre Candel hivatkozik, sem a magyarországi könyvtárakban, sem pedig az interneten nem lelhetők föl, így ellenőrzésük sem volt lehetséges. Ezért ezek esetében a következő eljárást alkalmaztuk. A recenzensek megállapításaira a francia források általunk zárójelben megadott rövidítéseivel és Candel tanulmányának oldalszámával utalunk, akár kivonatolt, nem szövegszerű összefoglalásról, akár szöveghű idézetről van szó. Például arra a Michel Cournot „Le mini-Bob” című ismertetőjéből származó idézetre, amelyik a *Le Nouvel Observateur* 1967. április 5-i számának 36–7. oldalán olvasható az (LNO-114) formában történik utalás. (A források a rövidítésekkel együtt a hivatkozott irodalom után olvashatók.) Az ismertetések egyes megállapításai, példái kapcsán kézenfekvő volt az 1967-es kiadás összevetése a legfrissebb, 2016-os változattal. Ilyenkor minden esetben a *PR 2016* online kiadását (© 2016 Dictionnaires Le Robert – Le Petit Robert de la langue française) használtuk.

A) Általános értékelések. Megállapítható, hogy az értékelések általában nagyon pozitívak. A következő általános minősítések fordulnak elő: „jól áttekinthető” (LC1-115), „kimeríthetetlen gazdagságú” (DLF-114), „minden szempontból dicséretes” (C-115), „eseményszámba megy” (LF2 114), „nagy szolgálatot tesz a francia nyelvnek” (LA-114), „azonnal beszerzendő, mert túl

kockázatos lenne nélküle élni” (LNO-114),⁵ „habozás nélkül ajánlhatom a Petit Robert-t annak, akinek csak egyetlen szótár beszerzésére van lehetősége” (EF-114).⁶

B) Konkrét értékelések. A konkrét értékelések az alábbi szempontokból emelik ki a szótár jelentőségét:

a) A szókincs aktualitása és a definíciók kiváló minősége. Az LNO csodálatos forradalomként, felszabadulásként éli meg, hogy egy francia szótár végre nincs hatvan- vagy százéves késésben az igazi, élő francia nyelvhez képest.⁷ A recenzió azt is aláhúzza, hogy kortársai közül a „mini-Bob” (*Petit Robert*) az egyetlen olyan szótár, amelyik a szavak igazi definíciójával szolgál.⁸

b) A nómenklatúra gazdagsága. Az ismertetések (LM1-116, LLB-116, DLF-116) e vonatkozásban kiemelik, hogy a *PR 1967* jelentős számban tartalmaz köznyelvi és szaknyelvi neologizmusokat is. A *PR 2016* elektronikus kiadása lekérdezésének eredményeképpen megkaphatjuk például annak a 86 szónak a listáját, amelyek hivatalosan 1967-ben kerültek be a szótárba. Íme ezek közül néhány érdekesebb példa: *élitisme* ’elitizmus’, *hippie* ’hippi’, *incontournable* ’megkerülhetetlen’, *jet-set* ’felső tízezer’, *lève-tôt* ’korán kelő’, *manucure* ’manikűr’, *poster* ’poszter’, *psychédélique* ’pszichedelikus, hallucinogén drog által előidézett’, *quark* ’kvark’, *starisation* ’sztárolás’, *stariser* ’sztárol’, *sucrette* ’szintetikus édesítőszer’, *suspicieux* ’gyanús’ stb.

A kiadónál *Les années du Petit Robert de acide à ZEZ, 40 années de langue française* címen 1999-ben megjelent kiadvány (2006²) évtizedenkénti bontásban mutatja be a francia nyelv változását a *PR*-be felvett neologizmusok tükrében. Az 1. táblázat az elmúlt öt évtized egyes éveiből olyan szavakat hoz példaképpen, amelyeknek egyikéről-másikáról joggal hihetnénk, hogy már régóta szerves részét képezik a francia nyelv szókincsének, holott a *PR*-ben csak a megjelölt évben jelentek meg a legfrissebb, 2016-os online kiadás szerint.

1. táblázat

Új szavak a *PR*-ben az elmúlt öt évtized éveiből

(© 2016 Dictionnaires Le Robert – Le Petit Robert de la langue française)

1960	<i>agrochimie</i>	agrokémia
1961	<i>concepteur</i>	tervező, ötletgazda
1962	<i>assistanat</i>	1. tanársegédi állás 2. segély
1963	<i>dangerosité</i>	veszélyesség
1964	<i>aérogliste</i>	légpárnás jármű
1965	<i>antigang</i>	szervezett bűnözés elleni
1966	<i>biodégradable</i>	biológiai úton lebomló; környezetbarát
1967	<i>psychédélique</i>	pszichedelikus; hallucinogén drog által előidézett
1968	<i>écologiste</i>	1. ökológus 2. környezetvédő
1969	<i>informatisation</i>	informatizálás
1970	<i>essuie-tout</i>	háztartási papírtörölő
1971	<i>agroalimentaire</i>	élelmiszeripar(i)
1972	<i>biorythme</i>	bioritmus
1973	<i>carpaccio</i>	karpaccsó
1974	<i>croisiériste</i>	tengeri körutazáson részt vevő

⁵ „...il y a intérêt à l’avoir tout de suite. C’est prendre trop de risque que de vivre sans lui” (LNO-114).

⁶ „Et à celui qui ne peut en choisir qu’un seul, je conseille sans hésiter le Petit Robert” (EF-114).

⁷ „Pour la première fois, un dictionnaire de langue française n’a pas soixante ou cent ans de retard sur la vraie langue française vivante. C’est prodigieux. C’est une révolution. C’est une libération” (LNO-115).

⁸ „Le mini-Bob est le seul dictionnaire, le seul, il n’y en a pas d’autre, qui donne la définition vraie des mots en 1967” (LNO-116).

1975	<i>fractal</i>	fraktál; törtdimenziós alakzat
1976	<i>bureautique</i>	irodatechnika
1977	<i>multiculturel</i>	multikulturális
1978	<i>joggeur</i>	kocogó
1979	<i>homophobie</i>	homofóbia
1980	<i>heptathlon</i>	hétpróba
1981	<i>aérobic</i>	aerobik
1982	<i>bioéthique</i>	bioetika
1983	<i>cogniticien</i>	mesterséges intelligenciával foglalkozó szakember
1984	<i>eurodéputé</i>	európai parlamenti képviselő
1985	<i>antisida</i>	AIDS-elleni/ellenes
1986	<i>urgentiste</i>	sürgősségi szakorvos
1987	<i>faxer</i>	faxol
1988	<i>négationniste</i>	holokauszttagadó
1989	<i>lambada</i>	lambada
1990	<i>généothèque</i>	génbank
1991	<i>refondation</i>	újraalapítás; új alapokra helyezés (politikában)
1992	<i>euroseptique</i>	euroszkeptikus
1993	<i>hypertextuel</i>	hipertextes, kereszthivatkozásos
1994	<i>traçabilité</i>	nyomonkövethetőség
1995	<i>cyberespace</i>	internetes/virtuális világ; internetvilág
1996	<i>émoticone</i>	hangulatjel, emotikon
1997	<i>djihadiste</i>	dzsihadista
1998	<i>profilage</i>	1. profilozás 2. profilkészítés [bűnöző jelleméé]
1999	<i>malbouffe</i>	egészségre káros ételek/étkezés
2000	<i>altermondialiste</i>	globalizációellenes
2001	<i>cancéropôle</i>	onkológiai kutató-, oktató-, gyógyítóközpont
2002	<i>IST</i>	nemi (úton terjedő) betegség
2003	<i>métrosexuel</i>	metroszexuális
2004	<i>texter</i>	SMS-t ír/küld
2005	<i>box</i>	set-top bokszt (egység)
2006	<i>syllologomanie</i>	tárgyak beteges gyűjtése/felhalmozása
2007	<i>locavore</i>	helyi készítésű élelmiszereket fogyasztó
2008	<i>vapoter</i>	elektromos cigarettát szív
2009	<i>hashtag</i>	#, kettőskereszt
2010	<i>cougar</i>	nálánál fiatalabb férfiakat elcsábító középkorú nő
2011	<i>geeker</i>	számítógépezik
2012	<i>nomophobe</i>	mobiltelefon-függő
2013	<i>selfie</i>	szelfi
2014	<i>ubériser</i>	gazdasági területet az új technológiák segítségével destabilizálva átalakít
2015	<i>ubérisation</i>	gazdasági terület destabilizációs átalakítása az új technológiák segítségével

A neologizmusok tematikáját illetően a következő általános tendenciák figyelhetők meg: az 1960-as évekre az angol–amerikai kultúrával, életformával kapcsolatos szavak (*hippie, discothèque,*

supermarché, français), az 1970-es évekre a sportos, laza életmód szavai (*baba cool, jogging, routard, positif*), valamint a *mini-* prefixum és az *-erie* suffixum gyakori használata, az 1980-as évekre az informatikai terminusok (*gigaoctet, logiciel, tutoriel, téléchargement, cliquer*), valamint egy új, félelmetes betegséggel kapcsolatos szavak (*sida* 'AIDS', *antisida, sidaïque, sidéen, sidologue, séropositif*) térnyerése, az 1990-es évekre az internet (*arobase, e-mail, internaute, surfer, webcam*), a technozene, az Európai Unió és a környezetvédelem (*techno, piercing, slam, euro, eurosceptique, politiquement correct, écocitoyen, écotaxe, écotourisme, OGM*) megjelenésével és terjedésével összefüggő szavak, a 2000–2010-es évekre pedig az új technológiákkal, az új politikai, társadalmi, gazdasági jelenségekkel kapcsolatos szavak (*Blu-ray, hashtag, cancéropôle, IST, autoentreprise, écoconduite, formation en ligne, métrosexuel, locavore, ubérisation*) jellemzők.

c) A szócikkfejben megadott információk hasznossága. A címszó API jelekkel átírt helyes kiejtése, valamint rövidítésekkel megadott szófaji minősítése (igék esetében kiegészítve a ragozási típus feltüntetésével) a francia lexikográfiai hagyományoknak megfelelően minden esetben megtalálható. A digitális lexikográfia vívmányaként a PR későbbi CD, DVD, majd online változataiban a fonetikailag problémásabb szavak helyes kiejtése meg is hallgatható a szócikk jobb felső sarkában található hangszóró szimbólumra történő kattintással.

d) A diakrón adatok gazdagsága. A kommentárok egyöntetűen üdvözlik, hogy a szótár minden címszó esetében adatlolja a szó első megjelenését a francia nyelvben,⁹ majd – többnyire az FEW nyomán – röviden jelzi eredetét is. A *coche* 'kocsi' szóról például ezt olvashatjuk: **coche** [kɔʃ]. *n. m.* (1545 ; hongr. *kocsi*, de *Kocs*, n. d'un relais entre Vienne et Pest, par l'all. *Kutsche* ou le vénitien *cochio*).

Az etimológiai információkat később, a PR elektronikus változataiban esetenként a címszóhoz kapcsolódó további történeti megjegyzések egészíthetik ki. Ilyen lehet például az alakváltozatok fejlődéséről vagy a szócsaládról szóló részletes információk. A *barbe* 'szakáll' szóval kapcsolatban az alábbi adatok kibontására nyílik lehetőség.

Ce mot vient du latin *barba* « barbe de l'homme (et des animaux) » (cf. roumain *barbă*, *barba* dans les autres langues romanes, anglais *beard*, allemand *Bart*, russe *boroda*). ■ La famille latine a donné *barbu, barbeau* (« poisson »), *imberbe* et *joubarbe*. De l'ancien français *barbel* « pointe » nous tenons *barbelé* et *barbelure* et de l'ancien verbe *se rebarber* « se dresser barbe contre barbe », *rébarbatif*. *Barbiche, barbier, barber, barbifier, ébarber, barbille, barbule* sont formés en français, comme *barbet* et *barbichon* (« petit barbet ») qui a donné *bichon* par troncation. Parmi les porteurs de barbe, le français connaît *barbouze* (cet agent se dissimulant sous une fausse barbe) et *barbon* (de l'italien). – *La Barbade*, petite île des Antilles, a été baptisée par les Espagnols *Barbados* « les barbus » pour évoquer plaisamment les figuiers qui portaient des „barbes” de racines aériennes. ◆ Le rapport de *barboter, barbouiller* avec *barbe* est incertain. ■ L'anglais a emprunté *rebarbative* ; l'allemand, *Barbier* « barbier, coiffeur » ; l'italien, *barbablu* « mari violent » (de *Barbe-Bleue*). ⇔ Mots de cette famille : 1. barbe, 1. barbeau, barbelé, barbelure, barber, barbet, barbiche, barbier, barbifier, barbille, barbon, barboter, barbouiller, barbouze, barbu, barbule, bichon, ébarber, imberbe, joubarbe, rébarbatif. (© 2016 Dictionnaires Le Robert – Le Petit Robert de la langue française)

e) A lexikai minősítések árnyaltsága. Pozitív visszhangra talált általában a lexikai minősítések árnyaltsága is. Közismert tény, hogy a 17. században Franciaországban Vaugelas által meghonosított *bon usage* 'helyes nyelvhasználat' mindig is a francia szótárak és nyelvtanok egyik fontos vezérelve volt. E tekintetben fontos megemlíteni az LLB recenzense azon helyes megjegyzését, amely szerint a PR is elfogadja ugyan ezt az alapelvet, ugyanakkor azonban mértéktartó távolságot tart a merev purizmustól, amely „gúzsba köti a nyelvet” (LLB-117).¹⁰ A puristák által száműzött és a *partir pour* 'vhova megy' szerkezet helyett a köznyelv által gyakran használt *partir à* prepozíciós

⁹ Az LNO külön kiemeli, hogy a PR az első olyan értelmező kéziszótár, amelyik datálja a szavakat: „...le mini-Bob est le premier dictionnaire courant qui donne la date des mots” (LNO-117).

¹⁰ „...se tient à distance d'un certain purisme qui ligote la langue” (LLB-117).

alokról például csak annyit jegyez meg, hogy azt „egyes puristák kritizálják”. Az általános dicséret mellett csak az LNO és DLF sajnálja a nagyon régi, de vulgáris *con* ’vagina → f..., kretén’ (13. század) és a belőle képzett *connerie* ’f...ság, baromság, hülyeség’ (19. század) szavak hiányát a szótárban (LNO-119, DLF-119). A *PR* későbbi kiadásai ezeket a szavakat természetesen már felvették a szótárba.

f) A szócikkek jelentésszerkezetének átláthatósága. A jelentések a szócikkekben általában időrendi sorrendben követik egymást. A nagyjából azonos időben keletkezett jelentéseket logikai sorrendben adja meg a szótár.

g) A jelentéseket magyarázó idézetek száma és aktualizálása. A *PR 1967* több százezer írói idézetet tartalmaz. A szótár jelentős újítása ezen a területen az volt, hogy a klasszikus francia íróktól (Corneille, Racine, Hugo stb.) vett idézetek mellett jelentősen megnövelte a 20. századi írók (Apollinaire, Proust, Jarry, Aragon, Éluard, Sartre, Ionesco, Butor, Queneau stb.) jelenlétét. Az idézetekkel kapcsolatban még egy érdekes ideológiai aspektusra is fel kell hívni a figyelmet. Az LF2 megjegyzi, hogy egyes recenzensek (LNO-127) igyekeztek a *PR*-t ideológiailag is kisajátítani és „egyetlen baloldali, haladó” szótárként feltüntetni¹¹ a viszonylag sok baloldali írótól vett idézet és a politikai jellegű címszavak (*communisme, colonie, stalinien*) meghatározásai miatt. Alaposabban megvizsgálva azonban az adatokat megállapítható, hogy a *PR* megtartja a bal- és jobboldali írók közötti egyensúlyt (LF2-119), és a definíciók esetében is semleges marad. A *stalinien* ’sztálinista’ címszó definíciója például, amely szóról szóra megegyezik a *PR 2016* definíciójával,¹² semmi szignifikáns baloldali jelleget nem mutat.

h) Az analogikus szerkesztési elv előnyei. A szótár minden kritikusa (DLF-120, LA-120, LC1-121, LC2-120, LLB-120, LNO-120-121) lelkes hangon beszél a Paul Robert által bevezetett analogikus szerkesztési elvről. A *PR* előtti hagyományos szótárak a merev és statikus betűrendes szerkesztési elv alapján készültek, amely a használat általában az éppen vizsgált szócikk – sokszor persze tágas, jól felszerelt – információs börtönébe zárta. Robert analogikus módszere kinyitotta e börtönök kapuit és a szavak közötti komplex analogikus összefüggések, szinonimikus és antonimikus jelentésmezők, fogalomkörök bemutatására koncentrált, ami jobban megfelel az emberi gondolkodás kétirányú logikájának, és amit így lehetne tömören megfogalmazni: a szótól a fogalomig – a fogalomtól a szóig. Praktikusán ez annyit jelent, hogy egy adott szócikkben megtalálhatók lesznek mindazok a szavak, amelyek a címszóval fogalmilag rokon vagy ellentétes, esetleg asszociatív kapcsolatba hozhatók. Ezt a jelentős és folyamatosan tovább fejlesztett újdonságot a *PR* legújabb online kiadásából vett mintában („tenisz” szócikk) a vastagon szedett elemek illusztrálják.

Sport dans lequel deux ou quatre joueurs (→ **simple ; double**) se renvoient alternativement une balle, à l’aide de raquettes, de part et d’autre d’un filet, sur un terrain de dimensions déterminées (→ 2. **court**). *Jouer au tennis. Faire une partie de tennis (→ jeu, set). Coups au tennis. → lob, passing-shot, slice, smash, volée ; drive, 1. droit (coup droit), revers ; ace, service ; amortir, couper, servir. Match, tournoi de tennis. Tennis sur terre battue, sur gazon, sur revêtement synthétique (→ quick). Short, jupe de tennis. Chaussures de tennis.* (© 2016 Dictionnaires Le Robert - Le Petit Robert de la langue française)

5. A *PR* és a kortárs szótárak összehasonlítása. A vizsgált korabeli ismertetések esetenként arra is kitérnek, hogy mennyiben más, mennyiben hozott újat a *PR* az ismert és használt francia értelmező szótárakhoz képest.

A) *PR* vs. *Grand Robert*. Az ismertetések szerint a *PR* ugyanazokkal a fent jelzett tartalmi és formai erényekkel rendelkezik (LLB-122, LM1-122), mint amelyekkel a 6 kötetes nagy testvére, csak annál sokkal könnyebben kezelhető (LF1-122). Egyes recenziók (EF-123) a kistestvért kifeje-

¹¹ „...le mini-Bob est le seul dictionnaire de gauche [...]. Être à jour, être dans le coup, comme le mini-Bob, c’est déjà être progressiste” (LNO-127).

¹² „Partisan de Staline et du stalinisme (SPÉCIALEMENT qui reste fidèle à l’esprit stalinien malgré la « déstalinisation »)”.

zetten pontosabbnak, frissebbnek találják, és van olyan is (LE-123), amelyik egyenesen azt állítja, hogy a *PR* az igazi sikertörténet, és nem a nagy.¹³

B) *PR* vs. *Dictionnaire de l'Académie française*. Az LF2 ismertetője szerint (LF2-126) a *PR* a nyelvi szótár valódi modellje, és legnagyobb előnye az akadémiai szótárral szemben az, hogy szódefiníciói tömörebbek, közérthetőbbek. Ennek elsődleges oka pedig a Robert Kiadó szótárszerkesztőségében felhalmozott hatalmas saját korpuszállomány, szövegforrás használatára.

C) *PR* vs. *Litttré*. A *PR* szócikkeinek mikrostruktúrája a jelentések logikai kapcsolatait, hierarchiáját sokkal inkább szem előtt tartja, mint Émile Littré bámulatos egyéni teljesítménnyel 1863 és 1872 között megírt *Dictionnaire de la langue française* című 4 kötetes szótára (LM1-123). A *PR* fontos erénye továbbá az egyes szavak speciális jelentéseinek kiemelése, külön jelentésblokkban való kezelése (pl. *crème* (1) 'tejszín, krém', ... (6) 'tejszínes kávé; kávé kis tejjel'), amelynek nem csupán a *Litttré*, de például a sikeres *Petit Larousse* is kevesebb figyelmet szentel (LNO-123, 125). A jelentéseket illusztráló hatalmas mennyiségű idézetek a francia irodalom klasszikusai mellett jelentős számban modern, kortárs íróktól is származnak (LF-2), míg a *Litttré* meritése, értelemszerűen, megáll a 19. századnál.

D) *PR* vs. *Petit Larousse*. Mindkét szótár megítélése általában nagyon pozitív. Általános vélemény szerint a kettő jól kiegészíti egymást. A *Petit Larousse* enciklopédikus szótárként a francia kisgyerekek, általános iskolások pótolhatatlan első szótára, a *PR* pedig nyelvi szótárként, elsősorban az analogikus szerkesztési elve által nyújtott tagadhatatlan előnyei miatt – gimnazistaként, egyetemi hallgatóként – előbb-utóbb nélkülözhetetlen társukká válik (LC2-124).

E) *PR* vs. *Dictionnaire du français contemporain*. Amint arról fentebb már szó volt, Jean Dubois kitűnően megszerkesztett, 1966-ban megjelent *DFC* szótára kitüntetett figyelmet szentelt a modern nyelvészet (pl. vizsztribucionalizmus) kutatási eredményeinek, így például az ige mondatalkotási struktúráinak (vonzatok), valamint a szókincs szinkron megközelítésének (pl. a *descendre* ige 'lemegy, leszáll; levisz' és 'leszármozik' jelentéseit a megszokottól eltérően és közös eredetük ellenére két külön szócikk mutatja be). Minden tudományos kvalitása és lexikográfiai újítása ellenére a *DFC* sajnos nem tudott tartósan a piacon maradni.¹⁴ A címszóállomány szegényebb volta mellett (25 000 címszó a *PR* 55 000 címszavával szemben) ennek egyik fő oka az volt, hogy – akár csak a *Dictionnaire de l'Académie française* 1694-es első kiadásában – adott szócsalád prefixumos tagjait utalás nélkül az alapszónál fejtették ki (a *redescendre* ige tehát a *descendre* szócikkben), és ez a módszer sohasem nyerte el a francia nyelvközösség tetszését. Megjegyzendő, hogy valószínűleg ugyanennél az oknál fogva nem lett sikeres, érdemtelenül, Jean Dubois 1979-ben megjelent, 76 000 címszót tartalmazó *Lexis* értelmező szótára sem, amelyet a Larousse Kiadó a *PR* konkurenciájának szánt.

6. A *PR* utóélete. Első megjelenése óta, de még a digitális korszaka előtt, az éves szokásos frissítéseken túl a *PR* többször is megújult. Az 1977-es második kiadás nem csupán 200 oldallal bővült, hanem jelentősen szélesítette célközönségét azáltal, hogy közelebb került a nyelvi valósághoz, mert nagyobb figyelmet szentelt a francia nyelv franciaországi és frankofón regionális változatainak (a frankofónia szavai elsősorban a belgiumi, svájci és a kanadai franciából kerültek be a szótárba), az idegen szavak hivatalosan elfogadott, franciásított változatainak, valamint a szótárak által addig gyakran tabuként kezelt argotikus, vulgáris szavaknak.

Ez a tendencia tovább erősödött az 1993-as új kiadásban, amelyik *Nouveau Petit Robert* [Új Petit Robert] címen jelent meg (a továbbiakban: *NPR*). A címben is jelzett új korszak beköszöntét a szótár belső címlapján olvasható apró, de fontos változtatás is jelzi. Az első kiadás óta megszokott „Le Petit Robert par Paul Robert” címben megváltozik a *par* 'által' prepozíció és helyére a birtokviszonyt jelző *de* prepozíció kerül: „Le Petit Robert de Paul Robert”. Ez az egyszerű, de tartalmilag fontos szócsera az új francia lexikográfusgeneráció illusztris tagjainak (Alain Rey és Josette Rey-Debove) „hatalomátvételét” is jelzi, akik innentől fogva saját, új lexikográfiai elveiket és módszereiket érvényesítik a kiadóban Paul Robert szótárának továbbfejlesztésében. Az első kiadás 1972 oldalával szemben a *NPR* 2492 oldalon jelenik meg és a nomenklatura 55 000 szóról

¹³ „...la véritable réussite [...] paraît être le Petit Robert et non le grand” (LE-123).

¹⁴ A két szótár részletesebb összehasonlító elemzéséhez lásd még Mitterand 1968: 24–9 és Wagner 1968: 95–104.

60 000 szóra növekszik. De nem csupán a szócikkek száma nő meg, hanem azok tartalma is gazdagodik például számos jelentésbővítéssel. A köz- és szaknyelvi neologizmusok természetesen továbbra is kiemelt figyelmet kapnak (*patientèle* ’pacientúra’, *multiplexe* ’multiplex (mozi)terem’, *smartphone* ’okostelefon’, *voyoucratie* ’korrupt hatalom, korruptokrácia’ stb.). Igen jelentős a *NPR* főszerkesztőinek azon döntése, hogy a prefixumok és szuffixumok önálló címszóként szerepeljenek a szótárban. Az ezekről szóló szócikkekben a használó minden szóképzési információt megkap ahhoz, hogy maga is aktív „neológus” lehessen, és így növelhesse az általa birtokolt szókincs nagyságát.

Egy szótár új kiadásakor a címszavakat természetesen nem lehet folyamatosan csak növelni a neologizmusokkal. Bizonyos mennyiségű szókincs (régies, ritka, a tudományos és technikai fejlődés következtében elavult szavak, fogalmak) kivezetése (pl. *armeline* ’hermelinprém’, *galantin* ’nevetséges udvarló’, *sérançage* ’gerebenezés’) vagy függelékebe való áthelyezése (pl. a *cubain* ’kubai’, *togolais* ’togoí’ típusú ritkább nemzetiségűeknek) is szükséges a szótárak frissítésekor.

A címszavak csökkentésének és növelésének dilemmájával összefüggésben külön meg kell említeni a *NPR* egy forradalmian eredeti és egyben helytakarékos újítását az *NPR* nomenklatúrájának bővítésére az úgynevezett „rejtett szócikkek” bevezetésével. Ezt az eljárást azokban az esetekben alkalmazták a szerkesztők, amikor egy szócsaládon belül szuffixummal továbbképezhető szavakról van szó (pl. *glaciologique* ’gleccser-, gleccserrel kapcsolatos’, *glaciologue* ’gleccserszakértő’), és azokat új címszó és az ahhoz kapcsolódó új szócikk helyett a már meglévő szócikk (*glaciologie* ’gleccsertan, glaciológia’) végén tüntették fel jelentésmagyarázat nélkül, mert a derivált elemek jelentése a címszóval kompozicionális szemantikai viszonyban áll, vagyis minden nehézség nélkül azonnal érthető. Megjegyzendő, hogy a *PR* 1967-es és 1977-es kiadásaiban az említett két szó még külön címszó volt. Természetesen ez az eljárás azt feltételezi, hogy a szótárhasználó a francia nyelv szóképzési szabályairól megfelelő morfológiai ismeretekkel rendelkezik és tudja, hogy mit hol keressen a szótárban.

GLACIOLOGIE [glaʃjɔlɔʒi] **nom féminin**

ÉTYM. 1892 ◊ du radical de *glace* et *-logie*

GÉOPHYS. Étude de la glace naturelle, des glaciers et des terres glacées. Glaciologie et nivologie*.

◻ **Nom** (1901) GLACIOLOGUE ; **adjectif** (1896) GLACIOLOGIQUE. (© 2016 Dictionnaires Le Robert - Le Petit Robert de la langue française)

Az *NPR* – bizonyos mértékig kimondatlanul is felvállalva az Akadémia nyelvi iránytűt, de nem igazságosztó szerepét – három olyan jelentős szociolingvisztikai folyamatot és annak eredményeit is szem előtt tartotta, amelyek az 1990-es évektől különösen jellemzőek a francia nyelvre.

a) A francia nyelvet a második világháború után tömegével elárasztó anglicizmusok elleni harc jegyében a különböző akadémiai és egyéb nyelvi, terminológiai bizottságok által hivatalosan elfogadott francia megfelelők rendszeres feltüntetése. Ezeket a franciásított alakokat mindig a *Recommandation officielle* ’hivatalos ajánlás’ jelzi. Például: *low cost* ’fapados’ = *à bas prix*.

b) Az 1990-ben bevezetett, ám kevésbé alkalmazott francia helyesírási reform változtatásainak feltüntetése (pl. *événement* / *évènement* ’esemény’, *chariot* / *charriot* ’székér’).

c) Az új képzésű és gyakran a kanadai franciából (Québec) átvett nőnemű foglalkozásnevek következetes kodifikálása: *un professeur* – *une professeure* ’tanár(nő), professzor’, *un écrivain* – *une écrivaine* ’író(nő)’, *le ministre* – *la ministre* ’miniszter(asszony)’.

7. Az elmondottakat röviden összegezve, a *PR* 1967 és annak továbbfejlesztett változatai azért válhattak mára az egyik legnépszerűbb, ha nem a legnépszerűbb egykötetes francia értelmező szótárrá, mert:

a) a francia lexikográfia évszázados hagyományaira támaszkodó, ugyanakkor visszafogottan normatív, a nyelvi normák pluralitását hirdető szótár, amely címszavaiban és szócikkeiben érzékenyen és frissességgel reagál a társadalom és a nyelv változásaira;

b) a köznyelv és a szaknyelvek neologizmusait befogadó, évente megújuló, frissülő valódi nyelvi szótárként¹⁵ szabatosan és közérthetően definiálja, finom lexikai minősítésekkel pontosítja, majd a klasszikus és modern francia irodalomból vett idézetekkel vagy jellemző köznyelvi példák-
kal világítja meg a jelentéseket;

c) alapvetően szinkrón orientáltóságú szótár, amely kiemelt hangsúlyt helyez a nyelvi elemek közötti szintagmatikus és paradigmikus viszonyok, a szókinés analogikus szerveződésének bemutatására, ugyanakkor nem feledkezik meg a szavak történeti aspektusairól (etimonok, első előfordulási adatok) sem;¹⁶

d) jól megválasztott, áttekinthető, a szemnek kellemes tipográfiája, egykötetes jellege könnyen forgathatóvá, ahogy mostanában mondani szokás, kiemelkedően felhasználóbarátá teszi (Bourguignon 1967: 235).

Vagyis a *PR* olyan szótár, amely nélkül a franciául tanulók, a francia nyelv iránt érdeklődők élete valóban „túl kockázatos lenne”.

SZAKIRODALOM

- Arveiler, Raymond 1968. *Compte rendu, Paul Robert, Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française*. Société du Nouveau Littre, Paris, 1967. Un vol. in-8°, XXXII + 1971 p. *Le français moderne* 4: 340–4.
- Bárdosi Vilmos 2017. „Je sème à tout vent.” Pierre Larousse (1817–1874). *Magyar Nyelv* (megjelenés alatt).
- Boulanger, Jean-Claude – Francœur, Aline – Cormier, Monique C. 2003. Le Petit Robert par lui-même: de l’ombre à la lumière. In: Cormier, Monique C. – Francœur, Aline – Boulanger, Jean-Claude (eds.): *Les dictionnaires Le Robert. Genèse et évolution*. Les Presses Universitaires de Montréal, Montréal, 157–88.
- Bourguignon, Jean 1967. *Compte rendu, Paul Robert, Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française*. – Le Petit Robert. Société du Nouveau Littre, Paris, 1967. *Revue de linguistique romane* 31: 235–6.
- Candel, Danielle 2003. Une vision de la langue en 1967: le premier Petit Robert et ses lecteurs. In: Cormier, Monique C. – Francœur, Aline – Boulanger, Jean-Claude (eds.): *Les dictionnaires Le Robert. Genèse et évolution*. Les Presses Universitaires de Montréal, Montréal, 110–32.
- Dubois, Jean (főszerk.) 1966. *Dictionnaire du français contemporain*. Larousse, Paris.
- FEW = Wartburg, Walther von 1922–1967. *Französisches Etymologisches Wörterbuch: eine Darstellung des galloromanischen Sprachschatzes*. Basel, R. G. Zbinden.
- Guilbert, Louis – Lagane, Robert – Niobey, Georges (főszerk.) 1971–1978. *Grand Larousse de la langue française en sept volumes*. Larousse, Paris.
- Larousse, Pierre 1863–1876. *Grand Dictionnaire universel du XIXe siècle*. Administration du Grand Dictionnaire universel, Paris.
- Larousse de la langue française. Lexis* 1979. Larousse, Paris.
- Le Dictionnaire de l’Académie française*. 1694. Chez la Veuve de Jean Baptiste Coignard, Imprimeur ordinaire du Roy, & de l’Académie Française et Chez Jean Baptiste Coignard, Imprimeur et Libraire ordinaire du Roy, & de l’Académie Française, Paris.
- Le Grand Robert de la langue française* = Robert, Paul 1964.
- Le Lexis. Dictionnaire érudit de la langue française* 2014. Larousse, Paris.
- Le Petit Robert de la langue française* 2016. Dictionnaires Le Robert, Paris. (Elektronikus változat).
- Le Petit Robert 2. Dictionnaire universel des noms propres* 1974. Société du Nouveau Littre, Paris.
- Litre, Émile 1863–1872. *Dictionnaire de la langue française*. Hachette, Paris.
- Mitterand, Henri 1968. Deux dictionnaires français: le Petit Robert et le Dictionnaire du français contemporain. *Le Français dans le Monde* 59: 24–29.
- Pruvost, Jean 2003. Paul Robert: de la passion des mots au grand architecte de la lexicographie. In: Cormier, Monique C. – Francœur, Aline – Boulanger, Jean-Claude (eds.): *Les dictionnaires Le Robert. Genèse et évolution*. Les Presses Universitaires de Montréal, Montréal, 14–87.

¹⁵ 1967 és 2016 között a *PR*-be összesen 3189 új szó került be.

¹⁶ 2002 óta a *PR* elektronikus, internetes kiadásai lehetővé tették, hogy az Alain Rey főszerkesztésével szintén a Robert Kiadónál megjelent *Dictionnaire historique de la langue française* [A francia nyelv történeti szótára] című mű eredményeire támaszkodva a diakrón szempont nagyobb hangsúlyt kapjon a szavak, szócsaládok történetének „elmesélése” által (lásd fentebb).

- Rey, Alain 1992. *Dictionnaire historique de la langue française*. Dictionnaires Le Robert, Paris.
- Rey, Alain 2011. *Dictionnaire amoureux des Dictionnaires*. Plon, Paris, 765–8; 842–55.
- Robert, Paul 1964. *Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française*. Société du Nouveau Littre, Paris.
- Robert, Paul 1966. *Aventures et mésaventures d'un dictionnaire*. Éditions SNL – Le Robert Paris.
- Robert, Paul 1979–1980. *Au fil des ans et des mots*. Robert Laffont, Paris.
- Wagner, Robert-Léon 1968. Compte rendu, Le Petit Robert – Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française p. p. Paul Robert. Société du Nouveau Littre, 53, rue Sainte-Anne Paris 2e, 1967, 1 vol. 32–1979. – Dictionnaire du français contemporain, MM. Jean Dubois, René Lagane, Georges Niobey, Didier Casalis, Henri Meschonnic et Mad. J. Casalis, Paris, Librairie Larousse [1966], 1 vol. 22–1224. *Bulletin de la Société de linguistique de Paris* 63: 95–104.

FORRÁSOK

- C = *Carrefour*, 1967. június 7., 19. o. (Rubrique „Clinique du langage”, André Thérive: „Le Petit Robert”).
- DLF = *Défense de la langue française*, 1967. június, 5–7. o. (René Georgi: „Un nouveau dictionnaire: le Petit Robert”).
- EF = *Ethnie française*. Bulletin d’information et de presse de la Fondation Charles Plisnier, Section de l’Association européenne de l’ethnie française, 1967–1969, 30. o. (Joseph Hanse: „Livres”).
- LA = *L’Aurore*, 1967. május 16., 12. o. (Rubrique „Parlons peu, parlons bien”, Aristarque: „Un nouveau dictionnaire Le Petit Robert”).
- LC1 = *La Croix*, 1967. április 2., 6. o. (Rubrique „Langue française”, Félicien Mars).
- LC2 = *La Croix*, 1967. október 1., 8. o. (Rubrique „Langue française”, Félicien Mars).
- LE = *L’Express*, 1967. május 1–7., 93. o. (François Revel: „Vive le Petit Robert”).
- LF1 = *Le Figaro*, 1966. december 19., 20. o. (N.N.: „Bientôt le Petit Robert”).
- LF2 = *Le Figaro*, 1967. április 17., 15. o. (Rubrique „Questions de langage”, Paul Camus: „Un nouveau serviteur de la langue française”).
- LF3 = *Le Figaro*, 1970. március 9., 12. o. (Claude Mauriac: „Du grand Littre au *Petit Robert*”).
- LLB = *La Libre Belgique*, 1967. április 7., 7. o. (Maurice Grevisse: „Un excellent outil parmi d’autres”).
- LM1 = *Le Monde*, 1967. április 1., 11. o. (Rubrique „Défense de la langue française”, Robert Le Bidois: „Présentation du *Petit Robert*”).
- LM2 = *Le Monde*, 1967. május 10., VIII. o. (Rubrique „Entretiens”, Paul Morelle: „Comment Paul Robert a imaginé et réalisé son dictionnaire”).
- LNO = *Le Nouvel Observateur*, 1967. április 5., 36–37. o. (Michel Cournot: „Le mini-Bob”).

Bárdosi Vilmos

egyetemi tanár

ELTE BTK Romanisztikai Intézet Francia Tanszék

SUMMARY

Bárdosi, Vilmos

“A dictionary that is risky to live without”

Le Petit Robert, the modern single-volume French dictionary has turned 50

The paper uses contemporary sources (reviews, prospectuses) to discuss the modern single-volume French dictionary known as *Le Petit Robert*, and compares its main lexicographic features with those of other French dictionaries of the time.

Keywords: dictionaries, lexicography, *Le Petit Robert* (1967)

Hálózat kutatás és nyelvtudomány

Bevezető. Hogyan magyarázhatók, kapcsolhatók össze egy rendszerben a következő, különböző témák: mentális lexikon, szöveg-hálózat, szóasszociációk, társadalmi hálózat, viselkedésminták, konfliktuskezelési mintázat, párválasztási stratégia, spontán zenei asszociációk, jeles emberek hálózatai, helynév-hálózat, ellátási láncok, névadás, ragadványnévadás, terjedési jelenségek, információterjedés a blogon? A kapcsolat lehetőségét a hálózat tudomány adja, amelynek főként a nyelvtudományi kapcsolatait mutatja be a tanulmány.¹

1. Új szemiotika?

A természetes és mesterséges környezet, a köröttünk és bennünk lévő világ hálózatosan (kapcsolatokon keresztül) szerveződik. A hálózat tudomány szerint ezeknek a hálózatoknak vannak közös tulajdonságai, amelyek közös szemlélet és módszer alapján a hálózat tudomány és a társult tudományok eszközeivel leírhatók. A hálózat tudomány két részre osztható: hálózatelmélet és konkrét hálózat kutatás. A hálózat tudomány a matematikához vagy a szemiotikához hasonlítható. Egyrészt önálló tudomány, másrészt módszer más tudományok számára. Van körülírható önálló tudományos területe, vannak módszerei. De más tudományok számára is szolgálhat megközelítési módként. Éppen úgy, mint a matematika vagy szemiotika. Multi-, inter- és transzdiszciplináris jellege folytán (saját műszóval) egyfajta „új szemiotikaként” is szóba jöhet. Beszélhetünk alkalmazott hálózat kutatásról is. Hierarchikusan ábrázolva:

Hálózat tudomány („új szemiotika”)
 hálózatelmélet
 hálózat kutatás
 alkalmazott hálózat kutatás

Az informatikai (technokulturális, digitális stb.) forradalom lehetővé teszi a tudományos módszerek kiterjesztését. A mobiltelefon, a GPS-szolgáltatások, az internet, a közösségi hálózatok (pl. Facebook) stb. segítségével (az adatkezelési törvényeket betartva) nagyszámú pontos információ gyűjthető az emberek, közösségek szokásairól, viselkedéséről. Például olyan jelenségekről: mint a Facebook-felhasználók átlagos távolsága egymástól (kiderült: 4,74 lépés, kevesebb, mint ahogy azt Karinthy és Milgram gondolta). A nagyszámú adat birtokában az események megjósolhatósága is szóba kerül: „A jövő kiszámítható” – ahogy Barabási Albert-László (2010), a hálózat tudomány „atyja” egyik művének alcímében jelzi.

Mivel a kommunikációs folyamatban nemcsak egyszerűen információtovábbítás folyik, hanem különféle összetett kognitív folyamatok: például kognitív korlátok, határok, dimenziók legyűrése, valamint sémák működtetése, a témát akár a kognitív tudományok körébe is sorolhatjuk.

2. Nemzetközi előzmények

A hálózat tudomány a 20. század utolsó évtizedében szerveződik meg, és a 21. század első évtizedében, napjainkban kezd kibontakozni. Ám a hálózatokkal kapcsolatos megfigyelések, kutatások már korábban elkezdődtek.

2.1. Korai hálózat kutatás. A korai hálózat kutatást 1736-tól 1966-ig számítják a gráfelmélet megalapozásától (a köznisbergi hidak problémája) annak matematikai kidolgozásáig.

¹ Korábbi összefoglalóm itt: Balázs 2014. Egyúttal köszönöm lektorom javaslatait, különösen szakirodalmi kiegészítéseit, amelyeket utólag beépítettem a tanulmányba.

2.2. Modern hálózat kutatás. A modern hálózat kutatás 1967-től, Milgram szociológiai kísérletétől („hat lépés távolság”) indul, és ide tartozik a kisvilágjelleg és a skálafüggetlenség mint hálózati felismerése. A hálózattudomány diszciplináris kijelölése Barabási Albert-László (2003) nevéhez fűződik.

2.3. Gráfelmélet. A gráfelméletet hasznosítása több helyen megjelent. Például a városok közlekedési járatsűrűségének megállapítása, az agy neuronszerkezete, az internet szerveződése kapcsán. Barabási (2003) az internet vizsgálatában skálafüggetlen eloszlást mutató gráfokat figyelt meg, vagyis nem teljesen véletlenszerű folyamatszerveződést lát.

2.4. A skálafüggetlenség egy eloszlásfajta: azt jelenti, hogy nagyon sok hálózati elemnek csak kevés szomszédja van, viszont mindig van olyan elem, amelynek nagyon sok szomszéd jut. Csermely Péter (2005: 35) megfogalmazásában: „annak a valószínűsége, hogy valamely elemnek egy nagyságrenddel több szomszédja legyen, éppen egy nagyságrenddel kisebb”. A skálafüggetlenséget megvizsgálták, és megtalálták az atomi, a molekuláris, a biológiai hálózatokban. A bennünket inkább érdeklő társadalmi (és nyelvi) hálózatokban skálafüggetlenség mutatható ki az e-mail üzenetek, a telefonhívások, a tudományos produktivitás megoszlásában, a városok méreteloszlásában. Közgazdászok fölfigyeltek rá, hogy skálafüggetlen eloszlást mutat a vagyon. Pareto törvénye így fogalmazza meg: „a gazdag még gazdagabb lesz”, azaz annak az esélye, hogy egy meglévő vagyont egy egységgel tovább gyarapítsunk, sokkal nagyobb, mint annak, hogy egységnyi vagyont nulláról összehozzunk.² Mások Máté-effektusként tárgyalják:³ „Mert akinek van, annak adatik; és akinek nincs, attól az is elvétetik, ami je van” (Máté evangéliuma). Robert K. Merton szociológus szerint: „nagy hírnevű tudósok aránytalanul nagy mennyiségű elismerést kapnak egy bizonyos munkáért, míg olyan tudósoknak, akik még nem tettek szert ismeretségre, ez az elismerés nem adatik meg”.⁴ A társadalomtudományokban olyan példákat említenek, hogy előnyös helyzetű csoportok az intézményrendszerek hatásaként további előnyökhöz jutnak, míg a hátrányban lévő hátrányai tovább nőnek.⁵ Ugyanezt a magyar népi bölcsesség (vulgárisan) így fogalmazza meg: „A kutya is a dombra sz..ik”, ami azt is bizonyítja, hogy sok tudományos fölfedezés előzménye a „népi tudásban” megtalálható. Az interneten, csakúgy, mint a társadalomban, megfigyelhető az egy-egy népszerű (köz) pont felé való irányulás. Hasonló jelenségeket tapasztalhatunk a tudományos iskolák, paradigmák vagy éppen a társas és szexuális kapcsolat szerveződésében, de ugyanilyen skálafüggetlen eloszlást mutató alapon alakulnak ki a kedvelt turistacélpontok, a repülőgépjáratok (gyűjtő-elosztó központok). A CD-lejátszó népszerű „random” (véletlenszerű) üzemmódját a véletlenszerűen szerveződő gráfok fölfedezése sugallta.

2.5. Milgram nyomán Mark Granovetter kimutatta, hogy a társadalom több szorosan összekapcsolódó csoportját egymással gyenge (kommunikációs) kapcsolat kötik össze. Ezek a gyenge kapcsolatok stabilizálják a társadalmat, később kiderült, hogy az ökológiai rendszereket is (Csermely 2005: 14). A téma legfrissebb nemzetközi áttekintéséhez lásd Mehler et al. (2015).

3. Magyar előzmények

3.1. Kisvilágelmélet, Karinthy Frigyes: Láncszemek. A gráfelmélethez köthető megfigyelés, hogy a világon két ember között viszonylag kevés – általában öt-hat – emberen keresztül lehet személyes kapcsolatot találni. Az ötletet már Karinthy Frigyes (1980) fölvetette a Láncszemek című novellájában (1929), tudományosan Stanley Milgram (1967) pszichológus igazolta. Vagyis „kis világban” élünk, amely azért olyan kicsi, mert a társadalmi kapcsolatok sűrű hálót szönek. Ez lett

² Például Balázs Melinda: Majomnyelv. Szavak előfordulási gyakoriságának modellezése statisztikák alapján. BBTE Fizika Kar, http://etdk.adatbank.transindex.ro/pdf/fiz_balazs.pdf. Letöltés: 2016. dec. 11.

³ Például Hódi Ágnes – B. Németh Mária – Korom Erzsébet – Tóth Edit: A Máté-effektus: a gyengén és jól olvasó tanulók jellemzése a tanulás környezeti és affektív jellemzői mentén. <http://www.iskolakultura.hu/ikultura-folyoirat/documents/2015/04/02.pdf>. Letöltés: 2016. dec. 11.

⁴ Máté-effektus. <https://miau.gau.hu/mediawiki/index.php/M%C3%A1t%C3%A9-effektus>. Letöltés: 2016. dec. 11.

⁵ <https://miau.gau.hu/mediawiki/index.php/M%C3%A1t%C3%A9-effektus>. Letöltés: 2016. dec. 11.

a „kisvilág”- vagy „kisvilágság”-elmélet. Karinthynál az szerepel a hálózat kutatás hajnala előtt, hogy bárkivel a Földön legfeljebb öt egyénen keresztül, egy közvetlen ismeretséget feltételezve kapcsolat hozható létre.

A zseniális író azonban nemcsak az emberi kapcsolatok ilyen hálózatos szövetségére, hanem a szellemi termékek (a legendás pesti vice) hálózatos terjedésére is utal egy történetében. Devecseri Gábor följegyzésében:

- (1) „Egy alkalommal [Karinthy] visszazarándokolt a Hadikba, egy kísérlet kedvéért: Elhatároztam – mondta –, hogy megmértem a vice budapesti terjedési sebességét. Kigondoltam és elmondtam a Hadikban egy viccet („Kérlek – szól Arisztid –, sürgőnyt kaptam, hogy unokám született; de nem írták meg, hogy fiú vagy lány; és most nem tudom, nagypapa vagyok-e vagy nagymama”), és átmentem másfél órával később a Centrálba. Ott már nekem mesélték.”⁶

Karinthy mérése szerint a pesti vice terjedési sebessége úgy másfél óra.⁷ Karinthy tehát pontosan érzékelt valamit, amit a mai, informatikai világban akár matematikai úton is kiszámolhatunk (pl. a hírek, rémhírek, „mémek”, de akár a viccek terjedése a közösségi oldalakon, ez utóbbira vonatkozik dolgozatom: Balázs 2013).

3.2. Közösségek (rejtett) hálózata. A hálózat kutatás az emberi-közösségi szféra számos területére kiterjedt. Az ember által létrehozott szervezetek, intézmények nincsenek egyedül, hanem mindig egy csoportnak, egy hálózatnak a részei. Az egyéni hálózatot nevezhetjük családnak, rokonságnak, szomszédságnak, ismeretségnek, kapcsolatnak (a szociális és kulturális antropológia aprólékosan feltárta ezek sokaságát); ezeket a fogalmakat sokszor szervezetekre és intézményekre is használhatjuk, például rokon vagy szomszéd tanszék, leányvállalat, ikertorony; de a szervezetek, intézmények kapcsolatára, láncolatára számos más nyelvi jel is utal: útifalu (egy útra felfűzött falu), sorház, szalagház, fejpályaudvar, társszervezet, ernyőszervezet, leányvállalat stb. Természetesen megkülönböztetendők az emberek közötti elsődleges, valóságos, informális, vonzalmi kapcsolatok a másodlagos, formális hivatalos kapcsolatoktól. A hálózat kutatás egyik korai alapja az úgynevezett szociometria, amely a közösségben a vonzalmakon alapuló kapcsolatokat mutatja ki. A szociometria Jacob Lévy Moreno (1934) nevéhez fűződik, Magyarországon Mérei Ferenc (2002, 2006) végzett ebbe a körbe tartozó vizsgálatokat. Mérei szerint az elsődleges csoportok az emberi integritás megvédésének, illetve a túlélésnek a biztosítékai. Moreno a szervezetekben található társas hálózatot a státusokból álló intézményes rendszerek lappangó hátterének nevezte. E hálózatokat a rokonszenvi választások módszerével kísérte meg feltárni. A vizsgált csoport tagjai olyan kérdésekre adtak választ, hogy konkrét, lehetőleg fontos élethelyzetekben kiket választanának társként. Feltételezte, hogy ezek a választások megfelelnek az érzelmi vezérlésű spontán kapcsolódásnak, és így az intézményben kialakult kapcsolatrendszernek. A vizsgálódások ezen módszerét, amely a választások alapján rajzolta ki a társas hálózatot, nevezte Moreno szociometriának. A felmérés technikájának főbb gondolatai Magyarországon elsősorban Mérei Ferenc munkáiból ismertek (2002, 2006). (A hálózattudat „elmeformáló” lehetőségeiről: Szvetelszky 2014.)

3.3. Erős és gyenge kapcsolatok. Csermely Péter (2005) a „minden mindennel összefügg” szellemében a legkülönfélébb természeti, biológiai, társadalmi, lelki és nyelvi jelenségeket hozza föl példaként a hálózatszerveződésre. Gondolatmenetében központi szerepet kapnak a skálafüggetlen kapcsolatokon túl a társas hálózatokban megmutatkozó úgynevezett gyenge kapcsolatok. Az alacsony intenzitású vagy az intenzív, de átmeneti kapcsolatok, vagyis a gyenge kapcsolatok stabilizálják a biológiai és a társadalmi létet. Ennek egyik leglátványosabb technológiája az internet, azon belül a közösségépítő portálok (iwiw ~ international who is who, majd pedig: 2003-tól a Facebook, illetve az azóta szaporodó

⁶ Osgyán Edina: Karinthy és a Hadik kávéház. Egyszer megmérték a pesti vice terjedési sebességét. http://mno.hu/migr_1834/karinthy-es-a-hadik-kavehaz-798386. Letöltés: 2016. dec. 11.

⁷ Dinnyés Attila <http://www.felsofokon.hu/dinnyes-attila-blogja/2011/01/24/karinthy-kavehazai-es-a-halozatok>. Letöltés: 2013. január 11.

további közösségi oldalak, Twitter, Network stb.), amelyek főként a gyenge (sok esetben: kvázi-) kapcsolatok működtetését szolgálják. McLuhan (2001) szerint a kommunikációs technológiák átrajzolják a társadalmat. Az internet minden valószínűség szerint új lehetőséget és értelmezési keretet ad a világról és benne az emberről – vallja az internetfilozófa is (Ropolyi 2006).

4. A hálózat kutatás és a nyelv

A kommunikációkutatók és a nyelvészek a nyelvben hálókat, hálózatokat keresnek, akkor is, ha a terminust nem használják. Felfigyel erre például Imrényi András (2015: 314) is, aki a mondat viszonyhálózati modelljének leírásakor így értékeli kapcsolatát a korábbi nyelvészeti munkákhoz: (a mondat viszonyhálózati modellje) „közel áll a hagyományos nyelvtan [...] megoldásaihoz, de attól eltérően törekszik a szórend tükrözésére...” stb.⁸ A szintaxis maga egy bonyolult, a szókészlet elemei között nyelvtani eszközökkel létrehozott, sűrű (a hálózat tudomány műszavaival: erős vagy gyenge kapcsoltságú) szövésű lineáris háló, kognitív alapon (emlékezet-) szerkezű szabályrendszer. A szemantika már lazább szálakkal van szöve, hiszen a jelentések összetettek, nehezebben megragadhatók, megközelítésük, leírásuk már meg is haladja a nyelvész kompetenciáját, ezt akár „lineáris-alineáris” hálózatnak is tarthatjuk, de szabályszerűségek természetesen itt is vannak. Föltételezhetünk egy pragmatikai „hálót” is, a szerkesztett nyelvi közlés valós nyelvhasználati környezetét: amely magában foglalja az indítékot, a szándékolt hatást, valamint a megértést. Szövegeinket nem véletlenül nevezzük szövegnek, a szóban magában benne van a „szövés”, a „szövet”, vagyis szálaknak az egymással való rendezett, szoros vagy éppen gyenge kapcsolata (hálózat tudományi megközelítésben: hálózata). Egyetemes felfogásról lehet szó, mert a latin *textus* is ugyanígy motívált. A hálózat kutatás nyelvben való alkalmazását Csermely Péter (2005: 223–9) csak vázlatosan említi: „Az emberi nyelv komplex hálózat, amelyben a hálózat stabilitása a jelentés stabilitásával egyenértékű” (Csermely 2005: 223). Szerinte a nyelvben is fölfedezhető a skálafüggetlenség és a gyengekapcsoltság. Hozzáteszem, hogy a kisvilágság és az egymásbaágyazottság is. Bár a különböző tudományterületekről hozott fogalmak, látásmódok, módszerek átvétele, használata ma még aligha vezet koherens elmélethez. (Vö. Mehler et al., 2015.)

5. Kapcsolathálók kutatása

A nyelvtudomány leginkább az úgynevezett belső nyelvi jelenségek (fonetikai, nyelvtani jelenségek, szavak) kutatásával foglalkozik. A nyelvi jelenségek azonban soha nem önmagukban, hanem mindig csak nyelvi produktumokban (teljes nyelvi megnyilatkozásban, szövegben) fordulnak elő, így igazából csak a teljes közlési produktum vizsgálatában érthetjük meg az üzenetet (szándék, cél). Erre először a legkövetkezősebben a szöveg tan hívta fel a figyelmet. A szöveg tan vizsgálat nyelvészeti alapú, de mindenképpen külső szempontokat is bevonó multidiszciplináris tudomány. Jól mutatja ezt a szöveg tan számos területe a szöveg fonetikától a szöveg grammatikán át a szöveg pragmatikáig vagy a szöveg típusok kutatásáig. Természetesen a szöveg tan tárgya, a szöveg már a tudományok kezdeteitől fogva a kutatások tárgya, csak korábban nem nevezték meg konkrét tudományterületként (vö. pl. Balázs 2007). A szövegek vizsgálatához jó szöveg dokumentációra van szükség. Erre csak a legutóbbi fél évszázad technológiai kínálnak igazán jó lehetőséget. Az élő beszéd rögzítési technológiáinak is köszönhető az önálló szöveg tan kibontakozása. Korábban is voltak teljes szövegekre, sőt nemcsak leírt, de mondott szövegekre vonatkozó lejegyzések és megfigyelések (gondoljunk csak a Biblia-magyarázatok kapcsán kifejlődött hermeneutikára). A népnyelvben beszélnek nagy mesemondóról vagy éppen „szólastarisznyáról”. Ők az egyéniségek. Náluk sűrűsödik a tudás. Hálózat kutatási terminológiával: ők a csomópontok (hubok). Külön kérdés egyes műfajok, témák (tematikák) terjedése. Hálózat kutatási szempontból talán a rémhir a leginkább nyilvánvaló

⁸ Imrényi András itt a Mai magyar nyelv rendszere (szerk.: Tompa József, Bp. 1961–1962), A mai magyar nyelv (szerk.: Rácz Endre, Bp., 1968) és a Magyar grammatika (szerk.: Keszler Borbála, Bp., 2000) (tan)könyveket említi.

jelenség, hiszen a „fertőzésekhez” hasonlóan terjed, de említhetjük az „igaz” történetet, az anekdotát, a viccet, a városi legendákat (urban legend, voltaképpen álhír, korábbi nevén: kacsa) is. (Kutatásukat leginkább szociálpszichológusok végzik: Csepeli 1993, 196–9; újabban Szvetelszky 2003.) Ezekből a megfigyelésekből következik, hogy az átadás-átvétel jelenségek összetett, de feltérképezhető hálózati működésben zajlanak, és az alacsonyabb szinten megfigyelt jelenségek magasabb szinten is megismétlődnek. Ilyen például a jelenségek egy-egy pontban való „sűrűsödése” vagy például egy kritikus ponton való „fertőzésszerű” terjedése.

5. A nyelvészeti hálózat kutatás korszakai

A nyelvészetben is megfigyelhetünk korai és modern hálózat kutatási korszakokat.

5.1. Előzmények. Korai nyelvészeti hálózat kutatásnak tarthatjuk például a nyelv statisztikai törvényszerűségeit kimutató Zipf-törvényt, pontosabban -hipotézist. Georg Kinsley Zipf (1902–1950) a „legkisebb erőfeszítés elvét” vallotta, amelynek néhány kimutatható jelensége: (1) egy szó gyakorisági listán elfoglalt helye és szövegbeli használatának gyakorisága közötti kapcsolatot egy állandó jellemzi, a szógyakoriság (több nyelvben is kimutatva) szabályos görbét alkot; (2) fordított összefüggés van a szó hossza és gyakorisága között, vagyis a sokat használt szavak rövidek, a ritkán használtak hosszúak (főltehetőleg ezért rövidítjük le a szavakat, ha gyakoriságuk növekszik) (Crystal 1998: 115–6). A Zipf-hipotézist magyar anyagon is bizonyították. Papp Ferenc a szövegmutató szótár anyagán, Nagy Ferenc (1991) tulajdonnevek előfordulása kapcsán irodalmi szövegekben, Köhler diplomamunkák anyagán és szótárakban (vö. Fóris 2007). A korai magyar nyelvészeti hálózat kutatásba sorolható egy 1988-as főiskolai OTDK-dolgozat, majd az abból született szakdolgozat és publikáció. Füle Bernadett, az ELTE Tanárképző Főiskolai Kar Gödöllői Képzési Helyének hallgatója Balázs Géza szakmai vezetésével készített el egy dolgozatot: Ragadványnevek szociometriai vizsgálata egy ceglédi általános iskolában címmel (Füle 1990). Összegzése:

- „a) A becenevek és a szociometria összehasonlítása során jól látszik, hogy az osztályban vezető szerepet betöltő gyerekek sok becenevvel rendelkeznek. Így például a fiúknál a központi személyiség (6 kölcsönösségi kapcsolattal) HZ tíz, a lányoknál a központban álló (6 kölcsönösségi kapcsolattal) ZSSZ három becenevet kapott. Ez a SZ. név kevésbé becézhető volta miatt alakulhatott így. Ezt bizonyítja az is, hogy a lányoknál a központi magba tartozó (4 kölcsönösségi kapcsolattal) NB kilenc becenevvel rendelkezik. A fiúknál JG szintén a központi magba tartozik (4 kölcsönösségi kapcsolattal) és kilenc becenev birtokosa. Ezzel szemben a peremen elhelyezkedő KR (1 kölcsönösségi kapcsolattal) egy, SZSZ (2 kölcsönösségi kapcsolattal) egy becenevvel rendelkezik. A kölcsönösségi kapcsolatokkal nem rendelkező NGY öt becenev birtokosa (a GY. név jól becézhető), ZSSZ pedig egyáltalán nem kapott becenevet osztálytársaitól.
- b) A ragadványnevek esetében fordított a helyzet. Minél fontosabb szerepet tölt be a gyerek az osztályközösségben, annál kevesebb ragadványneve van, vagy ha több van, akkor inkább kedvesek, mint durvák. [...]
- c) Ha összehasonlítjuk a szociometriai elhelyezkedést a becenevek és a ragadványnevek számával, a következő megállapítást tehetjük:

A központban elhelyezkedő gyerekek beceneveinek száma a legmagasabb, a ragadványnevek száma pedig a legalacsonyabb. [...] A peremen elhelyezkedőknél ez fordított. [...]

Megállapíthatjuk, hogy az általános iskola igazi melegágya a ragadványnevek keletkezésének, ezek azonban csak az egyénhez tapadnak, általában vezetéknev nélkül szerepelnek, s a legritkább esetben funkciójuk az azonos vezetéknevűek megkülönböztetése. Az egyén ragadványneveinek számát és milyenségét a közösségben betöltött szerepe határozza meg. Minél befolyásosabb egy személy, annál kevesebb ragadványnevet kap. Egy gyerek olykor 3-5 különböző ragadványnevet

is viselhet, s kevés tanuló (és tanár) »ússza meg«, kerüli el a találó és szellemes elnevezést. A legsikerültebb nevek követik viselőjüket, de gyakoribb az, hogy újabb közösségbe kerüléskor a folyamat előlről kezdődik» (Füle 1990: 32–3).

Balázs Géza több munkájában is törekedett hálózati jellemzők megragadására. Például az *Ethnographia* című folyóirat csaknem két évtizedének témagyakorisági vizsgálatában (Balázs 1991) vagy éppen a Magyar szőlőstár fogalomköri mutatójának szemantikai-statisztikai elemzésében (Balázs 2008).

5.2. Modern kutatások. A 2003 utáni időszakban e témában született magyar nyelvészeti publikációk már a modern hálózat kutatáshoz is kapcsolódnak. A Hálózat kutatás-konferenciák környezetében született nyelvészeti jellegű tanulmányok ide sorolhatók (Balaskó–Balázs–Kovács 2010; Balázs–Kovács–Szóke 2012, 2013, 2016). A jellemző témákat lásd a bevezetőben. Egy másik összefoglaló tanulmánykötetben a fő témák: hálózattudat, irodalmi hálózatok, biológiai hálózatok, hálózatok az online világban (Veszelszki szerk. 2014).

6. Nyelvi hálózat kutatás (hálózattudományi alapkategóriák szerint)

A következőkben a nyelvészeti hálózat kutatás lehetőségeit kétféle rendszerben tárgyalom. Először témafel sorolást adok a hálózat kutatás alapkategóriái szerint (kiszilvátság, skálafüggetlenség, egymásbaágyazottság, gyengekapcsoltság), majd a (kiterjesztett) nyelvtudomány területi szerinti felsorolásban (szintaktika, szemantika, pragmatika) mutatok be konkrét kutatásokat. (Ez utóbbi részben Kovács László 2013: 80–96, témát tárgyaló összefoglalását követem.)

6.1. Kiszilvátság. Minden ember többféle csoport tagja, ezek a csoportok kis világokat alkotnak, ezek fogalmi neve: kiszilág (small world). A kiszilágot a hálózatok elemei közötti rövid (kicsi) távolság jellemzi. A kiszilágokban több csoportképződés található szemben a véletlenszerű, random kapcsolatokkal. Ez teljesen nyilvánvaló családunk, baráti, munkahelyi ismeretségeink köreinek számbavételénél, de a társadalmi hálózatok megvizsgálásánál is. Az ember különösen szereti a kiszilágot, mert biztonságot, kiszámíthatóságot nyújt, és agyunk is úgy fejlődött, hogy kapcsolatainkat kisebb csoportokban tudja listázni, ennek alapján áttekinteni, mozgósítani. A kiszilág a nyelvben leginkább antropológiai nyelvészeti és szociolingvisztikai kutatási területeket érint. A dialektusok, szociolektusok létrejötte és folyamatos fennmaradása a kiszilvátsággal függ össze. Ide sorolhatjuk a nyelvi hagyományokat, a frazeológiát, a névadást és még sok nyelvi szokást is. Nyelvi hálózatokat hoznak létre a Jánosok, illetve a „Jánosok egy faluban”, vagy például a ma divatos „szövetségek”, például a „Szentmárton” nevű települések stb. A nyelvi háló kiszilvágot jelentő modulokra osztható. A szerkezeti modulok működését a skálafüggetlenség törvényszerűsége határozza meg. A műveleti tevékenység eredményeként létrejövő modulok pedig a különféle nyelvváltozatok, regiszterek. Egy ember rendszerint mindig több ilyen műveleti értelemben vett nyelvi modul használója, egyúttal több kiszilág „lakója”. A nyelvi modulok száma, azok gazdagsága, használata összefügg az ember társas viszonyaival. A nyelvi modulok rugalmas használata a társadalmi boldogulás egyik alapfeltétele. Megfigyelhető, hogy a társadalom leggazdagabb és legszegényebb rétegei nyelvváltozataikban szegregálódnak, vagyis egy zárt kiszilágot építenek ki, és kevés nyelvi modult használnak. A kiszilvátság hálózatelméleti feltárásához járult hozzá a korábban már ismertetett iskolai csoporthálo és ragadványnev-vizsgálat (Füle 1990).

6.2. Skálafüggetlenség. A skálafüggetlenség, vagyis a pontok nem véletlenszerű (nem random) eloszlása számos nyelvi párhuzamot kínál. A grammatika ezt a jelenséget írja le. Ide tartozik a szavak egymásutánisága (a szórend). Ezt a jelenséget modellezi Tesnière valenciaelmélete (érték, vonzatosság), amely szerint a mondatok strukturális rendjét az úgynevezett konnexiós kapcsolatok (elemi szintaktikai viszonyok) alkotják (Ágel et al. 2006). A konnexiós kapcsolatok hierarchikus viszonyt

mutatnak. A mondatot kormányzó fő régens (rendszerint az ige) meghatározott, kötelező, fakultatív vagy szabad kiegészítővel (bővítménnyel) alkot mondatot.

- (2) *ír*
 1 kiegészítő: Az úr ír.⁹
 2 kiegészítő: Az úr könyvet ír.
 3 kiegészítő: Az úr könyvet ír a könyvhétre.
 4 kiegészítő: Az úr esténként könyvet ír a könyvhétre.

A skálafüggetlen hálózatokban vannak központi elemek (hubok, csomópontok, nem szövegtani értelemben vett kapcsolóelemek/konnektorok), amelyek a hálózat több elemét fogják össze. A szövegben előforduló szavak eloszlása már ismertetett Zipf-törvény szerinti skálafüggetlen statisztikát követi (Csermely 2005: 223). Mind a beszélőnek, mind a hallgatónak az ugyanis az érdeke, hogy viszonylag kevés, valamint legkisebb, egyedibb jelentéstartalmú szót használjon. A skálafüggetlenséget jellemzi a szobok erősek felé való húzását; ennek egyik megnyilvánulása a nyelvi divat (szódivat). Skálafüggetlenséget mutatnak az egymással valóságvonatkozás szempontjából nem véletlen kapcsolatban álló szavak. A jelenséget – Tesnière nyomán – mezőösszefüggésnek nevezzük. (A mezőösszefüggéshez lásd Károly 1970: 60–2, a szemantikai és grammatikai valencia leírásához: Károly 1970: 63). Ilyen „mezőket” hoznak létre a rokon vagy az ellentétes jelentésű szavak, az alá- és fölérendeltségi viszonyt mutató szavak, avagy a jellemző fogalmi csoportok (pl. rokonságnevek, színnevek), és ide tartoznak az úgynevezett ikonikus jelenségek is. A zene és a nyelv ősi, genetikus kapcsolatára utalhat az is, hogy mind a zene, mind a beszéd hangerőssége skálafüggetlen eloszlást mutat. Ebben kapcsolat látszik a zenei és a nyelvi élmény, esztétikai üzenet között. Nem tisztázott kérdés, hogy az emberi agy skálafüggetlen ideghálózatai, kognitív struktúrái kapcsolatban vannak-e az ugyancsak skálafüggetlen nyelvi reprezentációkkal.

6.3. Egymásbaágyazottság. A hálózatok modulokból vagy parcellákból épülnek föl. Az egymásbaágyazottság a dolgok természete és emberi létünk alapfeltétele. A bonyolult hálózatokat csak egyszerű elemmé, modullá redukálva érthetjük meg. Lényegében ezen alapul a dedukció gondolkodási-logikai művelete. Kognitív korlátaink miatt világ bonyolultságát csak átmeneti egyszerűsítésekkel és nézőpontváltásokkal vagyunk képesek felfogni és ábrázolni. A nyelvben ilyen egymásbaágyazottságot sok helyen kimutathatunk. A grammatikában az egymásbaágyazottság egyik jele: a helyettesítő elemek (proformák ~ szómások, igemás és névmás) használata. Ezekben az esetekben a valódi jelentés helyén egy másik szó áll, amely utal a valóságdarabra. Vagyis az utaló elem „beágyazódik” a valódi nyelvi jelölő helyére. A szavak jelentése is egymásra rétegződik (egymásba ágyazódik). A szavak régi jelentése mellett újak jönnek létre, nemegyszer úgy, hogy a két jelentés között oszcillálás (ide-oda mozgás) van. Például:

- (3) *lufi* 1. luftballon; léggömb, játékléggömb > 2. „fölfűjt”, nem valódi dolog, ügy

További játékos egybeesés: 3. *Lufi* ~ a Lufthansa német légitársaság tréfás magyar neve. Az egybeesés lényege, hogy ugyanaz a német *Luft* szó van benne; valamint mind a „lufi” („léggömb”), mind a Lufthansa-repülő a levegőben száll.

Egymásbaágyazottságot mutatnak a keveredő nyelvváltozatok, a kétnyelvűség különféle esetei, a pidzsin és a kreol nyelvek. A hálózatokban dupla, azaz ikermodulok is létrejönnek. Ez a „luxus” rendszerint csak egy ideig áll fenn, és a modulok széttartó fejlődést mutatnak. Ilyen jelenséggént foghatjuk föl a grammatikában az alakváltozatot folyamatos létrejöttét. Az alakváltozatok gyakran hibázás eredményeként alakulnak ki. Ha viszont fennmaradnak, akkor finom, árnyalatnyi, később esetleg jelentős funkciómegoszlás figyelhető meg köztük. Például:

- (4) *gyerek* – *gyermek*, *lány* – *leány*, *reggelik* – *reggeliek*, *kara* – *karja*

⁹ Az „Úr ír” a régi ábécéskönyvek egyik első mondata volt.

6.4. Gyengekapcsoltság. Csermely (2005) szerint a gyenge kapcsolatok azok a kölcsönhatások, amelyeknek kicsi az affinitása, a valószínűsége; azon kívül rövid ideig tartanak, de ugyanolyan alapvető elemei a hálózatoknak, mint a kisvilág, a skálafüggetlenség vagy az egymásbaágyazottság. A gyenge kapcsolatok szaporítása vagy ritkulása rendszerint nincs hatással a hálózat működésére. A hosszú távú kapcsolatok rendszerint gyenge kapcsolatok. A hálózatokban skálafüggetlen módon keverednek az erős és a gyenge kapcsolatok, ezek pedig egymásbaágyazottan kapcsolódnak. A gyenge kapcsolatok szerepe mégis fontos, mert hozzájárulnak a hálózatok működéséhez, létrehozhatnak kisvilágokat, összehangolják az alhálózatokat, gyorsítják a kommunikációt, kiküszöbölik a zavarokat, hibákat, vagyis stabilizálják a hálózatot. A gyengekapcsoltságból fakadhat az emberi nyelv legalapvetőbb jellemzője: a transzformáció, a jelentésátvitel, amelyet – különböző szemszögből – szimbolizációnak, metaforálásnak, poliszémianak nevezünk. A többértelműség pozitívuma, hogy új látásmóddhoz, gondolkodásmóddhoz, a tartalmak új megvilágításához vezet. Az entrópia, az anyagi rendszerek rendezettség foka kapcsolatba hozható a többértelműséggel. Ha a többértelműség nem éri el a gyengekapcsoltság (rendezettségi) szintjét, akkor a szöveg jelentéstartalma szétesik, és félreértéshez vagy meg nem értéshez, azaz anómiához, káoszhoz vezet. Ezt a jelenséget az irodalom is illusztrálhatja. Például egy ilyen jelenséget mutat fel Domonkos István *Kormányeltörésben* című versének nyelvezete:

- (5) én lenni / én nem tudni magyar / élni külföld élet / pénz nyelv zászló / himnusz bélyeg / elnökök vezérek / előkotorni megfelelő / ott ahova érek / mi meghalni mindnyájan
 úgysis téves csatatéren / koponyánkából a habverő / nyele kiáll / világ / pro-árjai / világ
 kontra-árjai / ez lenni vers / szavak kínai falát / megmássza a halál / élet frázisait / emberbőr kötésben / adják ki írók: / nemzeti irodalmak / generálisai / és nem bírní nemzeti
 / fogások erős szaga / csinálni külföldből / portable haza / és menni külföld / mit munkaengedély / kofferban szalonna / két kiló kenyér / én nem látni / új látóhatár / én menni külföld / talpalni csikorgó havon / élet nercbundákban jönni / vágni engem nyakon¹⁰

A széteső nyelv egyik példázata a keveréknyelv vagy írók-költők által vallottan: a „félnyelv” vagy „senyelv”.¹¹ A gyengekapcsoltság jegyei a nyelvben a zárt nyelvi közegekből (tolvajnyelv, szleng) széles körben elterjedő nyelvi jelenségek. Más szempontból ugyancsak gyengekapcsoltságot mutatnak a pusztá fatikus, kevés jelentéssel bíró szövegelések, laza mondat szerkezetek, valamint a pletyka is, amelyek valódi szerepe tulajdonképpen a kisvilág ápolása (ide sorolható a modern technológiából a chat és az sms is). A gyengekapcsoltság számos közösségi-kommunikációs-nyelvi jellemzője tanulmányozható a közösségi oldalakon.

7. Nyelvi hálózat kutatás – a nyelvészeti területek szerint

7.1. Szintaktikai hálózatok. Hálózat kutatási szempontból ide sorolható nyelvészeti kutatások témája: a nyelvi kisvilágok (az egymást követő szavak kapcsolata), a központi (mag-) szókinccs, a zárt (névelő, kötőszó) és a nyílt szófaji osztályok kapcsolatai. A megértésre egyfajta magyarázat lehet a már ismertetett Zipf-törvény (Ferrer i Cancho 2005). A mondat szerű struktúrák létrejöttét ábrázolhatja az a hálózatnövekedési modell, amely szerint a sok kapcsolattal rendelkező szavak inkább létesítenek új kapcsolatokat.

A magyar grammatikában részben a hálózat tudományhoz kapcsolódva a mondat viszonyhálózati modelljét vizsgálja fel Imrényi András (2013). Modelljének kiindulópontja a funkcionális kognitív nyelvészet (amely a nyelvi rendszert hálózatként fogja fel), különösen három vonatkozásban: (1) szabályok helyett sémákat feltételez, (2) használatalapú, (3) tagadja az építőköckaelvet. Együt-

¹⁰ Domonkos István: *Kormányeltörésben*. Várad (folyóirat). http://epa.oszk.hu/00100/00181/00060/kultura_02_domonkos.htm. Letöltés: 2016. dec. 11.

¹¹ Félnyelvűség, lásd például Pomozi Péter írásában. http://epa.oszk.hu/00000/00032/00023/pdf/EPA_00032_magyar_nyelv_2004_04_pusztaiif.pdf. Letöltés: 2016. dec. 11. A senyelvre lásd: http://www.mnyknt.hu/index.php?view=article&catid=1%3Afriss-hirek&id=744%3Afenyelv-senemet&format=pdf&option=com_content&Itemid=18. Letöltés: 2016. dec. 11.

tal visszanyúl a magyar grammatikai hagyományokban Brassai Sámuelhez, aki először mutatta ki a magyar igei állítmány mondatértékűségét (hálózatelméleti értelemben csomópont, kapcsolóelem voltát), amelynek természetes igazolói az időjárásigék, illetve a gyermekek korai egyszavas, de teljes értékű beszédaktusai, a holofrázisok:

(6) Időjárásige: *Dörög. Villámlik. Esik.*

(7) Holofrázis: *Labda.* ('Add ide a labdát', 'Tetszik nekem ez a labda' stb.)

Imrényi a magyar elemi mondatot (másként magmondatot) többdimenziós hálózatnak tekinti, amelyben az egyes dimenziók a mondatjelentés és ezt jelölve a mondatforma egymást kiegészítő vonatkozásait adják. A magmondat nélkülözhetetlen a bonyolultabb, viszonyhálózati struktúrák létrejöttéhez (részletesen lásd: Imrényi 2015: 313–9).

7.2. Szemantikai hálózatok. A szemantikai hálózatok kisvilág-karakterére utalnak a szóasszociációs vizsgálatok. Ebben különösen a következő szemantikai jelenségek kerülnek szóba: (1) hiperonim-hiponim (főlé- és alárendelés), (2) antonim (ellentétesség), (3) meronim-holonim (rész-egész kapcsolat, pl. a kéz holonimja az ujj és a tenyér szónak), (4) poliszém (többértelműség). Ebbe a körben tartoznak a mentális lexikont érintő kutatások, például asszociatív memória (voltaképpen a közös megértés modellje), a szavak fonetikai hasonlósága (a régebben megtanult szavak több – fonológiai – kapcsolat létrehozására képesek), szülők és gyerekeik nyelvi hálózatának hasonlósága. Egyedi módszert, az úgynevezett „agykapocsrendszert” dolgozott ki a szóasszociációk vizsgálatára Kovács László (2011, 2013), amelynek akár kereskedelmi (reklám-, gazdasági célú) felhasználása is lehetséges. Végül a nemzetközi és magyar retorikai hagyományok alapján az alapvető gondolkodási formák, gondolatalakzatok hálózatos működési elvét mutatta ki Balázs Géza (2010).

7.3. Pragmatikai hálózatok (a nyelvet beszélők hálózatai). A beszélők hálózatait többek között a szociolingvisztika, a pragmatika vagy éppen az antropológiai nyelvészet kutathatja. Itt szóba kerülhetnek a soktényezős nyelvi változások, de akár maga a nyelvpusztulás kérdése is. Sejtésem szerint a nyelvhasználatot is érintő megbetegedéseknél (pl. Alzheimer-kór és egyéb demenciák) a nyelvi összeomlás hasonlít a skálafüggetlen hálózatok összeomlásához. A pragmatikai kérdések fölvetik a hálózat kutatás alkalmazhatóságát is például az fordításban vagy az igazságügyi nyelvészetben.

7.4. Hálózat kutatás és gondolatalakzatok. Az alakzat (görögül *szkhéma*, latinul *figura*) a nyelvi elemek formái megvalósulásához tartozik, azok többnyire különleges, szokatlan összekapcsolódási módja, használata. Fónagy Iván felhívta a figyelmet, hogy alakzatok nemcsak irodalmi művekben vannak, hanem minden beszédműben, tudományos értekezésben, kérvényben, iskolai dolgozatban és újságcikkben is. Minden nyelvi alkotás formai kényszereknek, alakzatoknak van alávetve: „abban bizonyosak lehetünk, hogy az alakzatoknak van valamiféle jelentése” (Fónagy 1990: 29). Fónagy rámutatott arra, hogy például a nyelvben fölfedezhető cserealakzat (pl. kiazmus, leginkább tükörszimmetria) megjelenhet a szó szerkezetek szintjén, de kiterjedhet az irodalmi mű egészére is. Az irodalmi műben felbukkanhat mint szerepcseré, nemek felcserélése, párcsere, pozíciócsere, sorscsere, szociálishelyzet-csere, jellemcsere (Fónagy 1990: 11–5), ezzel pedig átlépünk a társadalmi jelenségek körébe. A nyelvi-irodalmi alakzatok kapcsolatban vannak a külső világgal. A ma legismertebb négy gondolkodási alalakzat: adjekció (hozzáadás, bővítés), detrakció (elvétele, csökkentés), transzmutáció (átalakítás), immutáció (helyettesítés, csere).

A hálózat tudomány négy gyakran taglalt hálózatosodási jellemzőjének (kisvilágosság, skálafüggetlenség, egymásbaágyazottság, gyengekapcsoltság) megfeleltethetők gondolkodási alakzatok is. A kisvilág a nyelvben a jól körülírható nyelvi csoportok (szleng, nyelvjárás, gyermeki beszéd, archaizmus) világa. Leginkább az immutáció (helyettesítés) alakzatának felel meg. A skálafüggetlenség a pontos, nem véletlenszerű (nem random) eloszlást mutatja. A nyelvben a jelentéskapcsolatok között a szinonímia, az antonímia, a mezőösszefüggés tartozik ide. Ezek többnyire adjekciós alakzatok. Az egymásbaágyazottság a modulszerű kapcsolatságot mutatja. Az alakzatok világában

ezt a helyettesítő elemek (illetve az ikermodulok) jellemzik. Immutációs (helyettesítő) alakzatokat sorolhatunk ebbe a körbe. A gyengekapcsoltság a kicsiny affinitású, de nélkülözhetetlen kölcsönhatásokat jelenti. A transzmutációs (átalakításos) és a detrakciós (kihagyásos) alakzatokat lehet leginkább ebbe a körbe sorolni.

7.5. Alakzatjelenségek a kommunikációban. A hálózat tudomány által kutatott tömegjelenségek közül több párhuzamba állítható alakzatokkal. Az adjekciós (ismétléses, csoportosulásos, szinkronizációs) jelenségek¹² leginkább a skálafüggetlenség jellemzőit mutatják. A hagyományos és mai folklór adjekciós (ismétléses) terjedésnek fogható fel (pl. régi mesék vagy a mai történetek, anekdoták, rémhírek vagy a viccek terjedése). Társadalmi-gazdasági konfliktusok kiterjesztése „ismétléses-halmazos-fokozásos” eljárással történhet (pl. bankcsőd, előítélet). A mindennapi gyakori csevegési témák, voltaképpen pletykák, de más történetek is tökéletesen mutatják ezt az ismétlődéses jellegét. Ugyancsak ilyen adjekciós lehetőség a szóbeli és a fizikai agresszió terjedése. Ha valaki káromkodni kezd, akkor abból könnyen lesz káromkodássorozat. A katonatörténetek történelmi időszakokhoz és emberi életkorokhoz vannak kötve, és ugyanilyen halmazódást mutatnak. Egyéb rituálisnak is nevezhető egyéni és közösségi elfoglaltságok: a családi képek nézegetése (többszöri megnézése), emléktárgyak gyűjtése és nézegetése, a jeles napok megünneplése vagy halottakról való rituális megemlékezés (leginkább halottak napján). Ezekhez az alkalmakhoz formális, ismételt szövegek kapcsolódnak. A mindennapi beszélgetések adjekciós tematikáját mutatják az „ezerszer elmondott” történetek, életünk, szerelmünk, utazásaink sokszor újrataglalt eseményei, amelyek ismétlődésük ellenére nem tűnnek unalmasnak, sőt rendszerint igen kellemesek, mondhatjuk: (kapcsolatépítő) örömforrások. Ismétlődéses (utánzásos) jelleget mutat a névadás (különösen az időről időre változó névdivat), de a sokkal spontánabb ragadványnévadás is. Ide tartozik a szódivat és a közhely is. Minták hatására alakulnak ki a divatos szavak, kifejezések, viszonylag gyorsan terjednek, majd különböző intenzitással élnek tovább, illetve visszaszorulnak. (Például a *celeb* szót fél év alatt kiszorította a korábbi *sztár* szót; de ilyen az *ikonikus* ’nagyszerű, kiváló’ szó előretörése is.) A telefonhívások vagy ímélek gyakorisága (ismétlése), az újrAhívás, újrAírás sűrűsödése mintha a skálafüggetlenség jelenségét mutatná: ha végignézzük a fogadott ímélek vagy telefonok listáját, gyakran észrevehetjük azt, hogy bizonyos számok és címek egy ideig gyakran ismétlődnek, míg mások ritkán, avagy csak egyszer fordulnak elő. A legtöbbször segélykérő, egy-egy időszakban sűrűsödő és többször megkapott lánclevelek ugyanezen szabály szerint szerveződnek. A hálózat kutatási szempontból a folklór és a kisközösségi nyelvhasználat a kisvilágságot valósítja meg. A helyi folklór vagy egy szubkultúra nyelve önmagában a kisvilágság tünete.

8. Alakzatjelenségek a társadalomban

A természeti, társalmi és nyelvi összefüggésekre korábban Fónagy Iván (1990: 11–5), is fölhívta a figyelmet. Erre hozok most további példákat. Egy adott területen elhelyezkedő (leülő vagy álldogáló) személyek elhelyezkedése szabályszerűségeket (például vonzalmak) szerint valósul meg. Ezekben az alakzatok sokasága figyelhető meg: a kapcsolódás (adjekció), az elfordulás (detrakció), de sokszor az elbújás, elrejtőzés (transzmutáció) is. Megfigyelhető, hogy egy nagy teremben az előadó megjelenése után a zsi bongás, a zaj elhalkulása, az elcsöndesedés – ami alakzatként detrakciós jelenség – a fázisátalakulás fizikai törvényszerűségei szerint megy végbe: vagyis a teremben a zaj nem egyszerre halkul el, hanem először itt-ott elkezdnek csöndesedni, egyesek erre odafigyelnek, és elhalkulnak, mások még befejezik halaszthatatlan mondanivalójukat. Ugyanez vonatkozik a csönd ellentétére, a zajongásra is, amelyet adjekciós jelenségnek tekinthetünk. Egy nagy teremben a zajongás mindig egy vagy több pontból indul el, és ugyanezen törvények alapján egyre nagyobb zajongó csoportok alakulnak ki, míg végül az egész terem egyetlen nagy zajongássá válik. A szociálpszichológusok nyomán a hálózat kutatók is foglalkoztak a pánik terjedésével: megfelel ez a jelenség a már említett kommunikációs jelenségeknek. Ide tartozik az ugyancsak kutatott

¹² „A természetet áthatja a szinkronizálás iránti megfoghatatlan vágy” (Barabási 2008: 52).

vastaps: a színházban tapsoló emberek egy idő eltelte után vágyat éreznek a csatlakozásra és a közös tenyércsapkodásra, azaz a vastapsra, amely fokozott örömeztetést kelt.¹³ Hasonló együttműködés, ismétlődés, szinkronitás mutatható ki a stadionokban megfigyelhető hullámvás (fokozatos felállás-leülés) esetében is.

A társas letérelés vagy letérelpeltetés ugyancsak az ismétlődésen alapul és hullámvonalban valósul meg. A templomokban előre ismert szabály szerint zajlik, ám mindig vannak késlekedők, akik vagy nem tudják a szabályt, vagy egyszerűen csak aszinkronban vannak. Szokatlan helyzetben a letérelpeltetés a fázisátalakulás jelenségét mutatja: ilyen volt például a Beatrice együttes Térden állva című számának koreográfiája a koncerteken (1979). A rajongók a szám elején letéreltek, a többiek kicsit értetlenül álltak, de végül is nem tehettek mást. Ellentétes jelleget mutat a koncerteken ujjongók felugrálása, felállása. Eleinte csak egy-két ember vagy sor emelkedik fel, később az egész közönség. A hálózat szétesését mutatja a hullám vagy az emberek összekavarodása. A divatos ruhák viselete ugyancsak ismétléses (adjekciós) alakzatnak tekinthető. Könnyen ellenőrizhetjük: még a legkifinomultabb ízlésű ember is sokkal többször hord egyes ruhákat, míg másokat alig (kedveli őket, azok vannak legelől, azokat mossa a legtöbbet, azokat látja leginkább, és sokszor el is felejtí, hogy vannak más ruhái). Az alakzatok mintái szerint terjednek a betegségek, például a szexuális fertőzések, avagy a szezonális influenzák is.

9. Hálózatok a természetben

A kommunikációs és társadalmi jelenségekben emlegetett skálafüggetlenség és fázisátalakulás a természetben is megfigyelhető. Megfigyelhető, hogy az utakon lévő gödrök is a skálafüggetlenség szabályai szerint fordulnak elő. Ahol egy gödör van, ott nagyobb valószínűséggel van több gödör. A természetben látott számos jelenség: a víz hullámvása, sivatag homokjának szerkezete, a levél erezete, a hóhehely csillagformája, a cseppköszönveg alakja, a madárrajok mértani szerveződése mind-mind alakzatokat, sőt (szimmetrikus) alapalakzatokat mutatnak, amelyeket az ember ősidők óta lát, ezért föltehetőleg utánoz, és átvisz (transzportál vagy transzformál) más szférákra is. Ezt azzal lehet bizonyítani, hogy ha az ember a természetben lát valami érthetlent, akkor megpróbálja utánozni vagy hasonlítani valamihez, magyarázatot adni neki (mimézis; antropomorfizáció, zoomorfizáció). A természeti jelenségek hálózatos szerveződését felhasználjuk mindennapi életünkben. Például egy jellemző autós tanács:

(8) Ha egy özet látsz, akkor ott van több is.

A boltok eloszlására vonatkozó szabály és megfigyelés:

(9) A világ minden részén a vevőcsalogató boltok elrendezésének két fő szabálya van. Az egyik, hogy egy típusú boltból egy környéken csak egy legyen. Erre legjobb példa az európai városokban a gyógyszerárak törvényileg meghatározott szétosztása. A másik lehetőség, hogy egyazon árut kínáló boltok szorosan egymás mellé települnek, melynek legtipikusabb példája az aranyműves boltok utcája Prágában.¹⁴

A társadalomtudományban, azon belül a nyelvészetben a hálózattudomány eszközeivel kutatót, leírt jelenségek a természet és társadalom alapvető, egymásra utalt, elválaszthatatlanul összekapcsolt összefüggéseire világítanak rá.

¹³ „A vastaps spontán és titokzatos, és csodálatos példa az önszerveződésre...” (Barabási 2008: 52).

¹⁴ Pajor László: A műezzin hangja. Szeged, 2014, 67.

10. Összefoglalás

A hálózat tudomány (hálózat elmélet, hálózat kutatás) új diszciplína, amely elmélet és módszer is lehet, és ebben hasonlít a matematikára vagy a szemiotikára. Elméletét alapvető természettudományos jelenségek adják. Módszerként a szaktudományok felhasználhatják saját kutatási területükön. A matematikai gráfelmélet, a hálózat kutatás alapelvei nyomán a kisvilágosság, a skálafüggetlenség, az egymásbaágyazottság és a gyengekapcsoltság szempontjából vizsgálhatók a különböző jelenségek, köztük a nyelv is. A hálózat tudomány módszerével a nyelv szintaktikai, szemantikai és pragmatikai hálózatai is vizsgálhatók. Ezeknek a kutatásoknak a hálózat tudománytól független előzményei is vannak. A tanulmány elsősorban nyelvészek számára mutatja be a kezdeti és modern hálózat tudományi megközelítéseket, az e körbe sorolható korai és mai nyelvészeti kutatásokat, és részletesebben tárgyalja a természeti-társadalmi-kulturális-nyelvi működéseket felmutató alakzatok jellemzőit. Ez esetben is a nyelv alkalmasnak látszik különféle típusú jelenségek modellálására.

SZAKIRODALOM

- Ágel, Vilmos et al. 2006. *Dependenz und Valenz*. Walter de Gruyter, Berlin, New York.
- Balaskó Mária – Balázs Géza – Kovács László szerk. 2010. *Hálózat kutatás. Hálózatok a társadalomban és a nyelvben*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Balázs Géza 1991. Az Ethnographia 1970–1988. közötti számainak kvantitatív elemzése. *Néprajzi Hírek* XX/2–3: 42–8.
- Balázs Géza 2007. *Szövegantropológia. Szövegek többirányú megközelítése*. Berzsényi Dániel Főiskola, Szombathely – Inter Kht., Budapest.
- Balázs Géza 2008. „Ez is megvan, még sincs este!” Szógyakorlás és fogalmi körök a Magyar szólástárban. In: Balaskó Mária – Balázs Géza (szerk.): *Konvergenciák 2003–2006*. BDF (NyME) Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Szombathely, 203–12.
- Balázs Géza 2010. Hálózat alakzatok. In: Balaskó–Balázs–Kovács szerk., 81–98.
- Balázs Géza 2013. A humor hálózat tudományi megközelítése. In: Vargha Katalin – T. Litovkina Anna – Barta Zsuzsanna (szerk.): *Sokszínű humor*. Tinta–ELTE–MSZT, Budapest, 26–34.
- Balázs Géza 2014. Hálózat kutatás, közösség, nyelv. *Századvég* 72: 23–42.
- Balázs Géza – Kovács László – Szöke Viktória szerk. 2012. *Hálózat kutatás. Interdiszciplináris megközelítések*. Inter–MSZT–BMA, Budapest.
- Balázs Géza – Kovács László – Szöke Viktória szerk. 2013. Hálózat kutatás. Diszciplínák és metszéspontok. Inter–MSZT–BOM–SZTE JGYPK, Budapest, Szeged.
- Balázs Géza – Kovács László – Szöke Viktória szerk. 2016. *Hálózat kutatás. Hálózatok és (inter)diszciplínák*. Inter–MSZT, Budapest.
- Barabási Albert-László 2003. *Behálózva. A hálózatok új tudománya*. Magyar Könyvklub, Budapest.
- Barabási Albert-László 2008. *Behálózva. A hálózatok új tudománya*. Helikon, Budapest. (Második, bővített, átdolgozott kiadás.)
- Barabási Albert-László 2010. *Villanások. A jövő kiszámítható*. Nyitott Könyvműhely, Budapest.
- Crystal, David 1998. *A nyelv enciklopédiája*. Osiris, Budapest.
- Csepeli György 1993. *A meghatározatlan állat*. Ego School Bt., Budapest.
- Csermely Péter 2005. *A rejtett hálózatok ereje*. Vince Kiadó, Budapest.
- Dinnyés Attila 2011. *Karinthy kávéházai és a hálózatok*. <http://www.felsofokon.hu/dinnyes-attila-blogia/2011/01/24/karinthy-kavehazai-es-a-halozatok>. Letöltés: 2013. január 11.
- Ferrer i Cancho, R. 2005. The variation of Zipf’s law in human language. *European Physical Journal*, B. 44: 249–57.
- Fónagy Iván 1990. *Gondolatalakzatok, szövegszerkezet, gondolkodási formák*. MTA Nyelvtudományi Intézete, Linguistica, Seires C, Relationes 3. Budapest.
- Fóris Ágota 2007. A skálafüggetlen hálók nyelvészeti vonatkozásai. *Alkalmazott Nyelvtudomány* 7/1–2: 105–25.
- Füle Bernadett 1990. *Ragadványnevek szociometriai vizsgálata egy ceglédi általános iskolában*. ELTE–MTA, Budapest (Magyar Névtani Dolgozatok, 88.)
- Imrényi András 2013. *A magyar mondat viszonyhálózati modellje*. Akadémiai Kiadó, Budapest. (Nyelvtudományi Értekezések, 164.)
- Imrényi András 2015. Önhasonlóság a magyar elemi mondatban. *Magyar Nyelvőr* 139: 309–21.
- Károly Sándor 1970. *Általános és magyar jelentéstan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Kovács László 2011. Hálózat kutatás és nyelvtudomány. In: Balázs Géza (szerk.): *Nyelvészetről mindenkinek*. Inter Kft., Budapest, 123–6.
- Kovács László 2011. *Fogalmi rendszerek és lexikai hálózatok a mentális lexikonban*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Kovács László 2013. *Fogalmi rendszerek és lexikai hálózatok a mentális lexikonban*. 2. átdolgozott, bővített kiadás. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- McLuhan, Marshall 2001. *A Gutenberg-galaxis*. Trezor kiadó, Budapest
- Mehler, A. et al. 2015. *Towards a Theoretical Framework for Analyzing Complex Linguistic Networks*. Editors: Mehler, A., Lüicking, A., Banisch, S., Blanchard, P., Job, B. Heidelberg et al., Springer.
- Mérei Ferenc 2002: A szociometria módszerei és jelentésvilága. In: Lengyel Zsuzsa (szerk.): *Szociálpszichológia*. Osiris Kiadó, Budapest, 410–431.
- Mérei Ferenc 2006. *Közösségek rejtett hálózata*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Milgram, Stanley 1967. The small-world problem. *Psychology Today* 1: 62–7.
- Moreno, J. L. 1934. *Who shall survive?* Beacon House, Beacon NY, USA
- Nagy Ferenc 1971. A tulajdonnevek szöveggyakorúságáról. *Filológiai Közöny* 1–2: 212–20.
- Ropolyi László 2006. *Az Internet természete. Internetfilozófiai értekezés*. Typotex, Budapest.
- Szvetelszky Zsuzsanna 2003. *A pletyka*. FOK-TA, Budapest.
- Szvetelszky Zsuzsanna 2014. Tudjuk, hogy tudjátok, hogy tudjuk. A hálózat tudat mint az elméleti csoport szintű kiterjesztése. *Századvég* (Új folyam, 72. szám) 2: 23–44.
- Veszelszki Ágnes szerk. 2014. *Századvég* (Új folyam, 72. szám) 2.

FORRÁSOK

- Karinthy Frigyes 1929/1980. Láncszemek. In: Karinthy Frigyes: *Címszavak a nagy enciklopédiához*. Szépirodalmi, Budapest, 349–54.

Balázs Géza

egyetemi tanár

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék

SUMMARY

Balázs, Géza

Network science and linguistics

Network science (network theory, network research) is a novel discipline that can be seen as either a theory or a method, just like mathematics or semiotics. The theoretical background is primarily provided by phenomena pertaining to the natural sciences. As a method, it can be used by particular sciences in their own area of research. In the wake of mathematical graph theory and the basic principles of network research various phenomena, including human language, can be investigated in terms of the concepts of small world, scale-independence, embeddedness, and weak ties. The methods of network science are also appropriate for investigating syntactic, semantic, and pragmatic networks within language. These studies also have predecessors that are independent of network science. The paper introduces initial and recent network theoretical approaches primarily for linguists, including early and later linguistic research in this area, giving a more detailed treatment to patterns of natural-social-cultural-linguistic functioning. In this case, too, language appears to be fit for modelling phenomena of diverse types.

Keywords: network science, network research, small world, scale-independence, embeddedness, weak ties, linguistic networks

Az élő ~ élettelen kategória néhány európai nyelvben

1. Az élő ~ élettelen megkülönböztetés

Az élő ~ élettelen entitások megkülönböztetése fontos kognitív kategorizációs művelet. Biológiai értelemben az „élőlények” („élő organizmusok”) kategóriájába az életjelenségeket mutató (táplálkozó, lélegző, mozgó, növekvő, szaporodó stb.), önazonosságukat fenntartó (homeosztatis), önmagukról reprodukálható információt hordozó, termodinamikailag nyílt, energiát szétosztó, evolúcióra alkalmas, egy vagy több sejtből álló rendszerek tartoznak (vö. wikipedia.org/wiki/elolenny). Nem tekinthetők azonban élőlényeknek azok a rendszerek, amelyek nem sejtes szerkezetűek, nincsen saját anyagcseréjük, és önállóan szaporodni sem képesek (vö. Kiefer 1999: 153).

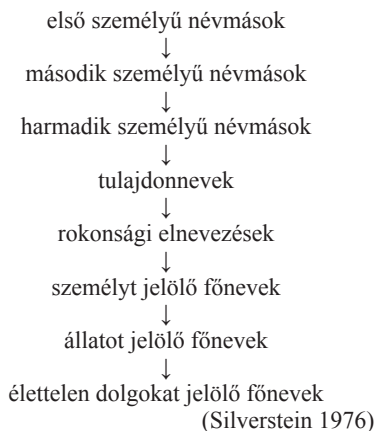
Az élő ~ élettelen kategória a nyelv(ek)ben is kódolva lehet, de bennük nem minden esetben a fenti (biológiai) kritériumoknak megfelelően különülnek el a létezők: ez a felosztás sokkal inkább az embereknek az előlőről ~ élettelenről alkotott hétköznapi elképzelésein alapul (vö. Guszkova 2012: 22). „A legtöbb nyelvben persze az ember az élők közé tartozik, de van olyan nyelv is, amely [...] például emberi lényt is az élettelen kategóriába sorol. A kirivinában (óceániai nyelv) a nőt jelentő főnév az élettelen tárgyakat jelentő főnevek közé tartozik” (Kiefer 1999: 154), és vannak olyan nyelvek is, amelyekben minden, a társadalomban kitüntetett szereppel bíró létező (pl. hold, hónap, csillag, szikla) grammatikailag élőlénynek minősül. Sok esetben az orosz nyelvben is nehézséget jelent annak az eldöntése (a nyelvtanulók számára), vajon az embert és állatot jelentő főneveken kívül mi tekinthető még élőlénynek: az orosz nyelv (meglehetősen) önkényesen élőként kezel olyan főneveket, amelyek jelentése – a hétköznapi gondolkodás szerint – nem élő, például:

- a ’halott’, ’hulla’ jelentésű *мертвец* és *покойник* szavakat,
- az irodalmi művek címét, ha abban élőlény neve szerepel, például *Я люблю Онегина* ’Szeretem az „Anyegin”-t (’a regényt vagy az operát’),
- olyan szavakat, amelyek átvitt értelemben élőlényekre utalnak, például *колпак* (’süveg’ és) ’ostoba, tökfilkó’, *мешок* (’zsák’ és) ’tenyeres-talpas ember’,
- az éltőt jelentő kártyafigurák nevét, például *открыть вальета* ’bubival nyit’, *туз* ’ász’,
- az isten(ek) nevét, például *он верит в бога* ’hisz istenben’, *уважать Марса/Юпитера* ’tiszteli Marsot, Jupitert’,
- a ’játékba’ jelentésű *кукла* az ’öltöztet’ igével: *одевать куклол* (az ingadozásokról részletesebben I. Bolla–Páll–Papp 1977: 215–7). Mindennek a főnévragozásban van jelentősége: ha a kérdéses szó élőlényt jelöl, másként kell ragozni, mint az élettelen jelentő főnevet (minderről részletesebben lentebb, vö. 4.).

A nyelvek egy részében a fő különbség az élő ~ élettelen kategória között húzódik, de az élő ~ élettelen dichotómia további differenciálásra is lehetőséget ad. Meglehetősen általános az „ember ~ nem ember” oppozíció is, vö. például a finnben a 3. személyű névmásokat, amelyek ez utóbbi oppozíciót tükrözik (*hän* ’ő: ember’ ~ *se* ’ő / az: nem ember’, *he* ’ők: emberek’ ~ *ne* ’ők / azok: nem emberek’). Vannak nyelvek, amelyek az „ember ~ állat ~ élettelen” hármas felosztást mutatják: az indonézben például minden csoportra külön számlálószó létezik: *a/ se-orang mahasiswa* ’egy (ember) diák’, *b/ se-ekor kuda* ’egy (állat) ló’, *c/ se-buat buku* ’egy (élettelen) könyv’ (vö. Kiefer 1999: 154).

Az élő ~ élettelen kategóriának a nyelvekben megnyilvánuló kódolásáról (amely ma már meglehetősen széles körben ismert és vizsgált jelenség) elsőként Michael Silverstein ír 1976-ban. Sok nyelvben érvényesnek tűnik az a (hierarchikus) skála (az ún. „animacy hierarchy” vagy „Silverstein-hierarchy”), amelyen Silverstein a létezőket cselekvőképességük foka szerint különbözteti meg: minden természetes nyelvben vannak cselekvésre képes élőlényeket jelölő lexémák (pl. ’ember’, ’állat’), és vannak cselekvésre képtelen, élettelen dolgokat megnevező lexémák (pl. ’asztal’, ’igazság’). Az élőlények feltételezhetően sokkal aktívabbak (cselekvőképesebbek) mint az élettelen dolgok, tehát az élőlények másokra (más élőkre vagy élettelen dolgokra) gyakorolt hatása jóval számottevőbb, mintsem fordítva. Az természetes(ebb), hogy az élőlények cselekvéseket hajtanak végre, mint az, hogy elszenvedik a mások által végrehajtott cselekvéseket.

Silverstein hierarchikus rendszerében a következő szintek különülnek el egymástól:

A hierarchia elején álló fogalmak morfológiailag általában jelöltebbek, például többféle szám (singularis, dualis, pluralis stb.) kifejezésére alkalmasak, mint a hierarchia végén állók. Később látni fogjuk, hogy ennek a hierarchiának milyen fontos szerepe van a morfémak sorrendjének, a szórendnek a kialakításában vagy a toldalékolásban, az esetjelölésben, illetve a lehetséges transzformációkban is. Ez a hierarchia persze csupán általánosítás, amely elsősorban bizonyos tendenciákra hívja fel a figyelmet. A nyelvek többé-kevésbé összhangban vannak ezzel, de könnyen találunk ellenpéldákat is: Az *I bit the child* 'Én megharaptam a gyereket' és a *The child bit me* 'A gyerek megharapott engem' angol mondatok jól illusztrálják, hogy az angolban az egyes szám első személyű névmásnak két verziója van (*I/me*), amelyek aszerint különülnek el, hogy az egyes számú első személy cselekvő-e (*I do something*) vagy szenvedő (tudniillik akire vagy amire a cselekvés irányul: *Something is done to me*). Az angolban a második személyű *you* és a harmadik személyű *it* névmások kivételével az összes személyes névmás rendelkezik külön ágensi és patiensi formával: *I-me, he-him, she-her, we-us, they-them* (szemben a főnevekkel, pl. *The dog bit the child* 'A kutya megharapta a gyereket' ~ *The child bit the dog* 'A gyerek megharapta a kutyát'). A második személyű névmás (*you*) tehát – ellentmondásba kerül a hierarchiában elfoglalt pozíciójával, hiszen kevésbé jelölt a harmadik személyű (*she/her* and *he/him*) névmásokhoz képest.

A névmások hierarchiáját mutató skála szerint további finomítás is lehetséges, amennyiben az egyes számú névmások a hierarchiában előbb állnak a többes számúaknál, éppen a cselekvő nyomatékosabb volta, erősebb azonosíthatósága révén. Például az *I regret to inform you* 'Sajnálattal tájékoztatom Önöket arról, hogy...' és a *We regret to inform you* 'Sajnálattal tájékoztatjuk Önöket arról, hogy...' mondatok jelentése között feltűnő a különbség: a többes számú 1. személyű névmás használatával jobban ki lehet bújni a felelősségvállalás alól. Természetesen e megállapítás alól is vannak kivételek, például, ha több ezer ember ír alá egy petíciót, akkor általánosabb a többes számú első személyű fogalmazás, vagy a tüntetésen részt vevő tömeg tagjai sem egyes szám első személyben skandálják: *Munkát akarok!* A kórusban megsokszorozott egyes szám első személyű beszélőre vonatkoztatva általában többes szám első személyű igealakot használunk, például: *imádkozunk, ünnepeleyesen fogadjuk* ('én1 + én2 + én3 + ... énN').

2. Az élő ~ élettelen kategória nyelvi kódolása

Az élő ~ élettelen entitások közötti különbséget a nyelvek (1) lexikálisan (szókülönbséggel) vagy (2) grammatikai eszközökkel juttatják kifejeződésre.

2.1. Az élő ~ élettelen entitások megkülönböztetése lexikális eszközökkel

Bizonyos haszonállatok esetében az indoeurópai nyelvek más-más szóval nevezik meg magát az (élő) állatot és annak a fogyasztásra alkalmas húsát, például: ang. *calf* 'borjú' ~ *veal* 'borjúhús', *cow* 'marha' ~ *beef* 'marhahús', *pig* 'disznó' ~ *pork* 'disznóhús', *sheep* 'birka' ~ *mutton* 'birkahús', or. *корова* 'tehén' ~ *говядина* 'marhahús', *свинья* 'sertés' ~ *свинина* 'disznóhús', *теленок* 'borjú' ~ *телятина* 'borjúhús', *курица* 'tyúk' ~ *куриное мясо* 'tyúkhús'. Ugyanez a különbségtétel megvan a következő szópárokban is: ang. *flesh* 'élő állat / ember húsa' ~ *meat* 'feldolgozásra váró hús mint élelmiszer'; *skin* 'élő állat / ember bőre' ~ *leather* 'feldolgozott, tárgyként értelmezett bőr, például a kabát, a cipő anyaga', ol. *la pelle* 'bőr (emberé, állaté)' ~ *il pellame, il cuoio* 'kikészített bőr'. A növényvilágból is akad példa, vö. ang. *tree* 'élő fa' ~ *wood* 'faanyag', né. *der Baum* 'élő fa' ~ *das Holz* 'faanyag', ol. *l'albero* 'élő fa' ~ *il legno* 'faanyag, tűzifa', or. *дерево* 'élő fa' ~ *дрова* 'tűzifa' / *древесина* 'faanyag, farost'. A német az „ember ~ állat ~ élettelen” hármas felosztást mutatja a 'bőr'-t jelentő szavakban: *die Haut* 'emberi bőr' ~ *das Fell* 'az állat bőre, irhája' ~ *das Leder* 'kikészített bőr'.

Eltérő determinánsokkal, kvantorokkal, minőségjelzőkkel különülnek el egymástól azok a lexémák, amelyek jelöltje valamilyen, húsáért is tenyésztett vad- vagy vadászott élő állat, illetőleg annak a húsa. Az élő állat megszámlálhatóként (countable noun), a húsa megszámlálhatatlanként, anyagnévként (uncountable/mass noun) használatos, például ang. *duck: some ducks* 'kacsák, néhány kacska' (megszámlálható) ~ *some duck* '(egy kis) kacsahús' (megszámlálhatatlan). Ilyenek még: *chicken* 'csirke(hús)', *goose* 'liba(hús)', *pheasant* 'fácán(hús)', *rabbit* 'nyúl(hús)', *lamb* 'bárány(hús)'. A németben is hasonló a helyzet, például *das Huhn* 'tyúk' / *die Hühner* 'tyúkok' (megszámlálható, névelővel és többes számú alakkal) ~ *Huhn/Hühnerfleisch* 'tyúkhús' (megszámlálhatatlan, névelő és többes számú alak nélkül). Ugyanígy *die Pute* 'pulyka' / *die Puten* 'pulykák' ~ *Pute/Putenfleisch* 'pulykahús', *das Rind* 'marha' / *die Rinder* 'marhák' ~ *Rind/Rindfleisch* 'marhahús', *das Schwein* 'disznó' / *die Schweine* 'disznók' ~ *Schwein/Schweinefleisch* 'disznóhús', *der Fisch* 'hal' / *die Fische* 'halak' ~ *Fisch* 'halhús'. Erre a jelenségre a magyarban is találunk példákat, vö. *A marhákat / a disznókat* stb. ('az élő állatokat') *a legelőre hajtották* (megszámlálható) ~ *Marhát / disznót* ('marhahúst' / 'disznóhúst') *főzők ebédre* (megszámlálhatatlan).

Az indoeurópai nyelvekben vannak olyan főnevek, amelyek egyes számú formája két (vagy több) jelentéssel rendelkezik. Ezek gyakran eltérő többes számú formával rendelkeznek: az egyik az első, a másik a második jelentés többese. A két- (esetleg három)féle többes számú forma feltehetően annak köszönhető az indogermán nyelvekben, hogy a flektáló jelleg miatt nincsen egységes numerusjelölés, és a formavariánsok ennek következtében funkcionális, azaz szemantikai különbségekre tehetnek szert. Az 'élő' ~ 'élettelen' ebben a tekintetben talán meglehetősen periferikus jelenség ugyan, de előfordul, hogy a többes számú formák az élő ~ élettelen felosztást mutatják, például: or. *зуб* 1. 'fog (emberé vagy állaté)', 2. 'fog (fűrészé, boronáé)' ~ *зубы* 'fogak (emberé vagy állaté) / *зубья* 'fogak (fűrészé, boronáé)'; *лист* 1. 'papír, ív', 2. '(fa)levél' ~ *листы* 'ívek, papírok' / *листья* '(fa)levelek'; *соболь* 1. 'coboly', 2. 'cobolyprém' ~ *соболы* 'cobolyok' / *соболя* 'cobolyprémek', *хлеб* 1. 'kenyér', 2. 'gabona' ~ *хлебы* 'kenyerek' ~ *хлеба* 'gabonák'.

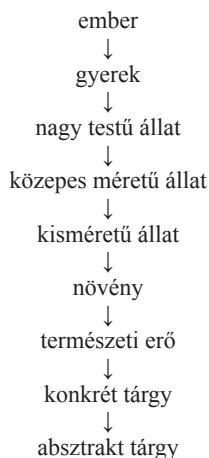
Az angolban nem csupán a főveknél jelentkezik az efféle különbségtétel: az 'úszik' jelentésű *swim* ~ *float* ige pár közül az elsőt élőkre, a másodikat élettelen tárgyakra alkalmazzuk, például: *Peter swims every morning* 'Péter minden reggel úszik' ~ *there is a board floating on the river* 'egy deszka úszik (lebeg) a folyóban'. Az 'eszik, fogyaszt' jelentésű német *essen* ~ *fressen* ige pár közül az elsőt emberekre, a másodikat állatokra vagy élettelen tárgyakra alkalmazzuk. *Der Mensch isst viel Fleisch* 'az emberek sok húst esznek' ~ *die Wölfe fressen Fleisch* 'a farkasok húst esznek/zabálnak' ~ *das Auto frisst viel Benzin* 'az autó sok benzint fogyaszt'. Az oroszban a 'bőr-' jelentésű melléknévknek két változata van, és attól függően választjuk egyiket vagy másikat, hogy az élő ember bőrével vagy az állat kikészített bőrével van-e kapcsolatban: *кожный* 'az emberi bőrrel kapcsolatos', például: *кожные болезни* 'bőrbetegségek', *кожная чувствительность* 'bőrzérékenység' ~ *кожный* 'bőr-, bőrből való', például: *кожаное пальто* 'hosszú bőrkabát', *кожаная сумка* 'bőrből készült táská'.

¹ A német adatokért köszönet illeti Weidinger Andreát.

2.2. Az élő ~ élettelen entitások grammatikai megkülönböztetése

Nem minden nyelvben találunk grammatikai (morfológiai és szintaktikai) eszközöket, amelyekkel az élő ~ élettelen kategória kötelező erővel jutna kifejezésre. Azokban a nyelvekben, amelyek az élő ~ élettelen megkülönböztetést a grammatikai kategória rangjára emelték, a főnév által jelölt entitásnak az élő ~ élettelen hierarchiában betöltött pozíciója sok mindent befolyásolhat, például a morfémák sorrendjét (a szórendet), a toldalékolást, a határozottságot, az esetjelöléseket, a transzformációkat.

Az élő ~ élettelen grammatikai kategóriát taglaló tipológiai munkák klasszikus példaként előszeretettel emlegetik a navajo nyelvet,² amely az élőség különböző fokozatait mutatja grammatikájában. Bizonyos főnevek különféle igeformákat kérnek magukhoz az élő ~ élettelen hierarchiában elfoglalt helyük szerint. A navajo főneveket egy skálán lehet bemutatni az 'ember' jelentésű legelőbbtől a legkevésbé élőnek számító absztrakt főnevekig (Young–Morgan 1987: 65–6):

Az általánosságban érvényben lévő szabály szerint először a „legelőbb”-nek számító főnévnek kell megjelennie a mondatban, a kevésbé élő másodikként jelenik meg. Ha élőség tekintetében mindkét főnév egyforma, akkor bármelyik megjelenhet az első pozícióban. Tehát mindkét mondat (1) és (2) helyes. A *yí-* prefixum az ige azt jelzi, hogy az első főnév az alany és a *bi-* azt jelzi, hogy a második főnév az alany:

- (1) *Ashkii at'ééd yiníl'í*
 boy girl *yí*-look
 'The boy is looking at the girl.'
 'A fiú nézi a lányt.'
- (2) *At'ééd ashkii biníl'í*
 girl boy *bi*-look
 'The girl is being looked at by the boy.'
 'A lány nézve van a fiú által.'

² Észak-Amerika legerősebben őshonos indián nyelve.

A harmadik mondat (3) rosszul hangzik a legtöbb navajo beszélő számára, mert a kevésbé élő főnév az élőbb főnév előtt jelenik meg a mondatban:

- (3) **Tsidi at'ééd yishtqsh*
 bird girl yi-pecked
 *'The bird pecked the girl.'
 *'A madár megcsípte a lányt.'

E gondolat kifejezése akkor minősül helyesnek, ha az élőbb főnév jelenik meg előbb a mondatban, l. (4):

- (4) *At'ééd tsidi bishtqsh*
 girl bird bi-pecked
 'The girl was pecked by the bird.'
 'A lány meg lett csípve a madár által.'

Az élő ~ élettelen kategória megkülönböztetésével kapcsolatos számos kérdés közül jelen dolgozatban elsősorban e kategóriának a nyelvek grammatikájában tetten érhető kódolásával foglalkozom néhány európai nyelv (angol, német, olasz, orosz, magyar) adatait, tényeit vizsgálva. A vizsgált nyelvekben az élő ~ élettelen kategória következő grammatikai kódolását találtam:

- az élő ~ élettelen kategória megkülönböztetése a névmáshasználatban,
- az élő ~ élettelen kategória megkülönböztetése a főnévragozásban,
- az élő ~ élettelen kategória megkülönböztetése a főnévi többes számban,
- az élő ~ élettelen kategória megkülönböztetése a passzív transzformációkban,
- az élő ~ élettelen kategória megkülönböztetése a birtokos szerkezetekben.

Külön fejezetben (8.) foglalkozom az élő ~ élettelen kategória grammatikai (morfológiai és szintaktikai) következményeivel a magyarban.

3. Az élő ~ élettelen kategória megkülönböztetése a névmáshasználatban

Az indoeurópai ősnelv korai állapotában feltételezhetőleg már meglévő, azóta átalakult, módosult élő ~ élettelen kategóriát elsősorban a nyelvek szóállományának ősi rétegében, a névmásokban érhetjük tetten. „A névmások ősi létét a ragozások tanúsítják. Gyakran különböző tövekből képeznek egy paradigmába tartozó alakokat, szuppletív formákat hozva létre, ami arra enged következtetni, hogy ezek talán már a deklinációs rendszerek kialakulása előtt is léteztek” (Lehocki-Samardžić 2011: 72). Az élő ~ élettelen kategória megkülönböztetése szempontjából a legérdekesebb a m. *ki?* ~ *mi?*, lat. *quis?* ~ *quid?* ang. *who?* ~ *what?*, né. *wer?* ~ *was?*, or. *кмо?* ~ *чмо?* kérdő névmás, a m. *valaki* ~ *valami*, lat. *aliquis* ~ *aliquid*, ang. *someone/somebody* ~ *something* határozatlan névmás, illetőleg a magyar *aki* ~ *ami* (*amely*), ang. *who* ~ *which* vonatkozó névmás. A fenti névmások két alakja még a feltételezett ősi állapotot, az élő ~ élettelen kategóriát őrzi. Zárójelben jegyzem meg, hogy míg az indoeurópai nyelvekben a 'ki?' jelentésű kérdő névmást általában minden élőlényvel (emberrel, állattal) kapcsolatban lehet használni, addig a magyarban a *ki?* névmással csak személyre kérdezhetünk (pl. *ki beszél?*, de **Ki ugat?*). Mindez az élőlényeket jelölő névmások további differenciálódásáról tanúskodik a magyarban.

A fejlődés újabb szakaszában, amikor a nyelv az élő kategórián belül kezdte megkülönböztetni a hím- és a nőnemű egyéneket, az indoeurópai nyelvekben több névmás is háromalakúvá vált (hímnemű, nőnemű és semleges nemű változatban is léteznek), például: lat. vonatkozó névmás: *qui* ~ *quae* ~ *quod*, mutató névmás: *hic* ~ *haec* ~ *hoc*, né. vonatkozó névmás: *der* ~ *die* ~ *das* / *welcher* ~ *welche* ~ *welches*, or. mutató névmás: *эмом* ~ *эма* ~ *эмо*. Ezek a későbbi keletkezésű, háromváltozatú névmási alakok valószínűleg a melléknevek mintájára alakították ki a nőnemű formá-

kat, mivel a melléknévi kategória különböztette meg legkorábban a hím- és nőnemű alakokat (vö. Lehocki-Samardžić 2011: 73).

A *he, she* hím- és nőnemre vonatkoztatható személyes névmások megkülönböztetése egyrészt, másrészt az *it* semleges nemű személyes névmás megléte szintén az élőség alapján történő distinkció az angolban és több más indoeurópai nyelvben is, vö. n. *er; sie ~ es*, or. *он, она ~ оно*. A birtokos névmásoknak az angolban is három változata létezik: *his, her ~ its*. A hímnemű élőlényekre a hímnemű, a nőnemű élőlényekre a nőnemű, az élettelen dolgokra (tárgyakra, elvont fogalmakra stb.) pedig a semleges nemű névmások utalnak. Kivételek azok a tárgyak (országok, hajók, saját kedvenc autók), amelyekre nőnemű névmással is lehet utalni, például: *France exports her wine widely* 'Franciaország sok helyre exportálja a borait', *She* ('my car') *does 0 to 100 in 8 seconds* 'az autóm 8 másodperc alatt gyorsul fel 100-ra', *The King George sank when she struck a reef* 'a King George úgy süllyedt el, hogy zátonyra futott' (Kovács-Lázár-Merrick példái, 1994: 475). Az angolban a T/3-ban hiányzik az élő ~ élettelen megkülönböztetés, a *they* vonatkozhat élőre és élettelenre egyaránt (szemben pl. a horváttal, amelyben az E/3-hoz hasonlóan T/3-ban is három személyes névmás létezik, az *oni/one/ona*, tehát többes számban is megkülönböztetik a nőnemet a hímnemtől, illetve az élőt az életteltől). A német is hű maradt a metaforikus nemhez bizonyos esetekben, például: *Gehörst dieses Motorrad dir?* – *Ja, sie ist meine. Das Ding habe ich vor einem Jahr gekauft* (vö. nyelvészten.blog.hu/2008/09/29/termeszetes_nem_nyelvtani_nem). A magyarban is használjuk az úgynevezett metaforikus nemet: az élettelen dolgokra vonatkozó *az* mutató névmás *ő* személyes névmással való helyettesítésekor, például: *Ha más nyelv(ek)ben eszébe jutnának hasonló szópárok, hozza a tudomásomra őket* (tkp. azokat)!

A beszélt finn nem tesz különbséget nemek szerint az egyes számú 3. személyű személyes névmások ('she', 'he' és az 'it') között, nem is tett soha, mivel ez teljesen idegen a nyelvcsaládtól. A finnben csak az élőségtől függően (ember ~ nem ember) van különbség a *hän* ('he/she') és a *se* ('it') névmások között, bár a beszélt finnben a *se* jelentése lehet 'he/she' is.

4. Az élő ~ élettelen kategória megkülönböztetése a főnevek és a névmások ragozásában

A szláv nyelvekben a hímnemű főnevek ragozásában érhető tetten az élő ~ élettelen kategória elkülönülése. Az oroszban például az élő ~ élettelen kategória kifejezésére általában morfológiai eszközök állnak rendelkezésre: egy kivételtől eltekintve maga a főnév mutatja megfelelő alakjával, hogy melyik kategóriába tartozik. Ha a kérdéses szó élőlényt jelöl, akkor tárgyesete a birtokos esettel azonos (pl. N. *Вот мальчик* 'Itt van a fiú' – Acc. *Я вижу мальчика* 'Látom a fiút'), míg az élettelen főnevek esetén az alanyesettel egyezik meg (pl. N. *Вот стол* 'Itt van az asztal' – Acc. *Я вижу стол* 'Látom az asztalt'). Az élő funkciókat, amelyekben keresztül a főnévi esetek egy jelenségben keresztveződnek, szinkretizmusnak nevezzük, amely az oroszban vagy nominativus-accusativus vagy genitivus-accusativus lehet. A mássalhangzóra végződő hímnemű főnevek esetén egyes és többes számban is különbözik a főnevek tárgyesete, attól függően, hogy élőt vagy élettelt jelentenek, például:

Élettelen főnevek:

- (1) Sg. N. *Вот стол* 'Itt van az asztal' – Sg. Acc. *Я вижу стол* 'Látom az asztalt'
- (2) Pl. N. *Вот столы* 'Itt vannak az asztalok' – Sg. Acc. *Я вижу столы* 'Látom az asztalokat'

Élő főnevek:

- (3) Sg. N. *Вот мальчик* 'Itt van a fiú' – Sg. Acc. *Я вижу мальчика* 'Látom a fiút'
- (4) Pl. N. *Вот мальчики* 'Itt vannak a fiúk' – Pl. Acc. *Я вижу мальчиков* 'Látom a fiúkat'

Minden más esetben csak a többes számban látható a különbség, például:

Nem mássalhangzóra végződő hímnemű főnevek esetén:

(5) Sg. Acc. *Я вижу дедушку* 'Látom a lányt' – Pl. Acc. *Я вижу дедушек* 'Látom a lányokat'

Nőnemű főnevek esetén:

(6) Sg. Acc. *Мать купила книгу* 'Az anya könyvet vásárolt' – Pl. Acc. *Мать купила книги* 'Az anya könyveket vásárolt'

(7) Sg. Acc. *Он любит свою мать* 'Szereti az édesanyját' – Pl. Acc. *Дети любят своих матерей* 'A gyerekek szeretik az édesanyjukat'

Semleges nemű főnevek esetén:

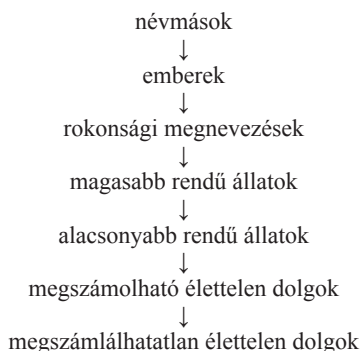
(8) Sg. Acc. *Я вижу животное на картинке* 'Egy állatot látok a képen' – Pl. Acc. *Я вижу животных на картинке* 'Állatokat látok a képen'

Az egyetlen kivételt az *-a-ra, -я-ra* végződő hímnemű főnevek jelentik, amelyek esetén az élő voltot nem alakítani eszközzel (a tárgyeset megfelelő alakjának megválasztásával), hanem mondattani eszközzel: egy másik, rá vonatkozó szó alakjával való egyeztetésben fejezzük ki, például: *нашего папу* 'apánkat', *милого дядю* 'a kedves nagybácsit'. Ilyen esetben a *папу, дядю* (tárgyeset) természetesen nem árulja el, hogy élőről vagy élettelenről van szó (ragozási típusuk ezt nem teszi lehetővé, hiszen esetükben mind az alany-, mind a tárgy- és a birtokos eset is különbözik egymástól), ám a velük egyeztetett jelzők világosan mutatják, hogy az adott főnév jelöltje hímnemű élőlény.

A német *wer?* 'ki?' kérdő névmással emberekre, a *was?* 'mi?' kérdő névmással állatokra, élettelen tárgyakra és fogalmakra kérdezzünk. A két névmás grammatikai paradigmája különböző, mivel az élőlényekkel kapcsolatban használatos *wer?* 'ki?' névmásnak *wen?* 'kit?' tárgyesetű alakja is van, a *was* névmás esetében azonban az alany és a tárgyeset formailag mindig megegyezik (egybeesik, vö. szinkretizmus).

5. Az élő ~ élettelen kategória megkülönböztetése a főnévi többes számban

A nyelvben a pluralitás grammatikai jelölésének tekintetében a következő, finomabb hierarchia figyelhető meg a nyelvekben:

Ha a hierarchikus rendszer valamelyik elemében a többes szám jelölése lehetséges, akkor ez minden előtte álló elem tekintetében is igaz. A számjelölés sokfélesége (egyes szám, többes szám, kettős szám stb.) a hierarchia elején álló elemek esetén jobban érvényesül, mint a hierarchia alján lévők esetén.

A hierarchia végén a megszámlálhatatlan / nem számszerű főnevek (mass nouns) állnak, amelyek általában nem rendelkeznek számdistinkcióval: vagy csak egyes számúak (singulare tantumok), például: m. *sár, homok, tej*; ang. *wheat* 'búza', *air* 'levegő', *health* 'egészség', vagy csak többes számúak (plurale tantumok) lehetnek, például m. *javak, történetek, léptek, mézesetek*; ang. *oats* 'zab', *measles* 'kanyaró', *trousers* 'nadrág'. Számuk, szerepük nyelvenként változó; ez pedig az adott nyelvet beszélők eltérő megfigyelésével, a szóalkotásban és a nyelvhasználatban tükröződő eltérő (egységes vagy kevésbé egységes) konceptualizációval magyarázható (az angol anyanyelvű beszélők a borsószemet [*pea*] például elég nagyméretűnek tartják ahhoz, hogy egyedként kezeljék, szemben az orosz anyanyelvű beszélőkkel, akik az apró szemekből álló zöldségeket és az apró bogyókból álló gyümölcsöket egységként, homogén masszaként kezelik, és csak egyes számban létező főnévvel jelölik meg, pl. *горох* 'borsó', *малина* 'málna', *вишня* 'meggy', vö. H. Varga 2015a: 202–3). A megszámlálható / számszerű főnevek (count nouns) esetében a számjelölés az Európában beszélt nyelvekben hagyományosan az egyes szám ~ többes szám alappozícióban jut kifejeződésre, például ang. *table* ~ *tables*, ném. *der Tisch* ~ *die Tische*, ol. *la tavola* ~ *le tavole*, or. *стол* ~ *столы*, m. *asztal* ~ *asztalok*.

A „megszámlálható ~ megszámlálhatatlan” megkülönböztetés valójában (morfo)szintaktikai kérdés, amely az angolban például a determinánsok, a névelők és általában a számszerűsítő kifejezések használatában, illetve az egyeztetésben jut kifejeződésre. Ilyen értelemben a „megszámlálhatóság ~ megszámlálhatatlanság” nem annyira a főnevek, mint inkább a főnévi csoportok sajátossága, jellemzője. A megszámlálható mennyiségekre a magyarban inkább a *hány?*, a megszámlálhatatlan mennyiségekre pedig általában a *ennyi?* kérdésszóval kérdezzünk (pl. *Hány könyv / asztal / ember?*; *Ennyi víz / liszt / olaj?*). A magyarban a „hány? ~ ennyi?” szembenállás nem túl éles, szemben például az angolal, ahol a „megszámlálható ~ megszámlálhatatlan” főnevek megkülönböztetése morfológiai és szintaktikai sajátosságokban is kifejezésre jut: szigorú szabályok írják elő, milyen szavakat (determinánsokat, kvantorokat) lehet, milyeneket tilos használni a megszámlálható vagy megszámlálhatatlan főnevek előtt, illetőleg melyek az egyeztetés szabályai ilyen esetben (lásd 1. táblázat):

1. táblázat

	Megszámlálható	Megszámlálhatatlan
<i>hány? / mennyi?</i>	<i>how many?</i>	<i>how much?</i>
<i>sok</i>	<i>many</i>	<i>much</i>
<i>kevés</i>	<i>few</i>	<i>little*</i>
<i>egy kis</i>	<i>a few</i>	<i>a little</i>
<i>egy</i>	<i>a / one</i>	–
az egyeztetés kérdései	E/3. <i>There i s a book on the table.</i> T/3. <i>There a r e two books on the table.</i>	E/3. <i>There i s a little bread on the table.</i>

* *A little* nemcsak 'kevés' (határozatlan számnévi), hanem 'kicsi' (melléknévi) jelentésben is használatos: szövegbeli jelentése éppen attól függ, hogy megszámlálható vagy megszámlálhatatlan főnév előtt áll-e, például: *a little wine* 'egy kevés / némi / valamennyi bor', *little glass (of wine)* 'egy kis (mértű) (boros)pohár'.

6. Az élő ~ élettelen kategória megkülönböztetése a passzív transzformációkban

Alanyi funkcióban legtipikusabb szemantikai funkció az ágensi (amely valamennyi nyelvben lehet alany). Ilyenkor a cselekvő perspektívájából látjuk az eseményeket, például: m. *János adott egy könyvet Péternek*, ang. *John gave a book to Peter*; né. *Hans gab Peter ein Buch*, ol. *Giovanni dava un libro a Pietro*, or. *Иван отдал одну книгу Петру*. A tipológiai vizsgálatok azt mutatják, hogy alanyi szerepben jóval gyakoribb az embert jelentő cselekvő. Az 'ember'-t jelentő főneveknek

az élő ~ élettelen hierarchiában betöltött pozíciójával magyarázható (Lyons 1977: 510–1), hogy az angolban is általánosabb, megszokottabb az alábbi, passzív szerkezetű mondat:

(9) *A man was stung by a bee today* 'Ma egy ember meg lett csípve egy méhecske által',

mint az aktív szerkezet:

(10) *A bee stung a man today* 'Ma egy méhecske megcsípett egy embert',

ugyanis szokatlanak tűnik, ha egy „kevésbé élő” (állatot jelölő) főnév egy „élőbb” (személyt jelölő) főnév előtt jelenik meg a mondat szerkezetben (vö. navajo nyelv).

A cselekvő mondatok alkalmazásán kívül természetesen számos egyéb módon kifejezhetjük mondani-valónkat, tehát lehetségessé válik a közlés egyik vagy másik lényeges elemének a kiemelése, előtérbe helyezése, illetőleg a kevésbé fontos elemek lefokozása. A beszélőtől függ, mit emel ki, mit hagy háttérben. Ha nem az ágens perspektívájából látatjuk az eseményeket, perspektívaváltás történik (Dik 1981, 1997): az igazi (általában élő) cselekvő kiszorul a nyelvtani alany pozíciójából, és egy másik szemantikai funkciót promótálunk helyette alanyi pozícióba. A transzformáció révén pedig „fordított szerkezet” (reverse construction) jön létre. Hogy az alanyi pozícióból kimozdított ágens helyébe milyen más szemantikai funkciót promótálhatunk, az nagymértékben attól függ, hogyan alkalmazza a nyelv az élő ~ élettelen hierarchiát. Tipológiai adatok utalnak arra is, hogy a passzív szerkezetekben nemcsak az aktív mondat tárgya kerülhet alanyi pozícióba (mint pl. a magyarban): alig található olyan szemantikai jelentés, amely valamely nyelvben ne szerepelne alanyi funkcióban. Dik a szemantikai funkciókat hierarchikus rendbe helyezi (lásd 2. táblázat):

2. táblázat

A szemantikai funkciók hierarchiája
Subj/Obj assignment possibilities across languages

Language	Ag	Goal	Rec	Ben	Instr	Loc	Temp
	Subject Assignment						
Dutch	+	+					
Melanau	+	+					
English	+	+	+				
Japanese	+	+	+				
Sanskrit	+	+	(+)				
Sundanese	+	+	+	+			
Sre	+	+	+	?	+		
Maranao	+	+	+	+	+		
Malagasy	+	+	+	+	+	+	
Maguindanao	+	+	?	+	+	+	
Tagalog	+	+	+	+	+	+	
Kaparnpangan	+	+	+	+	+	+	
Kalagan	+	+	+	+	+	+	
Cebuano	+	+	+	+	+	+	+
Vogul	+	+	+	+	?	+	+
Magyar	+	+					

(Vö. Dik 1981: 80; Kulonen-Korhonen 1985: 219; H. Varga 2015b: 296)

³ Dik minden egyes igei bővítménynek megpróbálja meghatározni a szemantikai funkcióját (semantic role), tehát azt a jelentést, amelynek segítségével meghatározható a bővítmények aktuális mondatbeli jelentése és az (igei) állítmánnyal való kapcsolata. A szemantikai funkciók jelentései: *agens*: 'cselekvő', *goal*: 'akire/amire a cselekvés irányul, a cselekvő kifejti hatását', *recipient*: 'valamely konkrét ajándék átvevője', *beneficient*: 'a cselekvés, történés hasznélvezője', *instrument*: 'a cselekvés végrehajtásához szükséges eszköz', *locativ*: 'a cselekvés, az események helyszíne', *temporal*: 'a cselekvések, történések ideje'.

Dik megfigyelései és a tipológiai munkák adatai szerint a feltételezett hierarchia elején álló funkciók (pl. *Agens, Goal, Recipient/Beneficient*) alanyi szerepben általánosabbak (ezek az élő ~ élettelen hierarchiában mindig magas pozíciót töltenek be: általában élő embert vagy élő állatot jelentenek), mint a hátrébb állók. Ha egy bizonyos nyelvben a megadott szemantikai funkciók közül valamelyik szerepelhet alanyként, akkor ugyanabban a nyelvben minden olyan funkció lehet alany, amely a hierarchiában azt megelőzi (két „+” között – elvileg – nem lenne szabad üres helynek [?] maradni). A hierarchia harmadik sorában a *recipient*, majd a *beneficient* (a dativusban álló fogadó, illetve haszonélvező) szerepel, amely a magyarban nem, de az angolban történetesen lehet alany, például: *John gave a book to Peter – Peter was given a book by John. A recipient/beneficient passzíválhatósága is minden bizonnyal annak köszönhető, hogy a recipient/beneficient általában (élő) ember vagy (élő) állat.*

A német passzív szerkezetekből vagy teljesen hiányzik az ágens, vagy (a *von/ durch* 'valami vagy valaki által') prepozícióval úgynevezett eszközlő határozóként kerül a mondatba. Általános tendencia, hogy a *von* prepozíciót akkor használjuk, ha az ágens élőlény (ember vagy állat), és a *durch* prepozíciót, ha az ágens élettelen tárgy vagy absztrakt fogalom, például: *Der Computer wurde von Schülern beschädigt* 'A számítógépet diákok tették tönkre' ~ *Der Computer wurde durch Viren beschädigt* 'A számítógépet vírusok tették tönkre' vagy *Der Mann wurde von einem Hund getötet* 'A férfit kutya ölte meg' (halálát egy kutya okozta) ~ *Der Mann wurde durch einen Hundebiss getötet* 'A férfit kutyaharapás ölte meg' (halálát kutyaharapás okozta).

7. Az élő ~ élettelen kategória megkülönböztetése a birtokos szerkezetekben

Az angolban az egyetlen, felismerhető végződészel rendelkező eset (casus) a birtokos eset (genitivus): a birtokviszony kifejezésének egyik lehetősége (a magyar birtokviszony szórendjével megegyező) *birtokos + birtok* felépítésű -s toldalékmorfémával jelölt birtokos eset, a másik (a magyar birtokviszony szórendjének a fordítottja) a *birtok + birtokos* felépítésű *of* elöljárós szerkezet. Feltehetőleg az élő ~ élettelen hierarchia megnyilatkozása az angolban, hogy a birtokos szerkezetben az élőlényt jelölő birtokos és a birtokszó összetartozását általában nem az *of* prepozícióval jelöli, hanem az -s raggal, például:

- (11) *A my face* 'az arcom' helyes, míg a
- (12) *the face of me nem.
- (13) *A the man's face* 'az ember arca' és a
- (14) *the face of the man* szerkezetek helyesek, de az első a preferált forma.
- (15) *A the clock's face* 'az óra lapja' and *the face of the clock* is helyesek, itt viszont az utóbbi a preferált szerkezet.

Az -s végződés a preferált forma a birtoklás kifejezésére, ha a birtokos:

- személynév (tulajdonnév vagy keresztnév), például: *Kossuth's statue* 'Kossuth szobra', *Henry's book* 'Henry könyve';
- személyt jelentő köznév, például: *the doctor's dilemma* 'az orvos dilemmája;
- rokonságnév, például: *my brother-in-law's guitar* 'a sógorom gitárja';
- foglalkozásnév, például: *the butcher's shop* 'a hentes boltja';
- állatnév, például: *the bull's horns* 'a bika szarva';
- emberek csoportja *the committee's business* 'a bizottság tennivalói';
- megszemélyesített tárgy vagy dolog neve, például: *Nature's gift* 'a természet ajándéka', *England's heroes* 'Anglia hősei'.

Előfordulhat más birtokosok mellett is ez a forma, például közlekedési eszközöket jelentő birtokosok (pl. *the train's heating system* 'a vonat fűtőberendezése'), időkifejezések (pl. *ten minutes' break* '10 perc szünet'), pénzzel kapcsolatos kifejezések (pl. *ten dollars' worth of ice-cream* '10 dollárértékű fagyó') mellett, de leggyakrabban élőlényt jelentő birtokosok mellett.

8. Az élő ~ élettelen kategória grammatikai (morfológiai és szintaktikai) következményei a magyar nyelvben

Az élő ~ élettelen felosztást és grammatikai következményeit általában hiába keressük a magyar nyelvben. A köztudatban a magyarban – például az oroszsal ellentétben – nincs morfológiailag megkülönböztethető élő ~ élettelen kategória. Guszikova is határozottan jelenti ki nyelvvtanában: „В венгерском языке имя существительное – часть речи, в словоформах которой понятийная категория предметности (семантический признак) сочетается с грамматическими категориями числа, надежда и притяжательности (морфологический признак). Через грамматические категории реализуются значения суцетвительного. Категория грамматического рода в венгерском языке нет, **нет в нем и грамматической категории одушевленности/неодушевленности**. Понятие «предметность» охватывает имена и названия лиц, животных, птиц, растений, вещей, веществ, признаков, действий, процессов, состояний, явлений и т.д.” (Guszikova 2012: 18).⁴

A közvélekedéssel ellentétben a magyar nyelvben is kimutatható néhány olyan grammatikai szabályszerűség (tendencia), amely az élő ~ élettelen entitások megkülönböztetésével függ össze. Ilyenek például: (1) Az élő ~ élettelen entitások megkülönböztetése a heterogén többes szám létrehozásában. (2) Néhány többalakú névszótó egyalakúvá válása, ha azok élőlényeket jelölő tulajdonnévi jelentésben szerepelnek (pl. családnevek). (3) A mediális igék környezetében szereplő ágensek kitehetősége. (4) Az igenemek (genus verbi) elkülönítése. (5) A vonatkozó névmások használati szabályai. (6) A tényleges személyek közötti viszony kifejeződése az alanyi ragozású igei paradigmában.

8.1. Az élő ~ élettelen entitások megkülönböztetése a heterogén többes szám létrehozásában

Az *-ék* toldalék használata a magyarban a jeltípusú toldalékokhoz képest erősen korlátozott, hiszen nem kapcsolódhat bármely főnévhez. Használatát jelentése, funkciója szabályozza. A heterogén többes szám jelentésének két aspektusát érdemes figyelembe venni: (1) mely lexémákból (főnevekből) lehet létrehozni heterogén jelentést, és (2) milyen alapon szerveződnek, illetve milyen kapcsolatban vannak egymással a heterogén többes által jelölt csoport tagjai.

A megfigyelések szerint a heterogén csoportok főként élőlényeket jelentenek. A fokális referens lehet: (a) személyes névmás (*én, te*), (b) személynév, (c) személyek megszólítása, (d) rokonságnév, (e) foglalkozásnév, (f) egyéb személyre utaló név, (g) nem személyt jelentő élőlények neve.

(a) Többes számú első és második személyű személyes névmás: *mi, ti*

Minden egyes számú személyes névmásnak (*én, te, ő*) csupán egyetlen többes számú formája létezik (*mi, ti, ők*). Morfológiailag csak a harmadik személy többese szabályos (*ők*), az első (*én*) és a második személyé (*te*) szabálytalan. Az első személy (*én*) a beszélő, a második (*te*) a hallgató

⁴ „A magyar főnév olyan szófaj, amelynek alakjaiban a tárgyiaság (szemantikai jegy) a szám, az eset és a birtoklás (morfológiai jegy) kategóriájával kapcsolatos. A főnévi jelentések a grammatikai kategóriákon keresztül jutnak kifejeződésre. Grammatikai nem nincsen a magyarban, **nem ismeri az élő/élettelen kategóriáját sem**. A »tárgyiaság« a személyek, az állatok, a madarak, a növények, a tárgyak, az anyagok, a tulajdonságok, a cselekvés, a folyamatok, az állapot, a jelenségek stb. körébe terjed ki” (saját fordításom, HVM).

kategóriájának nyelvtani kifejezése. A harmadik személy (*ő*) tipikus közlésben a beszédaktusban részt nem vevő személyt jelöli, azt a „valóságalem”-et, akire vagy amire a közlés vonatkozik. Míg az első és második személy fogalma megegyezik a személyes névmásokéval, addig a harmadik személy heterogén: magában foglalja a beszédaktusban részt nem vevő személyt, a harmadik személyű személyes névmást (*ő*) és az udvarias megszólítás névmásait (pl. *ön, maga*). Míg az 1. és 2. személyű névmások jelentése pragmatikai kötöttségű, a 3. személyű névmás referenciáját vagy a konkrét szituáció, vagy a kontextus határozza meg.

A többes számú személyes névmások jelentésszerkezete vitatott. A „Magyar grammatika” csak a T/1. névmást tekinti heterogén jelentésűnek (vö. Balogh 2000: 186). A *mi* esetében a beszélő nincs egyedül, társai vannak (’én + te’, ’én + te + más valakik’, ’én + más valakik’).

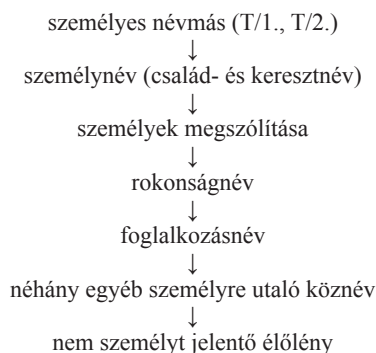
Moravcsik (1994) a T/2. névmást is heterogén jelentésűnek tekinti, hiszen nemcsak a *mi*-ben, hanem a *ti*-ben lévő többség is definiálható hozzáadással (addícióval). Ugyanakkor könnyen belátható, hogy a T/1. és a T/2. névmások nemcsak heterogén, hanem homogén jelentésszerkezetűek is lehetnek: a *mi* vonatkoztható a kórusban megsokszorozott beszélőre is (’én1 + én2 + én3 + ...’), például: *imádkozunk, ünnepélyesen fogadjuk, esküszünk*, a *ti* névmással pedig egyszerre több hallgatóhoz is fordulhatunk (akkor nincs kiemelt személy), pl. *„És ti meg tudnátok mondani, mennyi az idő? A Ti jót vagytok mindannyian, / miért csinálnátok hát rosszat?”* (József Attila: Tanítások) versmondásban sincs kiemelés, amelyet a *mindannyian* ’egyen-egyenként, egyénileg’ határozószó (?) is megerősíti. (Lásd 3. táblázat.)

3. táblázat

	Egyes szám	Többes szám
1. személy	<i>én</i> ’beszélő’	<i>mi</i> (heterogén, additív): – ’én + te’, – ’én + te + még valaki(k)’, – ’én + még valaki(k)’ <i>mi</i> (homogén, multiplikatív) – ’én1 + én2 + én3 + ...’
2. személy	<i>te</i> ’címezett’	<i>ti</i> (heterogén, additív): – ’te + te + még valaki(k)’, – ’te + még valaki(k)’ <i>ti</i> (homogén, multiplikatív): – ’te1 + te2 + te3 + ...’
3. személy	<i>ő</i> ’valóságalem’	<i>ők</i> (homogén, multiplikatív): – ’ő1 + ő2 + ő3 + ...’

- (b) Személynév (család- vagy keresztnév), például: *Kovácsék, Marikák*.
 (c) Személyek megszólítása (rang, cím hozzáadásával), például: *Marika néniék, Józsi bácsiék, a kisasszonyék, tekintetes úrúk, az igazgatóék, az elnökhelyettesék, a rektorék, dékán asszonyék*.
 (d) Rokonságnév, például: *apámék, a nővéremék*,
 (e) Foglalkozásnév, például: *(a) tanítóék, (a) gyógyszerészek, (a) pékék* (vö. „Zivatar pékék-nél” – Gárdonyi regénycím),
 (f) Néhány egyéb, személyre utaló köznévi, *a szomszédék, a barátomé, a kollégáék*, de: **emberék, *gyerekekék*.
 (g) Nem személyt jelentő élőlények neve, például: *Elviszem sétálni Bodriekat* ’egy Bodri nevű kutyát és más kutyá(ka)t’. A nem személyekre vonatkoztatott heterogén jelentésnek metaforikus vonatkozása van, vö. Lotz példájával: *Békáékznál ég a világ* ’A béka házában világos van’ (1976: 192), M. Korchmáros példájával: *Tücsökéknél egész nyáron szól a zene* (2006: 75). Az állatokra, növényekre, tárgyakra vonatkozó heterogén többes jóval ritkább más nyelvekben is, például a tatárban a *jeldezler* ’Sztár (tehénnev) és más tehének csoportját’-t jelenti (Michael Daniel terepről származó adata).

A heterogén többes jelentés létrehozására képes főnevek között nyilvánvaló preferencia állítható fel: a heterogén többesnek van idealizált, (proto)tipikus megvalósulási formája, amelytől bizonyos határokon belül el lehet térni. A heterogén többes képzeletbeli skáláján a következő fokozatok különíthetők el egymástól a magyarban:

8.2. A többalakú névszótövek egyalakúvá válása, ha azok élőlényeket jelölő tulajdonnévi jelentésben szerepelnek (pl. családnevek)

Az élő ~ élettelen megkülönböztetéshez hasonlóan tűnhet a magyarban néhány többalakú névszótó egyalakúvá válása, ha az élőlényt jelölő főnévf tulajdonnévf (pl. családnévf). Ezek általában egyalakú szótóként viselkednek, még akkor is, ha a tulajdonnévf azonos valamely többalakú (pl. hangzóhiányos változatú vagy tő belseji időtartamot váltakoztató) tőtípusba tartozó köznévfvel. Tipikusnak mondható a tulajdonnévf és köznévf megkülönböztetésére szolgáló tőváltkozás a következő párokban: *bokor*: *Bokort* 'tulajdonnévf' ~ *bokrot* 'köznévf', *fodor*: *Fodort* 'tulajdonnévf' ~ *fodrot* 'köznévf', *sólyom*: *Sólyomot* 'tulajdonnévf' ~ *sólymot* 'köznévf', *madár*: *Madárt* 'tulajdonnévf' ~ *madarat* 'köznévf'.

Olykor az egyalakú névszótövek közé tartozó köznevektől a velük egyező tulajdonneveket a toldalék előhangzó nélküli kapcsolódása különbözteti meg, például: *arany-at* 'köznévf' ~ *Arany-t* 'tulajdonnévf', *sós-at* 'köznévf' ~ *Sós-t* 'tulajdonnévf', *vörös-et* 'köznévf' ~ *Vörös-t* 'tulajdonnévf', *kékes-et* 'köznévf' ~ *Kékes-t* 'tulajdonnévf', *fehér vár-at* 'köznévf' ~ *Fehérvár-t* 'tulajdonnévf', *földvár-at* 'köznévf' ~ *Földvár-t* 'tulajdonnévf'. A köznévfből vagy több köznévfvi elemből álló címekre is érvényes ez a szabály: *Olvasom a Sárarany-t*.

Igaza lehet Csepreginek, aki egy magyar–oroszf kontrasztív nyelvtanról írott recenziójában (2015) úgy véli, hogy ebben az esetben talán nem annyira az „élő – élettelen szembenállásról van szó (vö. *telken*, de *Lakiteleken*), még csak nem is a köznévf > tulajdonnévf változással együtt járó jelenségről, sokkal inkább a jelentésváltozást követő típusváltásról, vö. *szavak*, de *névszók*, *daru*, *darvak*, de (*emelő*)*daruk* stb.” (Csepregi 2015: 103).

8.3. A mediális ígék környezetében szereplő ágensek kitehetősége

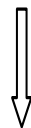
A szándéktalanság („ágens sem alany, sem egyéb formában nem tartozhat vonzási körébe” [E. Abaffy 1978: 291]) jelentésmozzanatával jellemzett mediálisok aktivizálódása szembeűnő a passzívfumot helyettesítő szerepükben. Az *-(t)Atik* képzős szenvedő igealak elhomályosodásából fakadó hiányt elsősorban az *-Ódik* képzős, Károly Sándor által mediopasszífvnak nevezett ígék töltik be: „Ez az ígekategória közel áll a szenvedőhöz, de a cselekvés úgy van felfogva, mintha önmagától menne végbe” (Károly 1967: 195), például: *Az ajtó bezáródott*; *A búza learatódott*. Erős bennük a személy-

telenség mozzanata, amely a cselekvő hiányából adódik: mintha cselekvő közreműködése nélkül, „magától” menne végbe a cselekvés.

<i>A titkárnő elintézi az ügyet</i>	→	<i>Az ügy</i>	<i>elintéződik</i>	∅.
<i>A sportolók új egyesületet szerveznek</i>	→	<i>Új egyesület</i>	<i>szerveződik</i>	∅.
<i>A diákok elhalasztják a vizsgát</i>	→	<i>A vizsga</i>	<i>elhalasztódik</i>	∅.

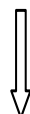
az alanyok a cselekvés
elszenvedői, amelyekkel
állapotváltozás történik

a mediális ige
környezetében ágens
általában nem tehető ki

Az *-Ódik* igen hasznosan pótolja az elavult *-(t)Atik* képzőt, bár van jelentés- és funkciókülönbség közöttük. „Az *-(t)Atik* és az *-Ódik* képzős igék jelentése közötti különbség kimerül abban, hogy a szenvedő ige egy szándékosan és tudatosan cselekvő (bár meg nem nevezett) ágens tevékenységéről számol be, míg az *-Ódik* képzős változat teljesen nyitva hagyja az esemény lezajlásának a módját, s az előállt állapotra összpontosít [...] A passzív igealak mellett csak ágensi szerepű, míg a mediális alak mellett csakis esemény jellegű okozó jeleníthető meg” (Kömlösy 2000: 273), vö. *Az ing bemázoltatott Zoli által* (tudatos cselekvés) és *Az ing bemázolózott zöld festékkel*.

<i>A huzat becsapja az ajtót.</i>	→	<i>Az ajtó becsapódik...</i>	<i>a huzattól.</i>
<i>A szél fodrozza a vizet.</i>	→	<i>A víz fodrozódik...</i>	<i>a széltől.</i>
<i>A sár bemocskolja a cipőt.</i>	→	<i>A cipő bemocskolódik...</i>	<i>a sártól.</i>

a nem élő, nem aktív cselekvők
(pl. természeti erők, események)
megnevezhetők ágensként
(vö. E. Abaffy 1978; Kiefer 2000)

A két igitípus közötti különbség tehát elsősorban az ágens kitehetőségében ragadható meg, nevezetesen: az *-Ódik* képzős igék mellett nem élő, nem aktív cselekvők (pl. természeti erők, események) megnevezhetők ágensként (eredethatározó formájában), ellenben aktív, élő cselekvéshor-dozó nem:

<i>Kati bevágja az ajtót.</i>	→	<i>Az ajtó bevágatik (Kati által).</i>
		<i>Az ajtó bevágódik (*Kati által, *Katitól).</i>

<i>A postás átadja a levelet.</i>	→	<i>A levél átadatik (a postás által).</i>
		<i>A levél átadódik (*a postás által, *a postástól).</i>

Vannak mediálisok, amelyek nem tisztán cselekvő tárgyas (pl. *átadatik/átadódik ~ átad*), hanem kauzatív igékkel állnak szemben. Az ide sorolható mediálisok vagy képzőtlenek (pl. *fogy ~ fogyaszt*), vagy elhomályosult, csupán a származékokból kikövetkeztethető gyökerekből képződnek, például: *gyógyul ~ gyógyít*. Nyelvünk sem a tisztán tárgyas igék, sem a kauzatív igék esetében nem tesz különbséget az alany élő vagy nem élő volta között, a mondatszerkesztés mindkét típusban teljesen azonos, például: *Az orvos gyógyítja a beteget / A gyógyszer gyógyítja a beteget*. De míg a tisztán tárgyas és kauzatív mondatok élő ágense a szenvedő szerkezetben eredethatározóként ki-tehető (*A beteg gyógyíttatik az orvostól*), addig a mediális ige vonzaskörébe az aktív, élő cselekvő még határozó formájában sem kerülhet be (**A beteg gyógyul az orvostól*). Ellenben a nem élő, nem aktívan cselekvő alany a mediális ige természetes bővítménye lesz, annak okhatározójává válik (*A beteg gyógyul a gyógyszerrel*) (vö. E. Abaffy 1978: 287).

8.4. A gyakran egymásba játszó igenemek (genus verbi) elkülönítésében gyakran segíthet az élő ~ élettelen kategória, például:

- (16a) *Fütyül az ember* (aktív)
 (16b) *Fütyül a szél* (mediális)
- (17a) *Az elnökség ülést tartott* (aktív)
 (17b) *A gyűlés sokáig tartott* (mediális ige)
- (18a) *Kati elhúzódtott Feritől* (aktív, vonzatos)
 (18b) *Az ülés elhúzódtott.* (mediális, nincs vonzata)

8.5. Vonatkozó névmások: *aki/amelyik ~ ami/amely*

Többé-kevésbé az élő ~ élettelen kategória megkülönböztetése tükröződik a magyar vonatkozó névmások használatában is. A vonatkozó névmások használati szabályai ugyan szinte állandóan módosulnak, de a legáltalánosabb szabályok a következőképpen fogalmazhatók meg:

A) Az élő kategórián belül:

- (1) A régebbi szabály csak a tényleges természetes személyeknek adta meg *aki* névmást, például: *egy nő, aki...; egy tanár, aki...* Mára ez a szabály módosulni látszik: az új szabály „a »személyes« jegyet kiterjeszti személyek csoportjára, testületre, sőt felsőbbrendű állatra is: *a Fesztiválzenekar, akinek számos lemeze...; olyan családok, akik segílyt kaptak; az a bank, aki nem emel kamatot; épp a katolikus egyház, aki történelme során...; behoztak egy kutyát, aki részeg volt*. Ma sincs viszont olyan, hogy **a bank, aki előtt a baleset történt*, mert itt nem testület, hanem épület jelentésben szerepel” (Nádasdy 2008: 76–7).
- (2) Az *amelyik* névmás mintha érzéketlen lenne a személy/nemszemély különbségre: „vonatkozhat dologra és személyre is, mégpedig akkor, ha több közül egyet kiemelünk. Például: *azt a könyvet kérem, amelyik a múltkor is nálam volt; Rettenve sikolt fel, amelyik belényül* (Arany: Családi kör)” (Grétsy–Kovalovszky 1980: 204). A legnagyobb horderejű változást (amely a rendszer teljes átalakulásához vezethet) éppen az *amelyik* névmás terjedése, térhódítása idézheti majd elő a rendszerben. Ha az előzményfőnév személy, nemcsak az *aki* névmás használható, hanem az *amelyik* is: *Visszajött a nővér, aki/amelyik gyesen volt. Az amelyik esetleges egyeduralma pedig a hagyományos kétkategóriás rendszer helyett – amely például a franciával (*qui ↔ que*) vagy az angollal (*who ↔ which*) analóg – olyan egykategóriás rendszer felé mutat, mint pl. az olasz (*che*) vagy az orosz (*который*).*

B) Az élettelen kategórián belül:

E kategórián belül az *ami* ~ *amely* pozícióharca zajlik: az *ami* névmás – amely eredeti szerepe szerint a főnévvel meg nem nevezett dologra, fogalomra vonatkozott – terjedni látszik az *amely* névmás rovására (amely eredeti szerepe szerint a főmondatban főnévvel megnevezett tárgyra vagy elvont dologra vonatkozott). E változás mozgatórugója Nádasy szerint az lehet, hogy a *mely* kérdőszó mára elavult, „már csak írásban, formális stílusban lehet használni: *Mely kiadványainkat óhajtja megrendelni?*” Ám a vonatkozó névmások mind *a* + kérdőszó alakúak (*a+ki*, *a+mi*, *a+melyik*). Az *amely* alól a *mely* eltűnése kihúzza a talajt. A nyelv őrizni próbálja a rendszert, miszerint „vonatkozó = *a* + kérdő”, és ebben az *amely*-nek nincs létalapja. Az *ami* terjedése úgynevezett terapeutikus változás: a rendszeren esett sérülést így foltozza be a nyelv” (Nádasy 2001: 232–3).

8.6. A tényleges személyek közötti viszony kifejeződése az alanyi ragozású igei paradigmában

Lotz a *-lak* ragos igealakot „bennfoglaló”-nak nevezi, amely „a beszédben részt vevők közötti viszony”-t fejezi ki (Lotz 1976: 124). Ez a forma csak akkor használatos, ha a cselekvő egyes számú első személyű (élő) és a tárgy egyes vagy többes számú második személyű (*téged* ~ *titeket/benneteket*) (élő). Lotz gondolatmenetét folytatva Dugántsy arra a minden bizonnyal helytálló következtetésre jutott (2003: 137–8), hogy a tényleges személyek közötti viszony valójában kiterjeszthető mindhárom személyű alanyra (*én*, *te*, *ő*, *mi*, *ti*, *ők*) és az összes első és második személyű (személyt jelentő) személyes névmási tárgyra is (*engem* ~ *minket/bennünket*, *téged* ~ *titeket/benneteket*), hiszen azok is jelen vannak a beszédszituációban:

(*én*) nézlek → *téged* ~ *titeket*,
 (*te*) nézel → *engem* ~ *minket*,
 (*ő*) néz → *engem* ~ *minket* / *téged* ~ *titeket*,
 (*mi*) nézünk → *téged* ~ *titeket*,
 (*ti*) néztek → *engem* ~ *minket*,
 (*ők*) néznek → *engem* ~ *minket* / *téged* ~ *titeket*.

A tárgyi bővítmények szemantikai jegyeit feltehetően az ige jelentése határozza meg. Az igei jelentéstől függ ugyanis például az, hogy bővíthető-e az ige személyt jelentő tárggyal vagy sem (Dugántsy 2001: 121–6). A *szeret*, *gyűlöl*, *felhív*, *meghív*, *keres*, *vár* igéknek például lehet, ellenben az *ír*, *olvas*, *tanul*, *beszél*, *takarít*, *épít* igéknek nem lehet személyt jelentő tárgyak. Ez utóbbi csoportnak – következőképpen – nincs *-lak* ragos alakjuk, például: *tanullak, *takarítlak, *építlek. A személyt jelölő tárggyal nem rendelkező igéknek természetesen nemcsak *-lak* ragos alakjuk nem lehet, de nem lehet első vagy második személyű személyes névmási tárgyak sem, például: *írlak téged ~ *titeket*, *takarít engem ~ *minket* / *téged* ~ *titeket*, *építünk téged ~ *titeket*. A személyt jelentő tárggyal való bővíthetőség lehetősége tehát megszabja az alanyi ragozású igék maximális tárgyvonatközési lehetőségeit. Egyes számú harmadik személyű alany esetén a *vár* igének például a következő határozatlan tárgyai lehetnek:

- személyes névmással kifejezett élő tárgy: *Péter engem* ~ *minket* / *téged* ~ *titeket* vár;
- fogalomszóval kifejezett élő vagy élettelen tárgy: *Péter egy lányt* / *lányokat* vár; *Péter egy buszt* / *buszokat* vár;
- nincs tárgy: *Péter vár* Ø.

SZAKIRODALOM

- E. Abaffy Erzsébet 1978. A mediális igékről. *Magyar Nyelv* 74: 280–93.
- Bolla Kálmán – Páll Erna – Papp Ferenc 1977. *Курс современного русского языка*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Corbett, Greville G. 2000. *Number*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Daniel, Michael – Edith Moravcsik 2005. The associative plural. In: Haspelmath, Martin – Dryer, Matthew S. – Gil, David – Comrie, Bernard (eds): *The World Atlas of Language Structures (WALS)*. Oxford University Press, Oxford, 150–3.
- Delbrück, Berthold 1893. *Grundriß der vergleichenden Grammatik indogermanischen Sprachen. Volume 3. Syntax der indogermanischen Sprachen I*. Trübner, Straßburg.
- Dik, Simon C. 1981. *Functional grammar*. Publications in Language Sciences 7. Dordrecht, Holland.
- Dik, Simon C. 1997. *The Theory of Functional Grammar*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York.
- Dugánty Mária 2001. A magyar igeragozás tárgyi vonatkozásairól. In: Maticsák Sándor – Zaicz Gábor – Tuomo Lahdelma (szerk.): *Ünnepi kötet Keresztes László tiszteletére*. Folia Uralica Debreceniensia 8: 121–6.
- Dugánty Mária 2003. Az általános igeragozás személyragjainak tárgyi vonatkozásairól. *Nyelvtudományi Közlemények* 100: 137–42.
- Csepregi Márta 2015. Egy új magyar – orosz kontrasztív nyelvtan. *Magyar Nyelv* 111: 101–3.
- Fox, Gwyneth 1992. *Collins Cobuild English Usage*. Harper Collins Publishers, London.
- Grétsy László – Kovalovszky Miklós 1980. *Nyelvművelő kézikönyv a-k*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Гуськова, А. П. 2012. *Сопоставительная грамматика венгерского и русского языков*. Издательство Московского университета, Москва.
- Haspelmath, Martin – Dryer, Matthew S. – Gil, David – Comrie, Bernard 2005. *The World Atlas of Language Structures*. Oxford University Press, Oxford.
- Károly Sándor 1967. A magyar intranszítív-transzítív képzők. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok V*: 189–218.
- Kiefer Ferenc 1999. *Jelentélmélet*. Corvina, Budapest.
- Komlósy András 2000. A műveltetés. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 215–92.
- Kovács János – Lázár A. Péter – Merrick 1994. *A – Z Angol nyelvtan. Lexikon*. Corvina, Budapest.
- Kulonen-Korhonen, Ulla 1985. A perspektíva és a vogul szenvedő szerkezet. *Nyelvtudományi Közlemények* 87: 217–23.
- Kulonen, Ulla-Maija 1989. The passive in Ob-Ugrian. *Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia* 203. Helsinki.
- Lehocki-Samardžić Anna 2011. A grammatikai nem kategóriája az indoeurópai nyelvekben. *Acta Hungarica Universitatis Essekiensis* 3: 65–77.
- Lotz János 1976. *Szonetkoszorú a nyelvről*. Gondolat, Budapest.
- Lyons, John 1977. *Semantics 1–2*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Nádasdy Ádám 2001. A burjanzó vonatkozó. In: Nádasdy Ádám 2003. *Ízlések és szabályok. Írások nyelvről, nyelvészetről 1990–2002*. Magvető, Budapest, 231–4.
- Nádasdy Ádám 2008. Miért változik a nyelv? In: Nádasdy Ádám 2008. *Prédikál és szónokol. Újabb írások, beszélgetések a nyelvről 2003–2007*. Magvető, Budapest, 59–78.
- Papp Ferenc 1979. *Könyv az orosz nyelvről*. Gondolat, Budapest.
- Розенталь, Д. Е. 1965. *Практическая стилистика русского языка*. Высшая школа, Москва.
- Silverstein, Michael 1976. Hierarchy of Features and Ergativity. In: Dixon, R. M. W. (ed.): *Grammatical categories in Australian Languages*. Australian National University, Canberra, 112–71.
- Smith-Stark, T. Cedric 1974. The plurality split. In: Michael W. La Galy – Robert A. Fox – Anthony Bruck (eds.): *Papers From the Tenth Regional Meeting, Chicago Linguistic Society*. Chicago Linguistic Society, Chicago, 657–71.
- Thomson, A. J. – Martinet A. V. 1986. *A Practical English Grammar*. Oxford University Press, Oxford.
- H. Varga Márta 2015a. Singulare tantum és plurale tantum. *Nyelvtudományi Közlemények* 111: 185–210.
- H. Varga Márta 2015b. A passzív jelentés és nyelvi kifejezőeszközei a magyarban. *Folia Uralica Debreceniensia* 22: 293–310.
- Young, Rober W. – Morgan, William 1987. *The Navajo Language: A Grammar and Colloquial Dictionary*. University of Mexico Press, Albuquerque.

H. Varga Márta
egyetemi docens
Károli Gáspár Református Egyetem

SUMMARY

H. Varga, Márta

The category of animacy in some European languages

The category of animacy (animate vs. inanimate) may be encoded in language(s), even though entities are not always classified in terms of biological criteria. Animacy distinctions are expressed by languages (i) lexically (by different words) and/or (ii) by grammatical means. In languages where such distinctions are elevated to the rank of a grammatical category, the position of an entity denoted by a noun in the animacy hierarchy (Silverstein hierarchy) may influence a number of things like morpheme order (word order), suffixation, definiteness, case marking, possible transformations, etc.

Of the many issues arising with respect to animacy distinctions, the author primarily deals with the encoding of this category in the grammar of languages, based on data and facts of some European languages (English, German, Italian, Russian, and Hungarian). Contrary to popular belief, Hungarian can also be seen to exhibit certain regularities (tendencies) related to the distinction between animate and inanimate entities; accordingly, the author discusses grammatical (morphological and syntactic) consequences of the category of animacy in Hungarian in a separate subsection.

Keywords: animacy, human ~ nonhuman opposition (with ‘animal’ and ‘inanimate object’ both under the latter term), animacy hierarchy (Silverstein hierarchy), lexical encoding, grammatical encoding

„Minél nagyobb az égés, annál jobb a sztori!”

Egy narratív műfaj sajátosságainak pragmatikai megközelítése***1. Bevezetés**

A tanulmány számítógép közvetítette narratív diskurzusokban vizsgálja a történetek referenciális értelmezésének a problémáját. A társas kognitív nyelvészet kiindulópontját érvényesítve a narratív diskurzusokat olyan közös figyelmi jelenetekként értelmezi, amelyek résztvevői a másik figyelmének irányításával, illetve követésével járulnak hozzá a történetként feldolgozható referenciális jelenetek interszubjektív megkonstruálásához. Az empirikus vizsgálat adatait egy internet közvetítette tematikus topik, a *Beégésem története* (<http://forum.index.hu/Article/showArticle?t=9017476&la=125481821>) szolgáltatta. A topik a vizsgálat időpontjában 26276 hozzászólást tartalmazott, amelyből 200 hozzászólást választottunk ki, ugyanabból az időszakból, különböző megnyilatkozóktól. A kiválasztott hozzászólások 216 történet elbeszélését tartalmazzák. A kvalitatív szempontokat érvényesítő empirikus vizsgálat során abból indulunk ki, hogy a történetek létrehozása és megértése lényegileg függ attól, hogy (i) hogyan konstruálódik meg a történet szereplőinek fizikai és társas világa, amelyben a cselekvéseik zajlanak, továbbá hogy (ii) hogyan konstruálódik meg a történet szereplőinek mentális világa, amelyben a cselekvők tudati folyamatai követhetők nyomon. Eredményeink szerint a vizsgált történetek (a különböző „beégések”) mentális világának szerveződése műfajspecifikus jellemzőket mutat: (i) egy történet csak akkor értelmezhető beégésként, ha annak szereplői (a beégés elszenvetője és annak tanúi) ezt aktuálisan beégésként dolgozzák fel, és (ii) a beégések megkonstruálása többféle – a szereplői perspektívák tipikusan eltérő szerveződésén alapuló – narratív alsémához igazodhat.

* A tanulmány az OTKA K-100717 (Funkcionális kognitív nyelvészeti kutatás) pályázat támogatásával készült.

SUMMARY

H. Varga, Márta

The category of animacy in some European languages

The category of animacy (animate vs. inanimate) may be encoded in language(s), even though entities are not always classified in terms of biological criteria. Animacy distinctions are expressed by languages (i) lexically (by different words) and/or (ii) by grammatical means. In languages where such distinctions are elevated to the rank of a grammatical category, the position of an entity denoted by a noun in the animacy hierarchy (Silverstein hierarchy) may influence a number of things like morpheme order (word order), suffixation, definiteness, case marking, possible transformations, etc.

Of the many issues arising with respect to animacy distinctions, the author primarily deals with the encoding of this category in the grammar of languages, based on data and facts of some European languages (English, German, Italian, Russian, and Hungarian). Contrary to popular belief, Hungarian can also be seen to exhibit certain regularities (tendencies) related to the distinction between animate and inanimate entities; accordingly, the author discusses grammatical (morphological and syntactic) consequences of the category of animacy in Hungarian in a separate subsection.

Keywords: animacy, human ~ nonhuman opposition (with ‘animal’ and ‘inanimate object’ both under the latter term), animacy hierarchy (Silverstein hierarchy), lexical encoding, grammatical encoding

„Minél nagyobb az égés, annál jobb a sztori!”

Egy narratív műfaj sajátosságainak pragmatikai megközelítése***1. Bevezetés**

A tanulmány számítógép közvetítette narratív diskurzusokban vizsgálja a történetek referenciális értelmezésének a problémáját. A társas kognitív nyelvészet kiindulópontját érvényesítve a narratív diskurzusokat olyan közös figyelmi jelenetekként értelmezi, amelyek résztvevői a másik figyelmének irányításával, illetve követésével járulnak hozzá a történetként feldolgozható referenciális jelenetek interszubjektív megkonstruálásához. Az empirikus vizsgálat adatait egy internet közvetítette tematikus topik, a *Beégésem története* (<http://forum.index.hu/Article/showArticle?t=9017476&la=125481821>) szolgáltatta. A topik a vizsgálat időpontjában 26276 hozzászólást tartalmazott, amelyből 200 hozzászólást választottunk ki, ugyanabból az időszakból, különböző megnyilatkozóktól. A kiválasztott hozzászólások 216 történet elbeszélését tartalmazzák. A kvalitatív szempontokat érvényesítő empirikus vizsgálat során abból indulunk ki, hogy a történetek létrehozása és megértése lényegileg függ attól, hogy (i) hogyan konstruálódik meg a történet szereplőinek fizikai és társas világa, amelyben a cselekvéseik zajlanak, továbbá hogy (ii) hogyan konstruálódik meg a történet szereplőinek mentális világa, amelyben a cselekvők tudati folyamatai követhetők nyomon. Eredményeink szerint a vizsgált történetek (a különböző „beégések”) mentális világának szerveződése műfajspecifikus jellemzőket mutat: (i) egy történet csak akkor értelmezhető beégésként, ha annak szereplői (a beégés elszenvetője és annak tanúi) ezt aktuálisan beégésként dolgozzák fel, és (ii) a beégések megkonstruálása többféle – a szereplői perspektívák tipikusan eltérő szerveződésén alapuló – narratív alsémához igazodhat.

* A tanulmány az OTKA K-100717 (Funkcionális kognitív nyelvészeti kutatás) pályázat támogatásával készült.

2. A történetek referenciális értelmezése

Nyelvi tevékenységünk során számos olyan – különböző kommunikációs színtereken megjelenő, ámde egyaránt narratívának nevezhető – diskurzust folytatunk, amelyek meghatározó jellegzetessége, hogy bennük, illetőleg általuk a világgal kapcsolatos tapasztalatainkat úgy konstruáljuk meg fogalmilag, és tesszük mások számára hozzáférhetővé nyelvileg, hogy azok történetekké szerveződnek (l. Bruner 1986; Tomasello 1999: 161–200). Ebben a folyamatban a történetek referenciális értelmezésének problémáját a nézőpont(ok) szerveződése és működése felől közelítjük meg. Habár a nyelvi megismerést tekintve is fontos tanulsága van annak, hogy a tapasztalatok narratívaként történő fogalmi konstruálására más médiumok is lehetőséget adnak (l. Herman 2009), itt a figyelemirányítás kérdése a szimbolikus nyelvi kommunikáció narratív diskurzusaival összefüggésben merül fel. Azt a nagyon is lényeges kérdést helyezzük a középpontba, hogy (i) mi és hogyan irányítja a figyelmünket akkor, amikor megkíséreljük megérteni a különböző történeteket, és hogy (ii) a megértést tekintve milyen következményei vannak a figyelmünk adott módon történő irányításának. E funkcionális kognitív (azon belül társas kognitív) kiindulópontú kérdésfeltevés szoros kapcsolatban áll a narratíváknak azon konstruktivista, illetőleg posztstrukturalista megközelítéseivel, amelyek a történeteket nem egyszerűen események tükrözéseiként, reprezentációiként látatják, hanem a történetmondás dinamikus kontextusába helyezve olyan konstrukciókként értelmezik őket, amelyek az adott társas viszonyok között különböző kommunikációs igényeket elégítenek ki (Georgakopoulou 2011: 193).¹

2.1. A narratív diskurzusok mint közös figyelmi jelenetek

A dinamikus jelentésképzés folyamatának a közös figyelmi jelenetként megvalósuló diskurzus biztosít keretet (l. Tomasello 2002; Sinha 2005; Tátrai 2011). A közös figyelmi jelenetekre az jellemző, hogy résztvevői, a megnyilatkozó és a befogadó – valamely természetes nyelv (vagy nyelvek) közegeiben – interakcióba lépnek egymással, és a másik figyelmének irányításával, illetve követésével járulnak hozzá azon **referenciális jelenetek** interszubjektív megkonstruálásához, amellyel a kommunikációs igényeik adaptív kielégítését célozzák meg (l. Verschueren 1999: 61–5). A közös figyelmi jelenet tehát a szimbolikus nyelvi kommunikáció alapvető feltétele, olyan interszubjektív emberi tevékenység, amelyben lehetővé válik a másik figyelmének ráirányítása a világ dolgaira és eseményeire (a referenciális jelenetre) és ezáltal mentális irányultságának (figyelmének, megértésének) befolyásolása. A referenciális jelenet megfigyelése, illetőleg megértése a **diskurzusvilágban** történik (Tátrai 2011: 29–35).² A diskurzusvilág így magában foglalja:

- a közös figyelmi jelenetet, annak résztvevőivel és azok fizikai, társas és mentális világával együtt, amelyet a résztvevők e közös tevékenység során dolgoznak fel;
- a közös figyelmi jelenet során alkalmazásba vett és így a fentebb jelzett interszubjektív kontextusba helyezett nyelvi szimbólumokat, valamint
- a nyelvi szimbólumok segítségével megfigyelhetővé, illetőleg megérthetővé tett referenciális jelenetet, vagyis a nyelvi megjelenített, és így mások számára hozzáférhetővé tett világbeli tapasztalatokat.

A nyelvhasználat mint szimbolikus kommunikáció tehát olyan társas megismerő tevékenység, amelynek – emellett, hogy a személyközi (interpersionális) kapcsolatok kifinomult bonyolítására is lehetőséget biztosít – az a jellegadó tulajdonsága, hogy mások számára hozzáférhető (interszubjektív) referenciális jelenetek konstruálását teszi lehetővé. Ennek hangsúlyozása azért is különösen fontos,

¹ Vö. „[They see] stories as selective (re)playings and (re)constructions rather than as accurate reflections and representations of events. As such, their tellings are shifting, dynamic, and contextually grounded, rather than given and pre-determined. They are produced as part of social interactions in specific situations and for specific purposes.”

² A diskurzusvilág itt követett értelmezése összefüggésbe hozható Langacker (2008: 463–7) aktuális diskurzustér [current discourse space] fogalmával.

mert a narratívák alábbiakban felvázolandó értelmezői modellje is kiemelt szerepet tulajdonít a nyelvi szimbólumok **interszjektív** és ezzel összefüggő **perspektivikus** természetének:

„[A] nyelvi szimbólumok interszjektivitásuk és az ennek következtében kialakuló perspektivikus természetük miatt a perceptuális és szenzomotoros reprezentációkkal ellentétben nem közvetlenül képezik le a világot, hanem arra szolgálnak inkább, hogy az emberek másokat arra ösztönözzenek, hogy egy perceptuális vagy konceptuális helyzetet egy bizonyos módon és ne másképpen értelmezzenek vagy figyeljenek meg. A nyelvi szimbólumok használói tehát kimondatlanul is tudatában vannak, hogy bármely tapasztalati helyzetet egyszerre több perspektívából is lehet értelmezni, ez pedig élesen elválasztja e szimbólumokat a térben elhelyezkedő tárgyak szenzomotoros világától, és létrehozza azt az emberi képességet, hogy a világot mindig az adott kommunikációs célnak megfelelően értelmezzük” (Tomasello 2002: 137).

A nyelvi szimbólumok tehát a világgal kapcsolatos tapasztalatok fogalmi konstruálásának különböző lehetőségeit teremtik meg (l. Langacker 2008: 55–89; Verhagen 2007; Tolcsvai Nagy 2013: 129–68). A nyelvi szimbólumok egyfelől leképezik a fogalmilag különféleképpen megkonstruált tapasztalatokat, másfelől kezdeményezik is a tapasztalatok különböző fogalmi konstruálásait (l. Sinha 1999). A fentebb mondottak ugyanakkor azt is jelentik, hogy a nyelvi szimbólumok perspektivikus-ságának diskurzusbeli kiaknázása a megnyilatkozó(k) kontextusfüggő perspektívájának érvényesítéseként valósul meg. Természetesen nincs ez másként a történetek elmesélésekor sem.

2.2. A történetek mint referenciális jelenetek

A narratív diskurzus során alkalmazásba vett nyelvi szimbólumok referenciális értelmezése, vagyis a közös figyelmi jelenet interszjektív kontextusában történő **episztemikus leborgonyzása** (Langacker 2008; Tolcsvai Nagy 2013: 161–5) szorosan összefügg a diskurzusvilágban történő tájékozódás lehetőségeivel, a történetmondó kontextusfüggő perspektívájának a működésével. A narratív diskurzusokban történetként megjelenő referenciális jelenet megértésére ennél fogva alapvető befolyással van az, hogy a diskurzus résztvevői közül ki és hogyan irányítja a tapasztalatok megkonstruálását, a referenciális jelenet feldolgozását, azaz ki és hogyan jelöli ki, hogy honnan reprezentálódnak az elbeszélte események (l. Tátrai 2010, 2015). Az alapvető kérdések tehát a következők:

- Honnan és hogyan konstruálódik a történet konceptuálisan feldolgozható *fizikai világa* – a maga tér- és időviszonyaival együtt?
- Honnan és hogyan konstruálódik a történet konceptuálisan feldolgozható *társas világa* – a maga személyközi viszonyaival együtt?
- Honnan és hogyan konstruálódik a történet szereplőinek *mentális világa* – azok mentális állapotaival (szándékaival, vágyaival, vélelmeivel, érzelmeivel) együtt?

Ahogy látható, a történetként megkonstruált referenciális jelenet sematikus szerveződését hasonlóképpen modelláljuk, ahogy korábban a közös figyelmi jelenet **interszjektív kontextusának** szerveződését Jef Verschueren modellje (1999: 75–114) alapján vázoltuk (l. még Tátrai 2011: 51–67). Mind a beszédeseményt, mind az elbeszélte eseményeket az azokban résztvevők fizikai, társas és mentális világára bontva mutatjuk be. A párhuzamot elméleti és módszertani szempontok egyaránt indokolják. Ugyanis nem csak a történet írható le olyan referenciális jelenetként, amelyben bizonyos cselekvők bizonyos célok érdekében bizonyos cselekvéseket hajtanak végre bizonyos térben és időben. Azok a közös figyelmi jelenetek, amelyekben a történetmondás és -befogadás aktusa zajlik, ugyancsak narratív konstrukciókként nyernek értelmezést.³

Mindemellett a közös figyelmi jelenet interszjektív kontextusában a fizikai világ fogalma, amely a résztvevők által feldolgozott tér-idő viszonyokból épül fel, a nyelvhasználat mint társas megismerő tevékenység fiziológiai megalapozottságára (Sinha 1999: 231–2), a minket körülvevő

³ A kontextus fogalmával szoros kapcsolatba hozható *speech event* és *verbal interaction* terminusok ugyancsak profilálják a tudományos értelmezés narratív jellegét.

fizikai világ testi megtapasztalásának meghatározó szerepére irányítja a figyelmet. A társas világ fogalma, amely a résztvevők által feldolgozott társas viszonyokat öleli fel, ugyanakkor a nyelvi megismerő tevékenység diszkurzív megalapozottságára (l. Sinha 1999: 240–3), a társas interakciók megtapasztalásának ugyancsak meghatározó szerepére helyezi a hangsúlyt. A mentális világ fogalma pedig, amely a résztvevők önmaguknak és egymásnak tulajdonított mentális állapotait tartalmazza, a nyelvhasználat mint társas megismerő tevékenység szubjektumhoz kötöttségére hívja fel a figyelmet (vö. Jerome Bruner [1986: 26] *subjectivizing reality*, illetőleg Sinha [1999: 234] *signified reality* fogalmával). Hangsúlyozni kell azonban, hogy a résztvevők fizikai, szociális és mentális világa kölcsönösen feltételezik egymást. Egyfelől a diskurzus során a minket körülvevő fizikai és szociális világ az elménkben reprezentálódik, másfelől a diskurzusokban az elménk működéséről csak a fizikai és társas környezet figyelembevételével, ahhoz való viszonyukban beszélhetünk.

2.3. A narratív konstruálás kontextusfüggő kiindulópontjai

A történetek létrehozása és megértése során fogalmilag meg kell konstruálni egyfelől a történetek fizikai és társas világát, amelyben a szereplők cselekvései és a velük történetek megvalósulnak, másfelől a történetek mentális világát, amelyben a szereplők aktív tudati folyamatai zajlanak. Jerome Bruner (1986) előbbiek kapcsán a cselekvés, utóbbiak kapcsán a tudatosság mezejéről beszél:

„[A] történetnek kétféle mezőt kell egyidejűleg megteremtenie. Az egyik a cselekvés mezeje, összetevői a cselekvés argumentumai: a cselekvő, a szándék, a cél, a szituáció, az eszköz – olyan elemek, amelyek a „történetnyelvtant” alkotják. A másik tartomány a tudatosság mezeje: arról tudósít, amit a cselekvés résztvevői tudnak, gondolnak, vagy éreznek, illetve amit nem tudnak, nem gondolnak vagy nem éreznek” (Bruner 2001: 29).

A történetek referenciális értelmezése szempontjából döntő fontosságú, hogy milyen kontextusfüggő kiindulópontokból konstruálódnak a történetek világai. Sanders és Spooren (1997) nyomán a kontextusfüggő kiindulópontok két alapvető típusa, a *referenciális központ* és a *tudatosság szubjektuma* között teszünk különbséget.

A történet fizikai és társas világában történő tájékozódás kiindulópontjaként a referenciális központ funkcionál. A referenciális központ fogalma a nyelvi megismerés fiziológiai és diszkurzív jellegének kölcsönös feltételezettségén alapul (l. Tátrai 2011: 25–36). Azt a tájékozódási (orientációs) kiindulópontot jelöli, amelyből a referenciális jelenet térbeli, időbeli és szociokulturális viszonyai reprezentálódnak. A referenciális központot – a megismerés fiziológiai meghatározottságából következően – alapesetben a megnyilatkozó személye, illetve térbeli és időbeli elhelyezkedése jelöli ki. A referenciális központ tehát olyan kontextusfüggő kiindulópont, amely a diskurzusban megnyilatkozóként fellépő résztvevőhöz kötődik. A megismerés diszkurzív jellegéből adódóan azonban a megnyilatkozónak lehetősége van arra, hogy e tájékozódási centrumot – részlegesen vagy akár teljesen – áthelyezze egy másik entitásra, főképpen egy más személyre, például a történetek különböző szereplőire. A referenciális központ működése mindamelllett – a maga átfogó jellegéből adódóan – a fizikai és a társas világ szoros kapcsolatára is rávilágít, hiszen az elbeszélte események, vagyis a történet megértése szempontjából alapvető a tér- és időbeli, valamint a szociokulturális viszonyok együttes feldolgozása, azok szituatív lehorgonyzása (Zlatev 1997).

Amíg a „cselekvés mezeje”, vagyis esetünkben a történet fizikai és társas világa a referenciális központból, addig a „tudatosság mezeje”, vagyis esetünkben: a történet mentális világa, a tudatosság szubjektumából kiindulva reprezentálódik. A tudatosság szubjektuma kiindulópontként azt a szubjektumot jelöli ki, akihez a közölt információk tekintetében az aktív tudat működése (az érzékelés, az akarat, a gondolkodás vagy a mondás) kötődik. A tudatosság szubjektumának fogalma a fiziológiai és diszkurzív megalapozottságú nyelvi megismerés szubjektumhoz kötöttségére hívja fel a figyelmet (vö. Bruner 1986: 26). A megnyilatkozó ugyanis a saját tudatán átszűrve veszi birtokba világot, és osztja meg a másikkal az ezzel kapcsolatos tapasztalatait. A tudatosság szubjektumaként tehát alapesetben ugyancsak maga a megnyilatkozó jelenik meg, ugyanis ő az, aki elsődlegesen felelősséget vállal a kimondott vagy leírt szavaiért, még abban az esetben is, ha nincs

expliciten jelölve, hogy hozzá kötődik a tudat aktív működése. A megnyilatkozó azonban nemcsak magát, hanem a másokat is mentális ágensnek tekint (l. Tomasello 2002), azaz más szubjektumok helyébe is bele tudja képzelni magát. Ennélfogva mások mentális állapotait is meg tudja jeleníteni, továbbá mások diszkurzív tevékenységét is fel tudja idézni. Mindez azt jelenti, hogy a megnyilatkozó – a referenciális központhoz hasonlóan – ezt a fajta kiindulópontot is áthelyezheti más szubjektumokra (l. Tátrai 2011: 32–5).

3. Anyag és módszer

A nyelvi adataink egy internet közvetítette diskurzusból, egy úgynevezett tematikus topikból származnak, amelynek a legfőbb célja az, hogy a résztvevők történeteket meséljenek el benne (vö. Laczkó–Tátrai 2015a, 2015b). A résztvevői szerepviszonyokkal kapcsolatban fontos hangsúlyozni, hogy a megnyilatkozók és a befogadók soha nincsenek ugyanabban a fizikai térben, és a sikeres kommunikációhoz nincsen szükség arra sem, hogy ugyanabban az időben vegyenek részt a diskurzusban. A megnyilatkozások ugyanis archiválódnak, és bármikor újra feldolgozhatók a befogadói oldalról. A résztvevők anonim módon szerepelnek a társalgásban, és legtöbbször a valóságban nem ismerik egymást. Ebből következően az egymásról alkotott elsődleges vélekedéseik alapvetően az adott diskurzusban zajló nyelvi tevékenységük alapján alakulnak ki.

A tematikus topik a számítógép közvetítette kommunikáció (CMC, azaz computer mediated communication; l. Simpson 2004; Romaszowski–Mason 2004; Thurlow–Lengel–Tomic 2004) jellegzetes szövegműfaja, amely jelen esetben egy, a beszélt nyelvi kommunikáció ugyancsak jellegzetes műfaját ágyazza magába a maga CMC-s sajátosságaival (a CMC interaktív diskurzustípusairól l. Herring 2001). A vizsgált narratív tematikus topikot – Bahtyint (1988) követve – másodlagos, összetett műfajként értelmezzük, amelynek jellegadó alkotóelemeként jelenik meg egy elsődleges, társalgási narratív műfaj, a beégésről szóló mindennapi történetelbeszélés. Azt feltételezzük tehát, hogy a társalgási narratív műfaji sémák erősen hatnak a CMC narratív műfajaira. Ennek beható, összehasonlító vizsgálaton alapuló igazolására azonban csak akkor kerülhet sor, ha a CMC spontán írásbeliségének (vö. Petykó 2012) korpusza mellett a megfelelő spontán beszélt nyelvi korpusz is megvalósul a magyar nyelvben.

Az általunk felhasznált tematikus topik címe: *Beégésem története*. Ez az egyik legnépszerűbb internetes portálon, az Indexen érhető el (<http://forum.index.hu/Article/showArticle?t=9017476&la=125481821>). Kizárólag magyar nyelvű hozzászólásokat tartalmaz. A topik célját az úgynevezett topikindító a következőképpen határozta meg:⁴

- (1) Széleskörű tapasztalat, hogy személytelenül az ember sokkal könnyebben beszél számára kellemetlen dolgokról is, sokkal hajlamosabb az önróniára. Nos, ez a témakör igazolhatja a fenti véleményt. Arra kérek ugyanis minden ide látogatót, osszátok meg a többiekkel éleetek legnagyobb leégéseinek történetét, amikor tényleg ott álltatok megszegyenülve, és mindenki rajtatok röhögött. Minél nagyobb az égés, annál jobb a sztori!

Az internet közvetítette diskurzus 2000 májusában kezdődött, és vizsgálatunk idején 26 276 hozzászólást tartalmazott. A topikindító témamejelölésének megfelelően a posztok 84%-a történetelbeszélés, amely a diskurzus során természetesen kiegészül a narratívákra történő reagálásokkal és további egyéb, a témától eltérő megnyilatkozásokkal, úgynevezett offtopik hozzászólásokkal is. A vizsgálathoz 200 hozzászólást választottunk ki ugyanabból az időszakból, különböző megnyilatkozóktól. A 200 hozzászólás 216 történetelbeszélést tartalmazott. A történetek jellemzően, de nem kizárólag úgynevezett én-elbeszélések. Habár az (1)-ben található topikindító kimondottan saját történeteket kér (*éleetek legnagyobb leégéseinek történetét*), a 216-ból 31-ben a történetmondó nem a saját megszegyenüléséről számol be, hanem valaki másnak a beégését osztja meg a többiekkel az internet közvetítette diskurzus keretében.

⁴ A megnyilatkozásokat a korpuszból eredeti helyesírással idézzük.

A kiválasztott narratívákat külön fájlban kronologikus sorrendben, beszámozva mentettük el. A történetek átlagosan 130 szóból állnak, a legrövidebb 36, a leghosszabb 393 szó hosszúságú. Megállapításaink a történetelbeszélések konstruálásának tipikus jellegzetességeire fókuszálnak, amelyek megalapozhatják egy részletesebb vizsgálat lehetőségét, és alapot szolgáltathatnak az általános sémák alaposabb feltárására is. A jelenlegi vizsgálat természeténél fogva kvalitatív jellegű, nem használunk statisztikai módszereket az elemzésben. A kvalitatív elemzés lehetőséget nyújt a vizsgálati módszertan részletese kidolgozására is, amely később mind a kvantitatív elemzést, mind pedig az összehasonlító vizsgálatokat megalapozhatja. A jelenlegi cél tehát, hogy kimutassuk az internet közvetítette történetelbeszélések műfajspecifikus konstruálási sémáit, továbbá hogy mind elméleti, mind módszertani szempontból megalapozzuk egy későbbi kvantitatív vizsgálatot.

4. Eredmények

Ahogy korábban említettük, a történetek létrehozása és befogadása azon alapul, hogy a résztvevők hogyan képesek megkonstruálni (i) a történetek szereplőinek a fizikai és társas világát, amelyben az események és a történések nyomon követhetők, továbbá hogyan képesek megalkotni ehhez kapcsolódóan (ii) a történetek szereplőinek a mentális világát, amelyben a szereplők dinamikusan alakuló tudati beállítódásai követhetők nyomon. Ebben a tanulmányban a történetek mentális világának konstruálására összpontosítunk, a fizikai és a társas világ jellemzőit csak röviden, a teljesség igénye nélkül említjük meg. Abból indulunk ki, hogy mentális világ megkonstruálásának a topik címében „beégés”-nek nevezett narratívák feldolgozásában központi szerepe van, hiszen maga az elnevezés is azt helyezi előtérbe, hogy a központi szereplő miként éli meg, azaz miként értékeli mentálisan a vele történeteket.

4.1. A „beégésem történeté”-nek fizikai és társas világa

A történetelbeszélések fizikai és társas világa szorosan összefonódik. Egyfelől a szereplők célirányos cselekedeteik és mindaz, ami velük történik, a fizikai világban kap teret és időt. Másfelől a szereplők nem pusztán fizikai entitásokként jelennek meg a történetben, cselekedeteiknek nem csupán tere és ideje van, azok egy társas (szociokulturális) viszonyrendszer keretében válnak hozzáférhetővé. A fizikai és a társas világ vonatkozásában a referenciális központ szolgál kontextusfüggő kiindulópontként a történet tér- és időbeli, valamint szociokulturális viszonyainak a megkonstruálásához (vö. Sanders–Spooren 1997; Tátrai 2015: 21–8).

A történetek fizikai világára vonatkozó vizsgálataink azt mutatták, hogy a konstruálás során a tér- és időbeli tájékozódás referenciális központját a történetmondó a saját aktuális pozíciójáról viszonylag gyakran helyezi át a történet szereplőire (vö. Laczkó–Tátrai 2015b). A társas világ megkonstruálása a szempontjából pedig az jelent meg meghatározó tényezőként, hogy a társas tájékozódás referenciális központja meglehetősen gyakran helyeződik át a történetmondóról az elbeszélőre, aki jellemzően a történet központi szereplőjeként jelenik meg (vö. Laczkó–Tátrai 2015b).

4.2. A „beégésem történeté”-nek mentális világa

Ahogy fentebb szó esett róla, a történetek feldolgozása során nem csupán azt kell megérteni, hogy a szereplők milyen cselekvéseket hajtanak végre a történet fizikai és a társas világában. Ugyanilyen lényeges szempont az is, hogy mi zajlik eközben az elméjükben: hogyan viszonyulnak mentálisan az őket körülvevő világhoz, mit gondolnak, mit éreznek, mit akarnak, és mit mondanak azzal kapcsolatban. Eszerint a narratív diskurzus résztvevői mind a külső (fizikai és társas), mind a belső (mentális) világ feldolgozását végrehajtják. Utóbbi pedig úgy történhet meg, hogy a tudatosság szubjektumaként, akihez a tudat aktív működése (az érzékelés, a gondolkodás, az akarat és

a beszélés) kötődik, nem a történetmondó, hanem a történet adott szereplője jelenik meg. Ez a fajta perspektivizáció (vö. Sanders–Spooren 1997; Tátrai 2015: 28–33) teszi hozzáférhetővé a történetek szereplőinek mentális világát.

Az elemzett narratívákban a mentális világ megkonstruálása műfajspecifikus vonásokat mutat. Általánosságban véve akkor értelmezhető egy történet beégésként, ha annak szereplői (a beégés elszenvédője és annak tanúja) ezt akként dolgozzák fel. Ahogy az a topikindító megnyilatkozást tartalmazó (1)-ben is reflexió tárgyává válik, a beégés, leégés, megszegyenülés mindig valakinek, jellemzően a történetben magát szereplőként objektíváló történetmondónak a mások előtti beégése, leégése, megszegyenülése. A **beégés**ről szóló történetek általános sémája a következő:

- (i) A központi szereplő (jellemzően az elbeszélő én) egy eseményt, amelynek aktív részese volt, úgy él meg, hogy abban ő neveltségessé vált más szereplők előtt.

Az elemzések azt mutatják, hogy a beégés megkonstruálása többféle specifikus narratív sémához igazodhat.

A 216 narratívából 129 a „tévedések vígjátékának” sémáján alapul, amikor a szereplők eltérően interpretálják az adott szituációt. Ezen belül is a legjellemzőbb a „**tévedésem vígjátéka**” séma (108 megvalósulással), amely a következőképpen jellemezhető:

- (ii) A központi szereplő (jellemzően az elbeszélő én) nem adekvátan interpretál egy adott szituációt, és az ebből következő cselekvése neveltségessé teszi őt mások előtt, amellyel ő maga is szembesül.

A nem adekvát értelmezést eredményező szereplői perspektívát, azaz a protagonista nézőpontját az olyan vélekedést kifejező igealakok tehetik explicitté, mint a *nem tudtam, gondoltam, azt hittem, úgy tűnt*, illetve metonimikus figyelemáthelyezéssel a *láttam, rájöttem, észrevettem, eszembe jutott, kiderült*. E megoldások kontextualizációs utasításokként működnek (vö. Verschueren 1999: 111–2; Tátrai 2011: 66–7), mint a (2a,b)-ban is látható, de a séma ezek hiányában is működtethető, mint azt a (2c) mutatja.

- (2a) Egyszer csak a tanárnő, megszakítva a sorrendet, hozzám fordul:
– Te Péter vagy, ugye?
A névsorban előttem két Péter is volt, s hirtelen azt hittem, összekever valamelyikükkel.
– Nem, illetve igen.
- (2b) Láttam a két wc ajtót egymás mellett az első női figura, automatikusan nyitottam be a másikba. Legnagyobb megrökönyödésemre egy csomó nő mosta ott a kezét éppen. Ugyanis 2 női mosdó van egymás mellett. De ezt én nem tudtam, hanem átkoztam magam, hogy hogy nézhettem el az ábrát, hátraléptem és elegáns mozdulattal benyitottam a másikba is. Természetesen a hátam mögött két tinilány jött befelé vihogva. Ezenkívül 2 férfi egy takarítónő és egy biztonsági őr volt tanúja az esetnek.
- (2c) [Egy férfi intim együttléte a szomszédasszonnyal, annak lakásában] motoszklálás hal-latszok (gyerek? férj?), legerjedés, semmi különös, felgerjedés, motoszklálás, semmi különös, felgerjedés ... és így tovább

A „tévedések vígjátékának” másik alsémája (21 megvalósulással) a „**kvázilebukás**”, amely a következőképpen jellemezhető:

- (iii) Más szereplő vagy szereplők interpretálnak nem adekvát módon egy szituációt, amelyben a központi szereplő (jellemzően az elbeszélő én) neveltségessé tűnik föl.

A nem adekvát vélekedést kifejező nyelvi megoldások ebben az esetben más szereplőkhöz horgonyozódnak le, és ugyancsak kontextualizációs utasításként működnek, ahogy ezt a (3a) és a (3c) példák

dázza. A más szereplők nem adekvát vélekedése a (3a)-ban tényszerűen, a (3b)-ben viszont a történetmondó nagyfokú epiztemikus bizonytalanságát mutatva van megjelenítve. Ám a másik vélekedése implicit is maradhat. Ahogy az a (3c)-ben látható, arra sok esetben csak következtetni lehet az adott szereplő explicitté tett reakcióiból (*csak egy kis mosoly futott át a száján térdeim láttán*).

- (3a) [...] Szóval az erkölcsi győzelem az enyém lett, de az már senkit nem érdekelt. Úgy gondolták rólam, volt ott egy balfácán, akin nagyokat lehetett röhögni.
- (3b) [...] fogalmam sincs, mire gondolhatott (eleg érdekes lehet, hogy a hangokat hallja, aztan meg semmi), végül is az is meglehet, hogy nem hallott, nem latott, nem gondolt semmit (bar nem hiszem), en akkor is ugy erreztem, hogy leegtem.
- (3c) helyszín: repülőtér
szereplő: főnök, jómagam,
mindketten kicsípve, mint István névnapja alkalmából, várjuk az Amerikából érkező kollégát, a céget (alig 8 fős) képviselő delegátusaként,
várakozás, unatkozás, főnök rá akar gyűjtani készségesen elmegyek a trafikba magamnak újságot, főnöknek cigit venni,
már útban a mozgólépcsőn lefele jut eszembe: opssz főnöknél semmi tűzszerszám (mindent az irodában hagyott, ezért is olyan ideges) sebj csináltam már ilyet 3 lépcsőfok szemben a mozgólépcsővel, csak gyorsabban kell szedni a lábakat, mint ahogy az lefele megy
főnök: fent vagyok, de csak az éjfékete gumiszőnyegen tett térdelés után, a pilóták a Snack bar-ban ezerrel röhögnek, én meg kénytelen vagyok fekete térdelékkel fogadni a kollégát, akire olyan nagyon jó benyomást akarunk tenni, aki ráadásul akkor érkezik meg, amikor főnök (aki megismerné emberünket) nem bírja tovább és kimegy (immáron 3-szor cigizni), szóval meg kell kérdeznem minden a leírásnak megfelelő palit, ő-e Mr X (táblát azért nem csináltunk, mert úgy volt, hogy majd a főnök felismeri), másodikra sikerült is meglelnem Mr X-et, csak egy kis mosoly futott át a száján térdeim láttán

Ám nem csak a (iii)-ban jellemzett „kvázi lebukás” értelmezhető beégésként. Az úgynevezett „**valódi lebukás**” ugyancsak beégést eredményezhet A „valódi lebukás” sémája, amely 5 megvalósulással képviselteti magát a vizsgált anyagban, a következő:

- (iv) A központi szereplő úgy válik neveltségessé, hogy mások rajtakapják egy részükről negatívan értékelt cselekvésen.

Ezekben az esetekben éppen az eredményezi a beégést, hogy a többi szereplő adekvátan értelmezi a szituációt, azaz explicitté tett vagy – mint a (4) esetében – impliciten hagyott vélekedéseik helyesnek bizonyulnak.

- (4) Egy időben én is a fénymásológépek rabja voltam: nagy előszeretettel másolgattam a melleimet. [...] Volt, hogy nekem is beragadt a mellkép és a szerelőfiú és az ott áll aggodalmaskodó főnök előtt eléggé időtlenül éreztem magam.

Az elemzett narratívákban megtalálhatók az ún. „**gyerekszáj**”-történetek is (7 megvalósulással), amelyek sémája a következő:

- (v) Egy gyerek – a felnőttek elvárásaitól eltérően értelmezve egy szituációt – olyan információt oszt meg másokkal, amely az adott diszkurzív helyzetben kellemetlen a szülője számára.

Az ilyen típusú narratívák a gyermek és a felnőtt szereplői perspektívák – a társadalmi normák ismeretét érintő, és általában nyelvi nem explikált – különbözőségén alapulnak, ahogy ezt a (5) is szemlélteti.

- (5) Ötéves lehettem, vendégek voltak nálunk, és hogy ne maradjak ki teljesen az élet sűrűjéből, anyámék egy egészen kis korty bort nekem is adtak. Az élmény frenetikus lehetett, mert amikor rá pár napra anyámmal a zsúfolt közértben [...] a borospolchoz értünk és anyám két üveg bort is bepakolt a kosárba, akkor Evadka felkiáltott:
– Jujdejó! Megin’ iszunk!

A (ii)-ben jellemzett „tévedésem vígjátéka” mellett a beégéstörténetek ugyancsak nagyszámú megvalósulást (59-et a 216-ból) mutató típusa az úgynevezett „**bénázás**”, amelynek sémája a következő:

- (vi) A központi szereplőnek (aki jellemzően az elbeszélő én) nem sikerül az elvárásoknak megfelelően végrehajtania egy cselekvést, és ezzel nevetségessé válik mások és önma-ga előtt.

Amíg a (6a) és a (6b) a séma prototipikus megvalósulásait szemlélteti, amelyben a protagonistának egy nem nyelvi cselekvése eredményezi a beégést, addig az (6c) annak egy, 9 megvalósulást felmutató specifikus altípusára, a beégést eredményező nyelvi tévesztésre (nyelvi cselekvésre) ad példát.

- (6a) [...] Jon ki, lehuzott sliccel es mondja, hogy segítsek mar felhuzni, erre teljesen zavarba jöttem, lehajoltam es remego kezzel elkezdtem szerencsetlenkedni. A lany egy darabig szanakozo pillantással nezte, aztan egy „Aaa, bena vagy!” felkiáltással felhuzta es ott-hagyott. Nagyon hulyen eriztem magam...
- (6b) [...] A műhelyben dolgozók közül azon szerencsések, akik abban a pár pillanatban épp kifelé, az utca irányába néztek, a következő jelenetsort láthatták:
{Valaki a látószögön kívül dúdolván közelg}
{Jégen megcsúszó cipőtalp jellegzetes halk csikordulása}
{Dúdolás hirtelen abbamaradása}
{tompá, rövid nyögés}
{Repülő alak lép be az ajtó nyílásában látható utcarészlet légtérébe}
{Repülő alak vésszesen gyorsan veszít magasságot, majd sikeresen landol}
{Repülő alak a műhely előtt álló Wartburg típusú személygépjármű alá csúszik}
{Zavart tekintetű fej lóg ki a Wartburg alól}
Kevésbé részletezve: becsúsztam esésem után a kocsira alá. Kikészülöttem, konstatáltam, hogy nacim két zsebe két elefantfülként fittyegett derekam két ellenpólusán – a nagy-hirtelen kikapott két kéz ilyeneket tud ám okozni.
szerencsére a melósok nem nevettek.
Fetrengve nyihogtak.
- (6c) [Két barát esete egy alkoholférfi éjszaka végén] Kérdezem a havert: „moos... mos. most mit veegyüünk???”
Haver: „Hááát... izééé... lássuk csak.. mi nem volt mééééé... Húú, megvan... METAXA!!!
Menjé, hozzá kettőt...”
Odamegyek a pulthoz, fejemben ezzel a bonyolult elnevezéssel:
„Kérek két.... ööö... kérek két.... DETOXA-t!!!”

A vizsgált narratívák között csak két megvalósulással képviselteti magát a beégést eredményező „**átverés**”, amelynek sémája a következő:

- (vii) Mások olyan szituációt idéznek elő, amelyben cselekedve a központi szereplő nevetségessé válik mások és önma-ga előtt.

A (7), amely egyébiránt nem én-elbeszélésként konstruálódik meg, az „átverés” sémájának két korpuszbeli megjelenés közül az egyiket mutatja meg.

- (7) Magyar szobatársaik kegyetlen mókát eszeltek ki: éjjel, mikor az „alsó” koreai már aludt, a felső meg még tanult, leemelték a felső ágy matracát, az összes tartórugót kiszedték, majd visszarakták a matracot, amit immár csak az ágy kerete tartott. Nemsokára jön felsőágyas barátunk, nagy lendület, ágyra fel, majd ugyanazon az íven, matracostul alsóágyas társra le.
Állítólag ők röhögtek a legjobban...

Meg kell jegyeznünk, hogy a 216 történet közül 13-at nem lehet beégésként értelmezni. Ezek a narratívák nem valósítják meg a beégés történetének általános (i) sémáját, azaz nem található bennük olyan szereplő, aki úgy élne meg a történeteket, hogy abban ő nevétségessé vált mások előtt. Anyanyiban azonban kapcsolódtak a beégésekről szóló történetekhez, hogy a történetmondók a tapasztalataikat ugyancsak viccesnek szánt történetekként konstruálták meg. 4 esetben erre reflektálnak is a történetmondók (*inkább hülyeség, nem égés; Nem égés, inkább sztori; nem beégés; [az előzőhöz kapcsolódva] ilyet mi is csináltunk*).

5. Következtetések

A vizsgálattal a célunk a kvalitatív alapozás volt, amely reményeink szerint termékeny szempontokat ad egy kiterjedt kvantitatív vizsgálathoz, és ehhez kellően kidolgozott hipotézisek megfogalmazásával is hozzájárul. Arra az alapvető megállapításra jutottunk, hogy a történet mentális világának megkonstruálása műfajspecifikus vonásokat mutat. Az általunk vizsgált számítógép közvetítette narratívák elemzése egyértelművé tette a szereplői perspektívák feldolgozásának konstitutív szerepét a történetek megértésében. Rámutattunk, hogy (i) egy történet jellemzően akkor értelmezhető beégésként, ha annak szereplői (a beégés elszenvedője és annak tanúi) ezt akként dolgozzák fel, és hogy (ii) a beégések megkonstruálása többféle – a szereplői perspektívák eltérő szerveződésén alapuló – narratív sémához igazodhat.

A 216 narratíva kvalitatív elemzése alapján arra a következtetésre jutottunk, hogy a beégésről szóló történet általános sémáján belül, amely szerint akkor beszélhetünk beégésről, ha a központi szereplő (tipikusan az elbeszélő én) egy eseményt, amelynek aktív részese volt, úgy él meg, hogy abban ő nevétségessé vált más szereplők előtt, két specifikáltabb séma játszik meghatározó szerepet. Egyfelől az úgynevezett „tévedésem vígjátéka” sémája 108 megvalósulással, amelyben a beégés azon alapul, hogy a központi szereplő, az elbeszélő én nem adekváten értelmez egy szituációt. (Az úgynevezett „kvázilebukás” sémája, amikor a beégés más szereplők téves helyzetértelmezésén alapul, 21 megvalósulással képviseltette magát.) Másfelől meghatározó szerepet játszott a beégést eredményező „bénázás”, 59 megvalósulással, amelynek sémája szerint egy sikertelenül végrehajtott cselekvés teszi nevétségessé mások előtt a központi szereplőt. Emellett megjelentek még a vizsgált nyelvi anyagban egyéb specifikált narratív sémák is: a „valódi lebukás” sémája (5 megvalósulással), a „gyerekszáj” sémája (7 megvalósulással) és az „átverés” sémája (2 megvalósulással). Az ezeket a sémákat megvalósító történetek nem nevezhetők a beégés prototipikus eseteinek. Ugyanis értelmezhetők úgy is, mint a beégés műfajával rokon, azzal szoros kapcsolatban álló, azzal átfedésben lévő más társalgási narratív műfajok megvalósulásai. A beégés műfajának nyitott, prototípuselví kategóriaként való értelmezésének indokoltságát erősíti továbbá az is, hogy a vizsgált nyelvi anyagban a 216 történet közül 13 nem volt értelmezhető a beégés általános narratív sémájának a megvalósulásaként, csupán vicces történetként.

SZAKIRODALOM

- Bahtyin, Mihail 1988 [1953]. A beszéd műfajai. In: Kanyó Zoltán – Siklaki István (szerk.): *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest, 246–80.
- Bruner, Jerome 1986. *Actual Minds, Possible Words*. Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Bruner, Jerome 2001 [1986]. A gondolkodás két formája. In: László János – Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 5. Narratív pszichológia*. Kijárat Kiadó, Budapest, 27–57.
- Croft, William 2009. Towards a social cognitive linguistics. In: Vyvyan Evans – Stephanie Poursel (eds.): *New Directions in Cognitive Linguistics*. John Benjamins, Amsterdam, 395–420.
- Georgakopoulou, Alexandra 2011. Narrative. In: Jan Zienkowski – Jan-Ola Östman – Jef Verschueren (eds.): *Discursive Pragmatics (Handbook of Pragmatics Highlights 8)*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia, 190–207.
- Herman, David 2009. Beyond voice and vision: Cognitive grammar and focalization theory. In: Peter Hühn (ed.): *Point of view, perspective, and focalization: Modeling mediation in narrative*, De Gruyter, Berlin, 119–42.
- Herring, S. C. 2001. Computer-mediated Discourse. In: D. Schiffrin – D. Tannen – H. E. Hamilton (eds.): *The Handbook of Discourse Analysis*. Blackwell, Oxford, 612–34.
- Laczkó, Krisztina – Szilárd Tátrai 2015a. A metapragmatikai tudatosság jelzései számítógép közvetítette társalgási narratívákban. In: Gósy Mária (szerk.): *Beszédkutatás 2015*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 120–32.
- Laczkó, Krisztina – Szilárd Tátrai 2015b. On the referential interpretation of computer-mediated narratives. *Esuka – Jeful: Eesti Ja Soome-Ugri Keeleteaduse Ajakiri Journal Of Estonian And Finno-Ugriic Linguistics* 6/2: 85–103.
- Langacker, Ronald W. 2002. Deixis and subjectivity. In: Frank Brisard (ed.): *Grounding. The Epistemic Footing and Deixis and Reference*. Mouton, Berlin–New York, 1–28.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive Grammar: A Basic Introduction*. Oxford University Press, Oxford.
- Petykó Márton 2012. Az írott beszélt nyelvtől a spontán írott nyelv felé. *Első Század* XI/3: 147–78.
- Romiszowski, Alexander – Mason, Robin 2004. Computer-mediated communication. In: D. H. Jonassen (ed.): *Handbuch of Researc on Educational Communications and Technology*. Lawrence Erlbaum Associates, Mahwah, NJ.
- Sanders, José – Wilbert Spooren 1997. Perspective, subjectivity, and modality from a cognitive point of view. In: Wolf-Andreas Liebert – Gisela Redeker – Linda Waugh (eds.): *Discourse and Perspective in Cognitive Linguistics*. John Benjamins, Amsterdam–Philadeéphia, 85–112.
- Simpson, James 2002. Computer-mediated communication. *ELT Journal* 56/4: 14–5.
- Sinha, Chris 1999. Grounding, mapping and acts of meaning. In: Theo Janssen – Gisela Redeker (eds.): *Cognitive Linguistics: Foundations, Scope and Methodology*. Mouton, Berlin–New York, 223–55.
- Sinha, Chris 2005. Biology, culture and the emergence and elaboration of symbolization. In: Anjum P. Saleemi – Ocke-Schwen Bohn – Albert Gjedde (eds.): *Search Language for the Mind-Brain: Can the Multiple Perspective Unified?* Aarhus University Press, Aarhus, 311–35.
- Tátrai Szilárd 2010. „...hogyan mondani lehessen majd...” A nézőpont szerveződése Mészöly Miklós *Szárnyas lovak* című elbeszélésében. In: Szabó Erzsébet – Vecsey Zoltán (szerk.): *Nézőpont és jelentés*. *Studia Poetica Supplementum* 4. Grimm Kiadó, Szeged, 143–86.
- Tátrai, Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Tátrai, Szilárd 2015. Context-dependent vantage points in literary narratives: A functional cognitive approach. *Semiotica* 203: 9–38.
- Thurlow, Crispin – Lengel, Laura – Tomic, Alice 2004. *Computer-mediated communication. Social interaction and the internet*. Sage Publication, London–Thousand Oaks–New Delhi.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Tomasello, Michael 2002 [1999]. *Gondolkodás és kultúra*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Tomasello, Michael 2003. *Constructing a Language. A Usage Based Theory of Language Acquisition*. Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Verhagen, Arie 2007. Construal and perspectivization. In: Dirk Geeraerts – Hubert Cuyckens (eds.): *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford University Press, Oxford, 4881.
- Verschueren, Jef 1999. *Understanding Pragmatics*. Arnold, London–New York–Sydney–Auckland.

Laczkó Krisztina
egyetemi docens
ELTE BTK

Tátrai Szilárd
egyetemi docens
ELTE BTK

SUMMARY

Laczkó, Krisztina – Tátrai, Szilárd

“The more embarrassing the better!”

Pragmatic approach to the properties of a narrative genre

The study explores the referential interpretation of narratives (cf. Georgakopoulou 2011) through a case study of computer-mediated narrative discourse, a thread of Hungarian stories on an online discussion site. From a social cognitive perspective (see Tomasello 1999, Sinha 2005, Verschueren 1999, Croft 2009), we interpret narrative discourses as joint attention scenes whose interacting participants contribute to the intersubjective construal of referential scenes (including narrative ones) by directing and following each other’s attention. Our key concern will be to examine (i) what directs our attention and how it does so during the processing of narratives, and (ii) how particular modes of directing attention invite particular modes of conceptualization.

The thread we use as corpus is entitled *Beégésem története* ‘The story of my embarrassment’ (<http://forum.index.hu/Article/showArticle?t=9017476&la=125481821>). It contains 26.276 posts at present, from which we selected 200 posts from the same period of time, by a variety of contributors, adding up to 216 narratives in total. Our present concern is to identify genre-specific construal patterns of internet-mediated storytelling and give a methodological foundation for quantitative studies of this kind.

The starting point of our empirical study is that the production and interpretation of narratives depends on the discourse participants’ ability to construe both (i) the physical and social worlds of the stories in which the actions and situations unfold, and (ii) the associated mental worlds in which the agents’ active consciousness is being traced through time (see Tátrai 2015). In this presentation, we focus on how the mental worlds of the story’s characters are construed, which exhibits genre-specific features. We observe (i) that a story can only be interpreted as a matter of embarrassment if its participants (the undergoer and the witnesses) mentally process it as such, and (ii) that the construal of embarrassing stories can fit into various narrative schemes that are based on divergent ways in which the participants’ perspectives are organised.

Keywords: social cognitive linguistics, narrative discourse, joint attention, genre of embarrassment, narrative scenes

A nézőpontviszonyok és a nézőpontváltás képességének fejlődése óvodás gyermekeknél

1. Bevezetés

A világ nyelvi leképezése szükségképpen mindig valamilyen perspektívából történik, amelyet a mindenkori beszélő céljai határoznak meg. A nyelvi megformálás annak függvénye, hogy a beszélő mit lát, mit akar láttatni, vagy mire akarja irányítani beszédpartnere figyelmét. Az a nézőpont tehát, amelyet adott megnyilatkozásunk során választunk, meghatározza és befolyásolja mondataink jelentésviszonyait (Tátrai 2005: 207). A nyelvi tevékenység során a beszélő és a befogadó különböző kiindulópontokból értelmezi a beszédesemény téri, időbeli vagy személyközi viszonyait, ezért a sikeres kommunikáció (a megértés és a produkció) alapvető feltétele, hogy a részt vevő személyek képesek legyenek a nyelvi tevékenység dinamikusan változó formáihoz alkalmazkodni.

Annak felismerése, hogy a beszédszituációban jelen lévő személyek ugyanazt az entitást más nézőpontból szemlél(het)ik, ezért az arról tett propozicionális megnyilatkozásaik különböz(het)

SUMMARY

Laczkó, Krisztina – Tátrai, Szilárd

“The more embarrassing the better!”

Pragmatic approach to the properties of a narrative genre

The study explores the referential interpretation of narratives (cf. Georgakopoulou 2011) through a case study of computer-mediated narrative discourse, a thread of Hungarian stories on an online discussion site. From a social cognitive perspective (see Tomasello 1999, Sinha 2005, Verschueren 1999, Croft 2009), we interpret narrative discourses as joint attention scenes whose interacting participants contribute to the intersubjective construal of referential scenes (including narrative ones) by directing and following each other’s attention. Our key concern will be to examine (i) what directs our attention and how it does so during the processing of narratives, and (ii) how particular modes of directing attention invite particular modes of conceptualization.

The thread we use as corpus is entitled *Beégésem története* ‘The story of my embarrassment’ (<http://forum.index.hu/Article/showArticle?t=9017476&la=125481821>). It contains 26.276 posts at present, from which we selected 200 posts from the same period of time, by a variety of contributors, adding up to 216 narratives in total. Our present concern is to identify genre-specific construal patterns of internet-mediated storytelling and give a methodological foundation for quantitative studies of this kind.

The starting point of our empirical study is that the production and interpretation of narratives depends on the discourse participants’ ability to construe both (i) the physical and social worlds of the stories in which the actions and situations unfold, and (ii) the associated mental worlds in which the agents’ active consciousness is being traced through time (see Tátrai 2015). In this presentation, we focus on how the mental worlds of the story’s characters are construed, which exhibits genre-specific features. We observe (i) that a story can only be interpreted as a matter of embarrassment if its participants (the undergoer and the witnesses) mentally process it as such, and (ii) that the construal of embarrassing stories can fit into various narrative schemes that are based on divergent ways in which the participants’ perspectives are organised.

Keywords: social cognitive linguistics, narrative discourse, joint attention, genre of embarrassment, narrative scenes

A nézőpontviszonyok és a nézőpontváltás képességének fejlődése óvodás gyermekeknél

1. Bevezetés

A világ nyelvi leképezése szükségképpen mindig valamilyen perspektívából történik, amelyet a mindenkori beszélő céljai határoznak meg. A nyelvi megformálás annak függvénye, hogy a beszélő mit lát, mit akar láttatni, vagy mire akarja irányítani beszédpartnere figyelmét. Az a nézőpont tehát, amelyet adott megnyilatkozásunk során választunk, meghatározza és befolyásolja mondataink jelentésviszonyait (Tátrai 2005: 207). A nyelvi tevékenység során a beszélő és a befogadó különböző kiindulópontokból értelmezi a beszédesemény téri, időbeli vagy személyközi viszonyait, ezért a sikeres kommunikáció (a megértés és a produkció) alapvető feltétele, hogy a részt vevő személyek képesek legyenek a nyelvi tevékenység dinamikusan változó formáihoz alkalmazkodni.

Annak felismerése, hogy a beszédszituációban jelen lévő személyek ugyanazt az entitást más nézőpontból szemlél(het)ik, ezért az arról tett propozicionális megnyilatkozásaik különböz(het)

nek más jelenlévők saját kiindulópontjából tett megnyilatkozásaitól, fejlődéses folyamat. Jelen tanulmányban 3–7 éves óvodás gyermekeknél vizsgálom a perspektívaváltásra való képesség kialakulását és fejlődését, valamint az egocentrikus kiindulópontnak és a perspektívaváltásnak a beszédprodukcióna és -megértésre gyakorolt hatását.

A nézőpontviszonyok megfelelő működése számos más nyelvi és kognitív képesség meglétét is feltételezi. Szükséges hozzá többek között a téri viszonyok feldolgozásának a képessége, a téri nyelv viszonylagos kialakultsága, valamint a térben és időben való alapszintű tájékozódás. A nézőpontváltáshoz pedig szükséges, hogy képesek legyünk más személyeknek szándékokat tulajdonítani és felismerni, hogy eltérő téri és/vagy időbeli elhelyezkedésük következménye az ugyanarról az entitásról való eltérő információ és/vagy tudáshalmaz.

2. Perspektívaválasztás és egocentrikusság

Minden megnyilatkozás egy meghatározott nézőpontból, a deiktikus centrumból jön létre, amelynek középpontja az origo (Bühler 1965). A beszélő nézőpontját két tényező határozza meg: a kiindulópont (origo), ahonnan valamit szemlélnünk vagy szemléltetünk, valamint a dolgok reprezentációja, amely az aktuális kiindulópontból való interpretáció eredménye (Langacker 2008: 75). A kiindulópont mindig az 'én' specifikus instanciációja, de ez nem implicálja azt, hogy a kiindulópontnak feltétlenül a mindenkori beszélő a referense. A nézőpontviszonyok leírásának klasszikus szakirodalma a kiindulópontnak három alapvető típusát tartja számon (Sanders–Spooren 1997). Eszerint megkülönböztetjük

- (a) a mindenkori beszélő kiindulópontját, vagyis a referenciális központot (R);
- (b) a tudatosság szubjektumát (S), vagyis azt a személyt, aki felelős a megnyilatkozás pozicionális tartalmáért; valamint
- (c) a semleges kiindulópontot (K).

E három kiindulópont közül jelen tanulmányban a kontextusfüggő, vagyis a beszédhelyzetben dinamikusan változó kiindulópontokat vizsgálom. Ezek: a referenciális központ (R), valamint a tudatosság szubjektuma (S).

A hétköznapi spontán társalgásokra jellemző, hogy megnyilatkozásaink ezekben többnyire az *én-it-t-most* egocentrikus kiindulópontból, vagyis a referenciális központból konceptualizálódnak. A tudományos diskurzusban élénk vita zajlik abban a kérdésben, vajon azonos módon történik-e az egocentrikus megnyilatkozások és a más személy perspektívájának felvételét megkívánó megnyilatkozások produkciója és feldolgozása, vagy pedig másféle, egymástól független mentális folyamatok során. A független feldolgozási folyamat mellett érvelők szerint megnyilatkozásaink alapvetően egocentrikus természetűek, és ez a kifejezési mód nagyrészt automatikus (l. pl. Epley et al. 2004; Keysar et al. 2000; Barr–Keysar 2006; Keysar 2007). Empirikus kutatásaik eredményeiből arra következtettek, hogy az egocentrikus megnyilatkozások létrehozása egy feltételezett első szinten automatikusan történik, tudatossá csak egy második feldolgozási szinten válik, amikor a beszélő felméri a közte és beszédpartnere perspektívája közti különbséget. Eszerint az automatikus folyamatokkal szemben a perspektívaváltás tudatos tervezést igényel. Eredményeik azt mutatják, hogy a gyermekek és a felnőttek hasonló mennyiségű és jellegű egocentrikus hibát vétének, különbséget csak abban találtak a két csoport között, hogy a felnőttek egocentrikus megnyilatkozásait képesek kontrollálni, és képesek mások perspektíváját felismerni (Epley et al. 2004: 764).

Bár e kutatások a személyközi kommunikációban jelen lévő egocentrikus működésre kerestek magyarázatot, az alkalmazott kísérleti helyzetek a spontán diskurzusok szerveződésének jellegzetességeihez képest meglehetősen statikusnak tűnnek. A választott kísérleti helyzetek valójában nem készítetik a résztvevőket aktív kommunikációra, ezért a mérési eredmény nem feltétlenül ad releváns képet arról, hogy a valódi társalgásokban a résztvevők megnyilatkozásaira mennyire jellemző az egocentrikusság. A két tervezési és feldolgozási szint meglétét bíráló kutatók megállapítják, hogy az egocentrikus perspektíva az emberi érzékelés természetének fizikai és biológiai korlátai folytán adott,

de a világról való tudásunk, valamint társas interakcióink begyakorlott mintázatai miatt a beszédpartner perspektívájának részleges vagy teljes felvétele az egészséges beszélők számára nem okoz fennakadást a társalgásban (Bezouidenhout 2013; Németh T. 2013). Bezouidenhout megállapítja, hogy a témában született tanulmányok nagy része csak a beszélő produkciójára fókuszál, míg a hallgató megértésére kevés figyelmet fordítanak, noha a diskurzusban részt vevők többnyire mind beszélői, mind hallgatói oldalról részt vesznek a társalgásban (Bezouidenhout 2013: 5). Felveti a spontán társalgások vizsgálatának szükségességét is, mivel az említett kutatások feladathelyzetben vizsgálták az egocentrikusság problémáját. A kérdés elemzésének további nehézsége a perspektíva felvétel és -váltás (nézőpontváltás) némileg paradox volta, amelyre Németh T. hívja fel a figyelmet, amikor azt írja, hogy „annak ellenére, hogy a kommunikációban a perspektíva felvétel per definitionem társas jellegű, a perspektíva felvétel is mutat egocentrikus vonatkozásokat, mert a kommunikáló felek egymás perspektíváit is a saját perspektívájukon keresztül érzékelik” (Németh T. 2013: 119). Mindez akkor okozhat problémát, ha a hallgató nem vagy nem jól dolgozza föl a mindenkor beszélő által kijelölt nézőpontból meghatározott jelentéstartalmat.

A nyelvi tevékenység sikerességéhez nélkülözhetetlen a hallgatónak az a feltételezése, hogy a beszélő a beszédeseményhez a lehető legmegfelelőbb módon igazítja a megnyilatkozását. A hallgatónak ez a feltételezése meghatározza és befolyásolja saját interpretációját is a beszélő megnyilatkozásáról. A közölni szándékozott információnak megfelelő nézőpont megválasztása az önmagában is összetett szituációs kontextus és a kifejezni szándékozott tartalom függvénye, vagyis egy többtényezős, komplex – és legalább részben tudatos – következtetési folyamat eredménye. Ennek a képességnek a kialakulása egy kultúraspecifikus fejlődési folyamat, amelyet társas interakciók során sajátítunk el.

3. Nézőpontváltás és tudatelmélet mint fejlődési tényezők

A perspektíva választás és -váltás képességének a kialakulását gyermekeknél számos fejlődépszichológiai és pszicholingvisztikai kutatás vizsgálta. A témában Piaget és Inhelder kutatásai adták a kiindulópontot a későbbi vizsgálódásokhoz (Piaget–Inhelder 1956). Piaget elmélete szerint bizonyos életkor alatt a kisgyermekek mindig a saját kiindulópontjukból, vagyis egocentrikusan kommunikálnak, és mind beszélőként, mind hallgatóként csak a saját perspektívájukból képesek meghatározni a világot. Sokat hivatkoztak „három hegy” kísérletük elemzésében megállapítják, hogy 7 éves kor előtt a gyermekek nem képesek annak felismerésére, hogy ugyanaz a dolog más perspektívából másképpen is interpretálódhat. Valamint azt sem képesek értelmezni, hogy különböző résztvevők nézőpontjuk különbözőségéből fakadóan más-más információnak lehetnek birtokában. Eredményeiket további szempontok és más módszertan szerint finomítva az újabb kutatások már egyetértenek abban, hogy a tudatelméleti képesség 4-5 éves korban alakul ki és szilárdul meg (vö. pl. Doherty 2009; Flavell 1977; Karmiloff-Smith 1979; Light–Nix 1983). Flavell kutatási eredményei szerint a fejlődésnek két szintjét lehet megkülönböztetni a perspektíva váltás szempontjából: (1) a kisgyermek először azt képes feldolgozni, hogy mi az, amit mások látnak, és mi az, amit nem látnak, majd később képes csak arra, hogy felismerje: (2) a más nézőpont más interpretációt is jelent(het) (Flavell 1977). A fejlődési szintek mellett Piaget kutatásait a nézőpont milyensége szempontjából is érdemesnek tűnt továbbgondolni, mivel fentebb hivatkozott klasszikus kísérletében a gyermekek nézőpontváltását a Piaget által elemzetteken túl más szempontok is befolyásolhatták. Light és Nix tanulmányukban felvetik a „jó nézőpont” (*good view*) és a „gyenge nézőpont” (*poor view*) figyelembevételének szükségességét a gyermekek perspektíva váltását vizsgáló kutatásokban (Light–Nix 1983). Megállapításuk szerint a gyermekek döntésében az egocentrikus kiindulópont (*own view*) mellett szerepet játszik az is, hogy a kérdéses nézőpont mennyire biztosít „jó kilátást”. Véleményük szerint a gyermekek Piaget kísérletében nem egyszerűen egocentrikus nézőpontból választottak, hanem elsősorban arra voltak tekintettel, hogy az általuk a kísérlet során választott fényképen mennyire látszanak jól a terepasztal elemei. Kutatásukban – amelyben a kísérleti módszer szándékoltnan rendkívül hasonló volt Piaget kísérletéhez – arra az eredményre jutottak, hogy a gyermekek kétféle stratégia szerint döntenek a nézőpontváltási feladatokban. A gyermekeknek a feladat során egy

asztalon elhelyezett tárgyakat mutattak különböző nézőpontokból, majd néhány fényképből kellett kiválasztaniuk azt, amit az adott nézőpontból valójában láttak. Az eredmények azt mutatták, hogy a gyermekek kétféle mentális stratégia szerint döntöttek:

- (d) Válaszd azt a képet, amelyen a tárgyak jól látszanak!
- (e) Ha több fényképen is jól látszanak a tárgyak, válaszd azt, amelyik a saját nézőpontod!

Eszerint tehát a gyermekek nézőpontválasztási stratégiáját elsősorban nem az egocentrizmus (ownview), hanem a nézőpont „megfelelő” volta (goodview) befolyásolta.

A tudatelméletnek a perspektívaváltásban betöltött szerepét vizsgáló kutatások arra jutottak, hogy a vizuális perspektívára vonatkozó feladatok megoldásához szükséges a tudatelméleti képesség megléte, de annak csak egy része: a perspektívaváltás a tudatelmélet agyi hálózatából csak egy jól behatárolt területet aktivál (Aichhorn et al. 2006).

4. A térbeli tájékozódás és a téri nyelv feldolgozása gyermekkorban

Kísérletemben a nézőpontváltás és -választás szerveződésének vizsgálatában öt téri kifejezést használtam: a *mellett*, *mögött*, *előtt*, *között*, *alatt* névutók szerepeltek a feladatokban. A téri kifejezések kiválasztása a vizsgált korcsoport jellemző fejlődéses állapotának figyelembevételével történt (az anyanyelv állapota és a térről való nem nyelvi gondolkodás tekintetében).

A nézőpont megfelelő megválasztása a hallgató figyelmét a kiemelni szándékozott entitásra irányítja, lehetővé téve, hogy a beszédesemény terében lévő entitások közül kiválasszák azt, amelyről a beszélő információt közöl. A tér érzékelése lehet beszélőfüggő (egocentrikus) vagy beszélőfüggetlen (allocentrikus) szerveződésű. Az egocentrikus téri tájékozódás során a térben történő mindenfajta mozgást vagy irányulást a mindenkor beszélő *én-itt-most* kiindulópontjához viszonyítva határozunk meg. Az allocentrikus társzerveződés során pedig egy, a beszélőn kívüli személyben vagy tárgyban határozódik meg a kiindulópont. A nézőpontválasztás elsődleges célja tehát, hogy a beszédesemény térbeli viszonyait – amely szükségképpen magába foglalja az abban részt vevő személyeket is – a nyelvi kifejezés számára kiemelve (Levelt 2003: 131), és azt a hallgató számára mentálisan elérhetővé tegye. A tér nyelvi leképezésének leírása a kognitív nyelvészeti kutatások homlokterében van, így a térszemantikai leírásoknak meglehetősen nagy a szakirodalma mind a nemzetközi, mind a hazai porondon (l. pl. Carlson – van der Zee 2005; Evans–Chilton 2010; Kemmerer 2006; Langacker 1987; Lukács–Szamarasz 2014; Lukács–Király–Racsmány–Pléh 2003; Pléh 2001, 2007; Pütz–Dirven 1996; Talmy 2000; Tolcsvai Nagy 1999; Tyler–Evans 2003; Zlatev 2007).

A tér nyelvi leírására minden nyelvben véges számú kifejezési mód és forma áll rendelkezésre. A térbeli viszonyok meghatározása egyetemes képesség, de a viszonyok leírásának módja erősen kultúraspecifikus. A teret meghatározó viszonyokat leírhatjuk a viszony típusa (statikus – elhelyezkedés vagy dinamikus – mozgás), a viszony maga (*előtt*, *mögött*, *alatt* stb.), az ösvény iránya (forrás/kiindulópont vagy cél), a leírás referenciakerete (relatív, intrinzikus, abszolút), a tengelyek (függőleges, vízszintes), valamint a vonatkoztatási tárgy topológiai típusa szerint (felület, tartály) (l. pl. Levinson 2003; Lukács–Szamarasz 2014: 879; Pléh 2007).

A térszemantikai kutatásokon belül a térbeli tájékozódás fejlődésének, valamint a téri nyelv elsajátításának szintén nagy irodalma van mind a nemzetközi (Acredolo 1978; Bowerman 1996; Johnston–Slobin 1978; Karmiloff-Smith 1979; Levelt 2003; Levinson 2001; Light–Nix 1983; Piaget–Inhelder 1956; Sinha – de Lopez 2000), mind a hazai tudományban (Iványi–Felhősi–Pléh 2008; Király–Racsmány 1996; Lukács–Pléh–Racsmány 2007; Pléh–Felhősi–Schnell 2001; Ványai 1996). A térbeli tanulás természetéből fakadóan relációs tanulás, mivel bármely entitás téri referenciáját csak valamely más entitáshoz viszonyítva tudjuk meghatározni. A Gestalt-pszichológia eredményeit is felhasználó kognitív nyelvészeti elméletek a téri vonatkoztatás rendszerének alapját a *figura/trajektor* (amelynek valamely részletéről térre vonatkozó állítást teszünk) és a *háttér/landmark* (a tér azon részlete, amelyhez képest a figura/trajektor téri helyzetét meghatározzuk) kifejezésekkel határozzák meg (Talmy 2000; Langacker 1987).

A téri nyelv fejlődése a vizsgálatok szerint nagyjából azonos folyamat mentén, de kultúra-specifikus módon zajlik a világ különböző kultúráiban. Johnston és Slobin (1978) vizsgálatukban megállapították, hogy a téri viszonyok elsajátítási sorrendje az általuk elemzett nyelvekben azonos sorrendben történik. Különbség az egyes nyelvek és kultúrák specifikus jellemzői miatt alakul ki, és elsősorban az elsajátítás időpontjában, nem pedig a téri viszony milyenségében jelenik meg. Kutatásaik szerint a téri viszonyok általános elsajátítási sorrendje a következő:

- (f) -bAn < -On < ALATT < MELLETT < KÖZÖTT < MÖGÖTT, ELŐTT (inherens perspektívával rendelkező entitásoknál) < MÖGÖTT (inherens perspektívával nem rendelkező entitásoknál) < ELŐTT (inherens perspektívával nem rendelkező entitásoknál)

Johnston és Slobin kutatásai mellett további vizsgálatok is megerősítették az elsajátításnak ezt az univerzálisnak tűnő sorrendjét, valamint azt, hogy a kisgyermek ezen viszonyokat legkésőbb 4 éves korra többé-kevésbé megbízhatóan elsajátítja (vö. Bowerman 1996; Király–Racsmany 1996; Levinson 2001, 2003; Sinha – de López 2000).

5. A kísérlet bemutatása

a) Módszer és vizsgálati személyek

A kísérletben 3–7 éves óvodás gyermekeket vizsgáltam 3 korcsoportban (1. táblázat). A kísérletet a törökbálinti Bóbíta Óvodában valósítottam meg.¹ A feladatokat a gyermekekkel egyesével végeztem az óvoda csöndes fejlesztőszobájában, amely a legtöbb kisgyermek számára ismerős környezetet jelentett. A gyermekek a vizsgálatban önkéntes alapon vettek részt, a feladatra nem az óvodapedagógus jelölte ki őket. A kísérlet egy rövid keretmesével kezdődött, majd a szót a történet egy pontján átvette a főszereplő Nyuszi (kesztyűbáb).² Ezt rövid átvezető beszélgetés követte, ügyelve arra, hogy ez már minden esetben a keretmesét megelevenítő Nyuszi és a gyermek között történjen. A beszélgetés során megbizonyosodtam róla, hogy a gyermek hajlandó és képes Nyuszival kommunikálni, és elfogadja, hogy a kesztyűbábtól és nem a jelen lévő felnőttől fogja kapni az utasításokat. Két okból tartottam fontosnak a kesztyűbáb szerepeltetését a feladatban. Egyrészt a vizsgált korcsoport játékkal való könnyű motiválhatósága miatt választottam ezt a megoldást. Másrészt pedig feltételeztem, hogy az a gyermek, aki nem képes Nyuszit a beszédhelyzethez teljes értékű beszélőjeként azonosítani, annak számára sem a perspektíva felvétel, sem a perspektíva váltás nem lesz egyszerű feladat. A vizsgálat során mindössze két gyermek volt, akik nem tekintették Nyuszit egyenrangú beszédpartnernek, adataik ezért kimaradtak az elemzésből.

1. táblázat. A vizsgálatban részt vevő gyermekek életkor és kondíció szerinti megoszlása

	I. kondíció Referenciapont	II. kondíció Egocentrikus	Összesen
1. korcsoport (3,5–4,5 év)	7 fő	6 fő	13 fő
2. korcsoport (4,5–5,5 év)	7 fő	5 fő	12 fő
3. korcsoport (5,5–7 év)	6 fő	6 fő	12 fő
Összesen	20 fő	17 fő	37 fő

¹ A kutatás megvalósításának lehetővé tételéért köszönet illeti az intézmény vezetőjét, Péntes Józsefnét és Dóra Ildikó óvodavezető-helyettesét, valamint a részt vevő gyermekek óvodapedagógusait.

² A keretmese szövege: „Bemutatom neked Nyuszit. Nyuszi nemrég született, még nagyon kicsi, és semmit sem tud még a világról. Elhatározta, hogy tanulni szeretne olyan nagy és okos gyerekektől, mint amilyen te is vagy. Segítesz tanulni Nyuszinak a világról?” Ezt követően elmagyaráztam a gyermeknek, hogy Nyuszi sajnos csak úgy tud hatékonyan tanulni, ha előtte rendetlenséget csinál maga körül, majd Nyuszi a „tanulnivalókat” valóban – természetesen mindig ugyanúgy – „szétszórta” a szobában. Ezután Nyuszi átvette tőlem a szót, és rövid beszélgetés után kezdődött a feladat.

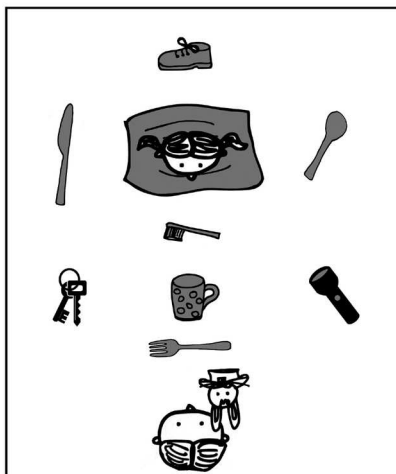
A gyermekeket 2 kondícióban, 4 faktorial, faktoronként 5-5 téri viszonyt tartalmazó célmondattal vizsgáltam (az elemzett téri viszonyok: *előtt, mögött, alatt, mellett, között*). A kísérleti helyzetben a gyermek és a kesztyűbáb helyzete végig változatlan maradt, valamint a kísérleti tárgyak elhelyezkedése is kötött volt (l. 1–4. ábrák).

A két kondíció segítségével arra kerestem választ, hogy hogyan befolyásolja a gyermek produkcióját, ha a saját egocentrikus kiindulópontjából kell megoldania a feladatokat, vagy ha föl kell vennie egy másik résztvevő kiindulópontját. Ehhez szükség volt egy, a gyermek és a Nyuszi nézőpontjától különböző önálló referenciapontra, ezért vezettem be a feladatba Macit (l. 2–4. ábra). Maci egy Nyusziival azonos méretű, mozgatható végtagokkal rendelkező ültethető plüssállat volt. A keretmese szerint ő Nyuszi barátja, és szintén az a feladata, hogy segítsen Nyuszinak megtanulni a világ dolgait. A két kondíció (egocentrikus vs. referenciapont) formailag a megadott instrukciókban különbözött egymástól. Az I. kondícióban a gyermek feladata mindig a saját nézőpontjából, de Macit referenciapontként használva, hozzá viszonyítva válaszolni a Nyuszi által feltett kérdésekre („XY, hogy hívják a Maci előtt/mögött/stb. lévő dolgot?”). A II. kondícióban Maci egocentrikus kiindulópontként volt jelen, mivel a gyermek feladata az volt, hogy Maci nézőpontját fölveve Maci nevében válaszoljon („Maci, hogy hívják az előtted/mögötted/stb. lévő dolgot?”).

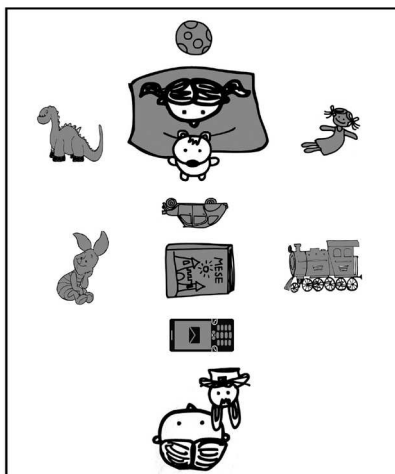
Mindkét kondícióban 4 önálló, 10 kérdésből álló feladatsor volt (5 target és 5 filler kérdés). Mind a négy feladatsorban 9 tárgyat helyeztem el úgy, hogy a Nyuszi által feltett kérdés mind az elvárt – a gyermekével nem feltétlenül azonos – nézőpontból, mind a gyermek saját nézőpontjából kiindulva is megválaszolható legyen. A tárgyak elhelyezkedése miatt néhány kérdésre több helyes válasz is adható volt. Minden cél (target) kérdés után egy töltelék (filler) kérdés következett, amelyben Nyuszi arra kérdezett rá, hogy a gyermek által megnevezett tárgy mire való.

A vizsgált faktorkok mindkét kondícióban (faktoronként 5-5 kérdés):

- (a) (baseline) a gyermek feladata a saját nézőpontjából válaszolni a feltett kérdésekre, Maci még nincs jelen (1. ábra);
- (b) a plüssmaci a gyermek ölében ül, nézőpontjuk közel azonos, vagyis nincs olyan tárgy a kísérleti elrendezésben, amelyre más válasz érkezne a gyermek és a maci nézőpontjából válaszolva (2. ábra);

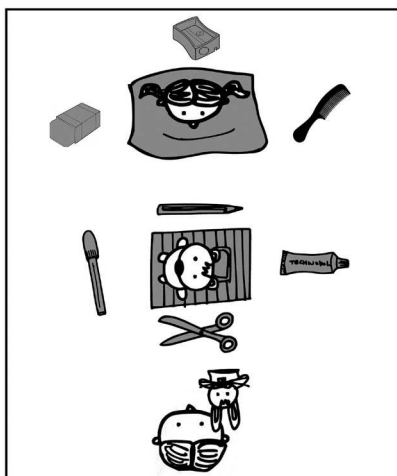

1. ábra

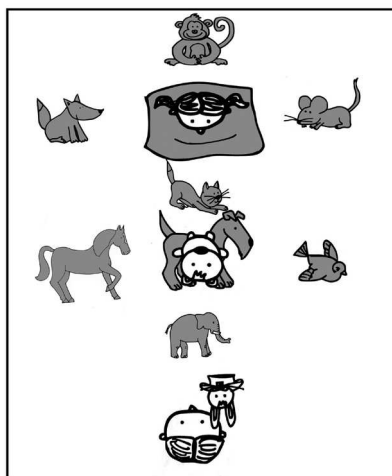

2. ábra

- (c) a plüssmaci a gyermek és a kísérletvezető (illetve Nyuszi) között ül, a gyermek nézőpontjához képest 90°-kal elforgatva (3. ábra);
- (d) a plüssmaci a gyermek és a kísérletvezető (Nyuszi) között ül, háttal a kísérletvezetőnek, a gyermekkel szemben (180°-os forgatás) (4. ábra).

3. ábra

4. ábra

Mivel feltételeztem, hogy a tudatelméleti működés megléte vagy hiánya befolyással lehet a feladat megoldására, ezért ennek vizsgálatára a gyermekpszichológiában gyakran használt Smarties-tesztet alkalmaztam.

b) Alapvetés és hipotézisek

A feladatok sikeres megoldásához szükséges, hogy a kisgyermek képes legyen az alapvető térbeli viszonyítások megtételére, két dolog egymáshoz való viszonyának a felmérésére, valamint szükséges a téri nyelv alapszintű ismerete. A fentebb hivatkozott pszicholingvisztikai és fejlődépszichológiai szakirodalom szerint azonban ezeket a képességeket a kísérletben vizsgált életkori csoportokban már adottnak tekinthetjük. A feladat megoldásához ugyanakkor nem szükséges a mentális forgatásra való képesség, mivel csak a referenciapontként szolgáló tárgy (a plüssmackó) pozíciója változik, a szituáció maga statikus, a gyermeknek nem kell elképzelnie/vizualizálnia egy, az előtte látható fizikai valóságtól eltérő térbeli elrendezést.

Hipotézisem szerint a teljesítmény növekedése negatív korrelációban áll a hibásan egocentrikus nézőpontból adott válaszokkal. Emellett összefüggést feltételezek a tudatelméleti képesség működése és a teljesítmény között. Feltételezésem szerint jobb eredményt érnek el azok a gyerekek, akiknél kialakult már a tudatelméleti képesség, mint azok, akiknél még nem.

Különbséget feltételezek továbbá a két kondíció eredményeiben is (Maci egocentrikus kiindulópont vs. Maci referenciapont). Míg az I. kondícióban a tudatosság szubjektuma mindvégig (mind a 4 feladatban) a gyermek marad, addig a II. kondícióban a 2. feladattól kezdve a tudatosság szubjektuma áthelyeződik a plüssmacira. A referenciális központ mindkét kondícióban azonos módon változik (2. táblázat).

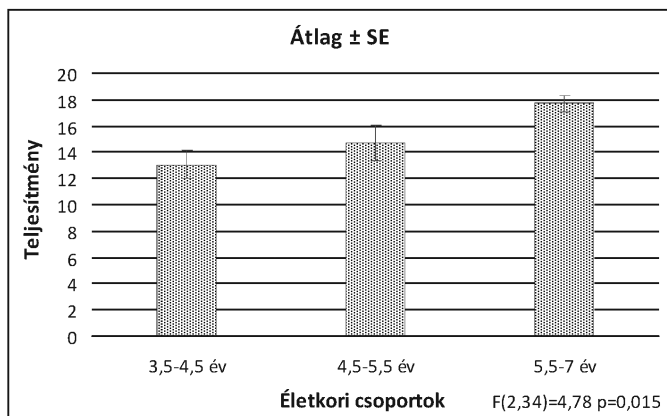
2. táblázat. A nézőpontszerkezet változása a kondíciók és feladatok szerint
(GY = gyerek; M = maci)

Feladat	Nézőpontszerkezet	I. kondíció (Maci: referenciapont)	II. kondíció (Maci: egocentrikus)
1.	Referenciális központ	GY	GY
	Tudatosság szubjektuma	GY	GY
2.	Referenciális központ	GY/M	GY/M
	Tudatosság szubjektuma	GY	M
3–4.	Referenciális központ	M	M
	Tudatosság szubjektuma	GY	M

Abban a csoportban, amelyben a játékállat referenciapontként szolgált, a gyermekeknek nem kellett fölvenniük a maci nézőpontját, csupán annak inherens perspektíváját kellett figyelembe venniük. Abban a csoportban azonban, ahol a feladat az volt, hogy a mackó nevében válaszoljanak a kérdésekre, szükségképpen föl kellett venniük a játékállat perspektíváját a helyes megoldáshoz. Hipotézisem szerint abban a csoportban, ahol a mackó egocentrikus kiindulópontként szerepel, megnő azoknak a válaszoknak az aránya, amelyek a gyermek egocentrikus nézőpontjából értelmezhetők, vagyis a plüssállat nézőpontjából nem helyesek. Emellett feltételezem, hogy a gyermekek jobb teljesítményt nyújtanak akkor, ha nem kell felvenniük a maci perspektíváját, csak referenciapontként kell viszonyítaniuk hozzá a válaszadás során.

6. Eredmények és következtetések

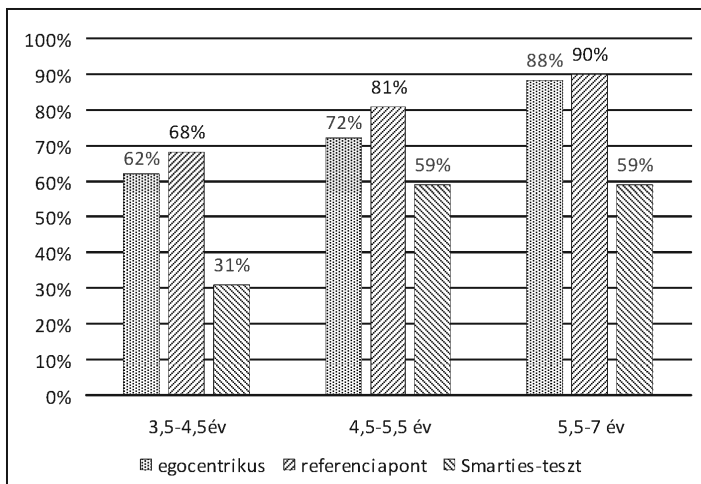
Az eredményeket életkori csoportokra bontva szignifikáns különbséget találunk a 4,5–5,5 éves (2. korcsoport) és az 5,5–7 éves csoport (3. korcsoport) között, de nincs szignifikáns különbség az 1. és a 2. korcsoport között (5. ábra).

5. ábra. A teljesítmény alakulása az életkor függvényében

Az eredmények azt jelzik, hogy nagyjából 5-6 éves kor között feltételezhetünk egy olyan fejlődési ugrást, amelytől kezdve a gyermekek egyre megbízhatóbban tájékozódnak az őket körülvevő világ, valamint a közvetlen környezetük szituációiban.

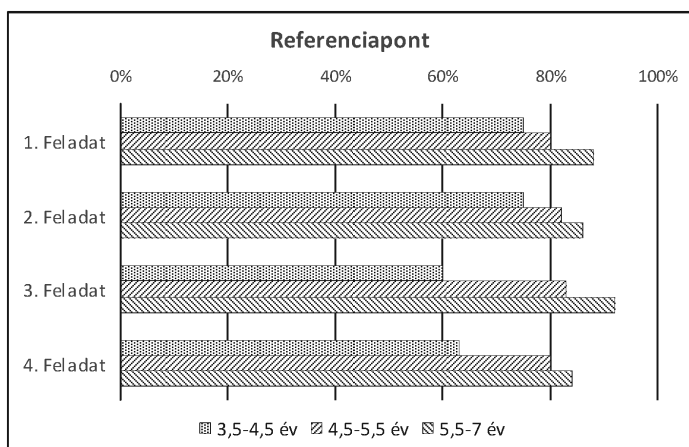
Az eredményeket a kiindulópont típusa (referenciapont vs. egocentrikus kiindulópont) és az életkor szerint vizsgálva azt látjuk, hogy a kiindulópont befolyása a legnagyobbak (3. korcsoport) között megszűnik: nem befolyásolja az eredményt a nézőpont-áthelyezés ténye (6. ábra).

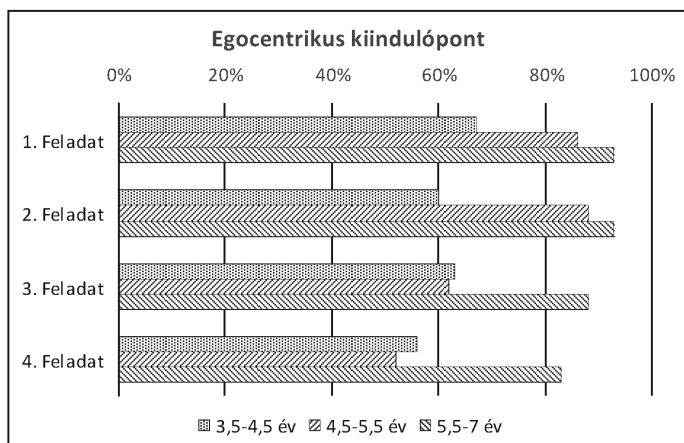
6. ábra. A gyermekek korcsoportonkénti eredményei kondíciójuként, valamint a Smarties-tesztben nyújtott eredmények

A kiindulópont típusa szerint sincs azonban az 1. (3,5–4,5 év) és a 2. (4,5–5,5 év) korcsoportban szignifikáns különbség. Az azonban jól látható, hogy a feladat megoldásának eredményessége az életkor növekedésével arányosan nő.

Az eredményeket kondíciójuként és feladatsoronként vizsgálva az alábbi eredményeket kapjuk (7. és 8. ábra).

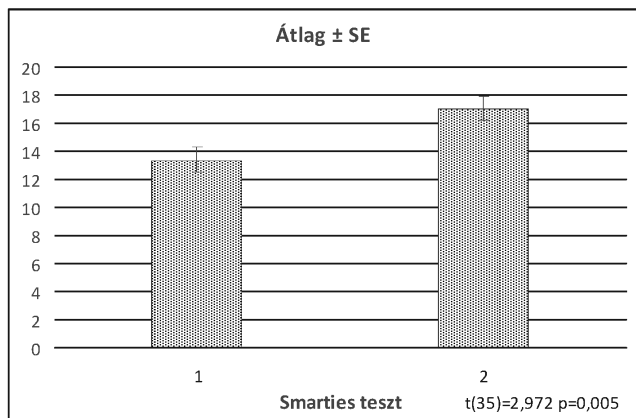
7. ábra. A kísérleti tárgyat referenciapontként alkalmazó feladatsorban nyújtott teljesítmény korcsoportonként és kondíciójuként

8. ábra. A kísérleti tárgyat egocentrikus kiindulópontként alkalmazó feladatsorban nyújtott teljesítmény korcsoportonként és kondíciónként

Az ábrák azt mutatják, hogy kondíciótól függetlenül az 1. és 2. feladatsorban a gyermekek közel azonos teljesítményt nyújtanak minden életkori csoporton belül (nincs szignifikáns különbség). A statisztikai elemzés azt mutatja, hogy a 3. feladat tendenciaszinten nehezebb, mint az 1., a 4. feladat pedig szignifikáns különbséget mutat az elsőhöz képest. Látható továbbá, hogy a II. kondícióban (ahol a plüssmaci egocentrikus kiindulópontként volt jelen) nagyobb az egyes feladatok megoldásának sikerességében a szórás. A macit referenciapontként kezelő kondícióban az eredmények jóval kiegyenlítettebbek a 4,5–5,5, valamint az 5,5–7 éves korosztályban, míg a legkisebbeknél nagy különbséget látunk az 1–2. és a 3–4. feladatsor között. Noha a kísérleti alanyok száma relatíve alacsony, mindez arra utal, hogy a nézőpont-áthelyezésre való képesség az életkor előrehaladtával fejlődik.

Feltételeztem, hogy összefüggés van a tudatelméleti képesség kialakultsága és a feladatban nyújtott teljesítmény között. A 9. ábra alátámasztani látszik a hipotézist: a Smarties-tesztet megoldani nem tudó gyermekek eredményei minden korosztályban szignifikánsan rosszabbak voltak, mint azoké, akik a tesztet helyesen teljesítették.

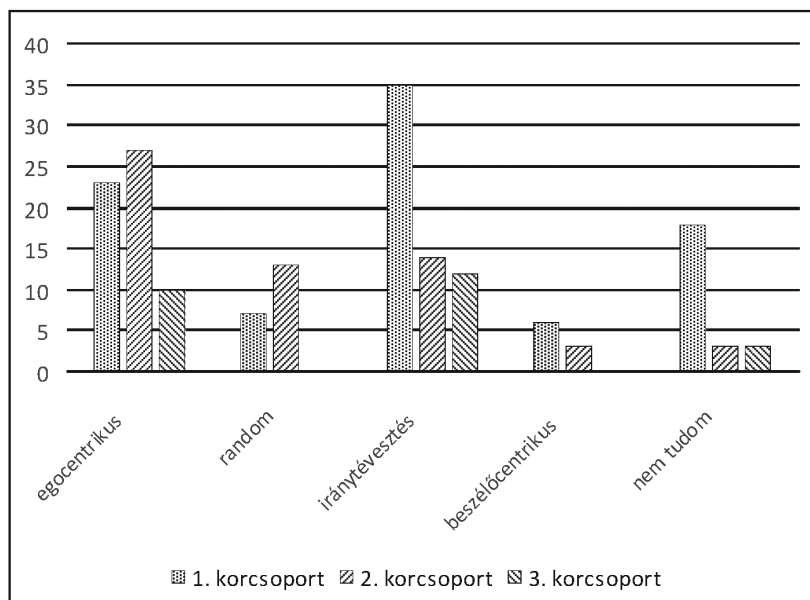
9. ábra. A Smarties-teszt összefüggése az átlagos eredményességgel

Az adatok elemzése során érdemes még figyelmet fordítani az előforduló hibák jellegzetességeire is (10. ábra). A válaszokban megjelenő hibákat öt kategóriába soroltam. Eszerint az alábbi hibatípusokat különböztettem meg:

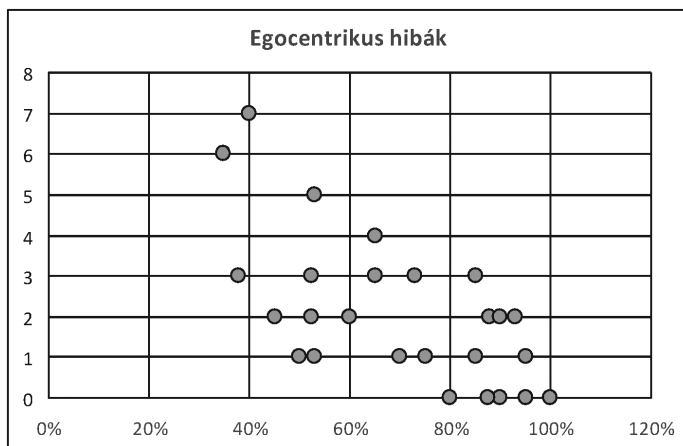
- (a) egocentrikus hibák – amikor a gyermek a saját egocentrikus kiindulópontjából válaszolt;
- (b) véletlenszerű vagy random válasz – amikor a gyermek a kérdésre úgy válaszolt, hogy a szobában körülnézve véletlenszerűen megnevezett egy tárgyat;
- (c) iránytévesztés – amikor a gyermek az iránypárokban tévesztett (pl. *előtt* helyett *mögött*), azokban az esetekben, ahol az másféle hibaként nem azonosítható;
- (d) beszélőcentrikus hibák – amikor a gyermek a kísérletvezető/Nyuszi nézőpontjából válaszolt;
- (e) *nem tudom* jellegű válaszok.

Az előforduló hibák mindegyike egyértelműen besorolható volt valamelyik hibakategóriába.

10. ábra. A hibák típusai korosztályonként (1. korcsoport: 3,5–4,5 évesek; 2. korcsoport: 4,5–5,5 évesek; 3. korcsoport: 6,5–7 évesek)

Az összesített ábrából jól látható, hogy a hibák mennyisége az életkor előrehaladtával csökken. Jellegzetes az egyes hibatípusok megléte vagy hiánya is. A legkisebbeknél (1. korcsoport) az iránytévesztési hibákból találjuk a legtöbbet. Ennek oka, hogy a vizsgált téri kifejezések megértésének és produkciójának magabiztos megszilárdulása nagyjából 4 éves korra tehető. 4 éves kor fölött az iránytévesztési hibák száma jelentős mértékben csökken. A legnagyobbak csoportjában (3. korcsoport) hiányoznak a random és a beszélőcentrikus (azaz a kísérletvezető-kentrikus) hibák, valamint a legkisebbekhez képest rendkívül kevés *nem tudom* jellegű hibát találunk.

11. ábra. *A teljesítmény és az egocentrikus hibák előfordulásának összefüggése*

A statisztikai elemzés erős negatív korrelációt mutat a teljesítmény és az egocentrikus hibák között, amely eredmény alátámasztja a hipotézist (11. ábra). Úgy tűnik tehát, hogy a nézőpontváltásztás sikerességét valóban meghatározza az a képesség, hogy a gyermek képes-e saját egocentrikus kiindulópontjától eltávolodni. Azok a gyermekek, akik nem vagy alig követnek el ilyen típusú hibákat, mérhetően jobb eredményt érnek el az egocentrikus hibákat gyakran elkövető társaiknál.

7. Összefoglalás

Kutatásomban óvodáskorú gyermekeknél vizsgáltam a nézőpontváltásra való képesség fejlődését, az egocentrikus kiindulópont szerepét, valamint ezek összefüggésében a tudatelméleti képesség befolyását a teljesítményre.

Az eredmények azt mutatták, hogy a tudatelméleti képesség megléte vagy hiánya szignifikáns hatással van a perspektíva felvétel sikerességére. Kijelenthetjük, hogy az életkor és a teljesítmény kapcsolata szintén szignifikáns: 5,5 éves kor körül jelentős fejlődési ugrást látunk, amely a 3,5–4,5 és a 4,5–5,5 éves korosztály között még nem áll fenn. Az életkor és a hibák típusa között is találtunk összefüggést. Közepesen erős negatív korrelációt mutatnak az életkorral az egocentrikus hibák, az iránytévesztési hibák, valamint a beszélőcentrikus (vagyis Nyuszi-központú) hibák. Az egocentrikusság az életkor mellett összefüggést mutat még a feladatban nyújtott teljesítménnyel is: minél jobb teljesítmény nyújtott a gyermek, annál kevesebb egocentrikus hibát találunk a produkciójában. A statisztikai elemzés nem mutatott azonban szignifikáns különbséget a nézőpont típusa szerint, ennek oka lehet az egy csoportba tartozó résztvevők alacsony száma. További, a jelenlegi kísérletet néhány ponton módosító, valamint nagyobb gyerekszámú készített vizsgálatok megerősíthetik vagy cáfolhatják a jelenséget.

Az eredmények pontosításához tervezem egy alaposabb vizsgálat elvégzését, amelyben a résztvevő gyermekek háttérének feltárására is figyelmet fordítok. Az egocentrikusság mértékét, valamint a perspektíva váltásra való képességet befolyásolhatja néhány szociológiai változó is, úgymint a gyermek testvéreinek száma, a gyermek intézménybe kerülésének időpontja vagy a gyermek aktuális beszédállapota és az anyanyelv-elsajátítás üteme.

SZAKIRODALOM

- Acredolo, L. P. 1978. Development of spatial orientation in infancy. *Developmental Psychology* 14: 224–34.
- Aichhorn, Markus – Perner, Josef – Kronbichler, Martin – Staffen, Wolfgang – Ladurner, Gunther 2006. Do visual perspective tasks need theory of mind? *NeuroImage* 30: 1059–68.
- Barr, Dale J. – Keysar, Boaz 2006. Perspective taking and the coordination of meaning in language use. In: *Handbook of Psycholinguistics: 2nd edition*. Elsevier, Amsterdam/Boston, 901–38.
- Bezuidenhout, Anne 2013. Perspective taking in conversation: A defense of speaker non-egocentricity. *Journal of Pragmatics* 48: 4–16.
- Bowerman, Melissa 1996. The origins of children's spatial semantic categories. In: Gumperz, J. J. – Levinson, S. C. (eds.): *Rethinking linguistic relativity*. Cambridge University Press, Cambridge, 145–76.
- Bühler, Karl 1965. *Sprachtheorie: Die Darstellungsfunktion der Sprache*. Fisher, Stuttgart.
- Doherty, Martin J. 2009. *Theory of mind. How children understand other's thoughts and feelings*. Hove, Psychology Press.
- Epley, Nicholas et al. 2004. Perspective taking as anchoring and adjustment. *Journal of Personality and Social Psychology* 87: 327–39.
- Flavell, John H. 1977. The development of knowledge about visual perception. In: Keasey, C. B. (ed.): *Nebraska Symposium on Motivation*. University of Nebraska Press, Lincoln, 43–76.
- Iványi, R. E. – Felhősi G. – Pléh Cs. 2008. A téri referenciakeretek változása az életkorral tipikusan fejlődő és Williams szindrómás gyerekeknél. *Magyar Pszichológiai Szemle* 63: 213–50.
- Johnston, J. R. – Slobin, D. I. 1978. The development of locative expressions in English, Serbo-Croatian, and Turkish. *Journal of Child Language* 6: 529–45.
- Karmiloff-Smith, Annette 1979. *A functional approach to child language. A study of determiners and reference*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Kemmerer, David 2006. The semantics of space: Integrating linguistic typology and cognitive neuroscience. *Neuropsychologia* 44: 1607–21.
- Keysar, Boaz – Barr, Dale – Balin, Jennifer – Brauner, Jason 2000. Taking perspective in conversation: The role of mutual knowledge in comprehension. *Psychological Science* 11/1: 32–8.
- Keysar, Boaz 2007. Communication and miscommunication: The role of egocentric processes. *Intercultural Pragmatics* 4: 71–84.
- Király Ildikó – Racsmány Mihály 1996. A Jó a Rossz és a Bal. Gyermekek téri viszonyokat leíró kifejezéseinek kognitív fejlődéslelektani vizsgálata. *Magyar Pszichológiai Szemle* I–II: 247–58.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. Volume I. Theoretical Prerequisites*. Stanford, California, Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive Grammar. A basic introduction*. Oxford, Oxford University Press.
- Levelt, Willem J. M. 2003. Nézőpontválasztás és ellipszis a téri leírásokban. In: Lukács Á. – Király I. – Racsmány M. – Pléh Cs. (vál. és szerk.): *A téri megismerés és a nyelv*. Gondolat, Budapest, 129–58.
- Levinson, S. C. 2001. Covariation between spatial language and cognition, and its implications for language learning. In: Bowerman, M. – Levinson, S. C. (eds.): *Language Acquisition and conceptual development*. Cambridge, Cambridge University Press. 566–89.
- Levinson, S. C. 2003. Spatial language. In: Nadel, L. (ed.): *Encyclopedia of cognitive science*. vol. 4. London, Nature Publishing Group, 131–7.
- Light, P., – Nix, C. (1983). „Own view” versus „good view” in a perspective-taking task. *Child Development* 54: 480–3.
- Lukács Ágnes – Pléh Csaba – Racsmány Mihály 2007. Megismerés és nyelv: a téri kifejezések vizsgálatának új lehetőségei. In: Racsmány M. (szerk.): *A fejlődés zavarai és vizsgálómódszerei. Neuropszichológiai diagnosztikai módszerek*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 84–114.
- Lukács Ágnes – Szamarasz Vera Zoé 2014. Téri nyelv. In: Pléh Csaba – Lukács Ágnes (szerk.): *Pszicholingvisztika*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 877–918.
- Németh T. Enikő 2013. Intenciók és nézőpontok a nyelvhasználatban. In: Kugler Nóra – Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.): *A megismerés és az értelmezés konstrukciói*. Budapest, Tinta, 112–26.
- Piaget J. – Inhelder, B. 1956. *The child's conception of space*. Routledge, London.
- Pléh Csaba 2007. A tér és a nyelv világa. *Magyar Pszichológiai Szemle* 62/3: 279–312.
- Pléh Csaba – Felhősi Gabriella – Schnell Zsuzsanna 2001. Nézzen a ceruza ugyanarra: A téri vonatkoztatási rendszerek változásai kisgyermekkorban. In: Andor J. – Szűcs T. – Terts I. (szerk.): *Színes eszmék nem alszanak... Szépe György 70. születésnapjára*. Pécs, Lingua Franca Csoport, 977–90.
- Pütz, Martin – Dirven, René (eds.) 1996. *The construal of space in language and thought*. Berlin, New York, Mouton de Gruyter.

- Sanders, José – Spooren, Wilbert 1997. Perspective, subjectivity, and modality from a cognitive linguistic point of view. In: Liebert, Wolf-Andreas – Redeker, Gisela – Waugh, Linda (eds.): *Discourse and perspective in cognitive linguistics*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins, 85–112.
- Sinha, Chris – de López, K. J. 2000. Language, culture, and the embodiment of spatial cognition. *Cognitive Linguistics* 11: 17–41.
- Talmy, Leonard 2000. *Toward a cognitive semantics. Volume I: Concept structuring systems*. The MIT Press, Cambridge Ma.
- Tátrai Szilárd 2005. A nézőpont szerepe a narratív megértésben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXI*: 207–29.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1999. Térjelölés a magyar nyelvben. *Magyar Nyelv* 154–65.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Osiris, Budapest.
- Ványai Adrienn 1996. Tárgyfüggő és beszélőfüggő perspektívák óvodások téri kifejezéseiben. *Magyar Pszichológiai Szemle I–II*: 259–72.
- Zlatev, Jordan 2007. Spatial semantics. In: Geeraerts, D. – Cuyckens, H. (eds.): *The Oxford handbook of cognitive linguistics*. Oxford, Oxford University Press, 318–50.

Svindt Veronika

MTA Nyelvtudományi Intézet
tudományos segédmunkatárs

SUMMARY

Svindt, Veronika

The development of point-of-view relationships and the ability to shift perspective in kindergarten children

In this paper, the development of kindergarten children's ability to shift perspectives, the role of the egocentric point of departure, and the influence of theory-of-mind abilities on children's performance were investigated.

The results showed that the presence vs. absence of theory-of-mind abilities were of significant influence on the success of taking perspective. We can state that the relation of age and performance is also significant: around age 5.5, we encounter a developmental leap that is still missing in the age groups 3.5–4.5 and 4.5–5.5. We also found a correlation between age and error types. Egocentric errors, direction errors, and speaker-centric (i.e., Bunny-centric) errors show medium strong negative correlations with age. Egocentricity also has a correlation with task performance: the better the child's performance, the fewer egocentric errors were found in his/her speech production. However, statistical analysis failed to reveal significant difference across types of perspective; the reason might be the low number of participants in the individual groups. Further investigations, modifying the present procedure at some points, and involving a larger number of subjects, may support or refute these results.

In order to obtain more accurate results, I intend to carry out a more thoroughgoing investigation where the background of the participants will also be taken into consideration. The degree of egocentrism, as well as the ability to switch perspectives, may be influenced by certain sociological variables like number of siblings, the time of entering kindergarten, the child's actual speech conditions and the pace of native language acquisition.

Keywords: perspective structure, perspective shifting, egocentrism, theory of mind

A hatékony kommunikáció szerepe az egészségügyi ellátásban – az adherencia problémája és megoldási lehetőségei

1. Bevezetés

Az egészségügyi ellátás keretei között – mind az orvosok, mind a gyógytornászok által – nyújtott kezelések, terápiák esetén az utóbbi évtizedekben az úgynevezett bizonyítékokon alapuló (evidence based) eljárásokat részesítik előnyben. Az „evidence based medicine” (EBM) kifejezés az 1980-as évekből, Kanadából származik (Rosenberg–Donald 1995), és ahogy arra az elnevezésből is következtetni lehet, eredetileg az orvoslás területén alkalmazták. A kifejezés megszületése óta eltelt több mint harminc év során azonban a bizonyítékokon alapuló terápia igénye az egészségügy egyéb területein – többek között a fizioterápiában is – megjelent. De mit is takar pontosan ez a fogalom?

Rosenberg és Donald (1995: 1122) megfogalmazásában a bizonyítékokon alapuló orvoslás egy olyan folyamat, amelynek során a klinikai döntéshozatal alapjául a szakirodalomban található kurrens kutatási eredmények módszeres felkutatása, értékelése és használata szolgál.

Lilienfeld és munkatársai (Lilienfeld et al. 2013) tanulmányában az általánosabb „evidence-based practice” (EBP), azaz bizonyítékokon alapuló gyakorlat fogalma szerepel, és az általuk adott meghatározás már a kliens szemszögét is figyelembe veszi. Az ő megfogalmazásukban az EBP – összefoglalva – az elérhető legjobb tudományos bizonyítékok klinikai tapasztalattal, valamint a kliens preferenciáival és értékeivel való integrációját foglalja magában. Ez utóbbi összetevő alakíthatja vagy éppen irányíthatja is a terapeuta által választott beavatkozás(ok)at. Szorosan kapcsolódik ide a *közös döntéshozatal* (Shared Decision Making – SDM) fogalma, amelynek során az orvos figyelembe veszi a beteg elvárásait, saját skatudásába beleilleszti ezeket (Boronkai 2013).

Megállapítható tehát, hogy hiába van a terapeuta (orvos, gyógytornász, pszichológus stb.) tudatában a bizonyítottan hatékony eljárásoknak, illetve hiába képes ezeket a gyakorlatban is alkalmazni, ha az adott beavatkozás nem egyezik a beteg elvárásaival, illetve lehetőségeivel. A kezelés kimenetele nem csak a szakemberen múlik, azt a beteg aktív együttműködése és motivációja is befolyásolja.

A gyógytornászok körében is egyre inkább előtérbe kerül az úgynevezett biopszichoszociális modell, amely felismeri, hogy a beteg pszichoszociális beállítottsága – amelynek az egyén elvárásai részét képezik – hatással van a kezelési tervre és a kezelés kimenetelére (Barron et al. 2007).

Összefoglalva tehát a bizonyítottan hatásos terápiák elérhetősége ellenére sok problémát okoz, és adott beavatkozás pozitív kimenetelét, eredményességét ronthatja, ha a beteg nem követi a szakember által adott tanácsokat, előírásokat, azaz a beteg adherenciája („terápiahűsége”) hiányzik, vagy alacsony (non-adherencia különböző fokozatai).

A szakember által előírt terápiák eredményességén, kimenetelén tehát azáltal javíthatunk, ha nemcsak a biomedikális, fizikális tényezőket, hanem a beteg elvárásait és lehetőségeit is figyelembe vesszük a kezelés előírásakor. Az eddigi vizsgálatok alapján (Heritage–Robinson 2006; Robinson 2006; Valkusz 2013; Tsai et al. 2014) úgy tűnik, hogy ezen pszichoszociális tényezők feltárása, valamint a beteg elégedettségének, aktív együttműködésének és motivációjának megteremtése, tehát a betegcentrikus ellátás elérése, a viziten történő megfelelő kommunikációs stratégiák¹ alkalmazásával valósítható meg. A pozitív kimenetelű kezelés a terapeuta – sőt tágabb értelemben az egészségügy – és a beteg közös érdeke. A sikeres gyógyulással, illetve hosszan tartó betegség esetén az állapot romlásának megelőzésével, elkerülhető az egészségügyi rendszer további terhelése, és nem utolsósorban az egyén életminőségének a javulását is elérhetjük.

A fent leírtakat figyelembe véve kutatásom célja megvizsgálni, hogy a terapeuta (pl. orvos, gyógytornász, ill. egyéb egészségügyi szakdolgozók) részéről az első találkozás alkalmával mege-

¹ A *stratégia* fogalmát Verschuereen (1999: 156) tág értelmezésében használom, amely szerint a nyelvhasználat stratégiai általánosságban azokat a módokat foglalják magukban, amelyekkel kihasználjuk az explicitéség és az implicitéség közötti kölcsönhatást/összjátékot a jelentésképzés során; tekintet nélkül arra, hogy mindennek alkalmazása tudatosan, avagy nem tudatosan történik. Verschuereen hangsúlyozza továbbá, hogy bármilyen típusú kommunikációról legyen is szó, stratégiák mindig jelen vannak anélkül, hogy feltétlenül manipulációra, csalásra, felsőbbrendűség kifejezésére stb. tett kísérletekre utaljanak.

lenő kommunikációs stratégiák mutatnak-e összefüggést a beteg későbbi motiváltságával, elégedettségével, valamint az adott terápia melletti elköteleződése mértékével, illetve adherenciájával.

Jelen tanulmány célja egyrészt megmutatni, hogy az egészségügyi kommunikáció elemzéséhez elengedhetetlen az interdiszciplináris megközelítés. Összefoglalja továbbá a fent említett empirikus kutatás alapjául szolgáló főbb alapfogalmakat, valamint kurrens elméleteket és eredményeket – mind az egészségügy, mind pedig a nyelvészet tudományterületéről.

A következő (2.) részben az adherencia meghatározásával, illetve a non-adherencia problémájával, valamint a probléma megoldási lehetőségeivel foglalkozom. Ezután a motivációs interjú módszerét ismertetem röviden (3. rész), amely módszer egyrészt hatékonynak tűnik az egészségmagatartás megváltoztatásában, másrészt konkrét ajánlást ad az alkalmazandó kommunikációs stratégiákra (nyitott kérdések, odafigyelés, informálás) vonatkozóan. Az egészségügyi/orvosi kommunikáció vizsgálata jelentős figyelmet kap a nyelvészet tudományterületén belül is – a konverzációelemzés az interakciók részletes vizsgálatának módja, ezt a 4. részben ismertetem. Az 5. részben – alapvetően a konverzációelemzés keretein belül született vizsgálatok alapján – az orvosi viziten megjelenő kérdések típusairól, a kérdezési módokról, illetve a diagnózis közlésének lehetőségeiről írok részletesebben. A 6. részben pedig a tanulmány főbb gondolatainak összefoglalása következik.

2. Az adherencia

2.1. Meghatározás, a non-adherencia problémája

Az adherencia, röviden összefoglalva, terápiahűséget jelent, részletesebben négy különböző fogalmat foglal magában: 1. elfogadás (acceptance), 2. terápiás egyetértés (concordance), 3. kitartás (persistence) és 4. engedelmesség (compliance) (Szekeres 2011).

Számos tanulmány foglalkozik az adherencia kérdéskörével és problémájával – elsősorban az orvosi ellátás szemszögéből, azon belül is a rendszeres gyógyszeres ellátást igénylő krónikus állapotok kapcsán (Cook et al. 2007; Lee et al. 2009; Bors 2010; Szekeres 2011; Solomon et al. 2012; Valkusz 2013). A téma jelentősége egyrészt abban rejlik, hogy az epidemiológiai irányzatok azt mutatják, hogy a jövőben a mortalitást és a morbiditást a krónikus, életmóddal kapcsolatos betegségek fogják uralni (McGrane et al. 2015). Másrészt pedig a hosszan tartó betegségek megfelelő kezelésének elhanyagolása a beteg egészségén kívül az egészségügy költségvetésére is hatással van, az egészségügyi kiadások növekedését okozhatja (Valkusz 2013) (a hatékony kezelés be nem tartása egyébként megelőzhető problémák kialakulását, ezáltal további beavatkozásokat tehet szükségessé).

A gyógyszeres kezelésekkal kapcsolatos non-adherencia problémája kihívást jelent mind az egészségügyi szakemberek, mind a társadalomtudósok számára (Dulmen et al. 2007) – a WHO (World Health Organization) 2003-as kiadványa szerint a krónikus betegségek esetén a betegek gyógyszeres kezelésekre való adherenciája 50% körüli (Szekeres 2011).

A gyógyszereszedésen kívül természetesen számos egyéb terápiás beavatkozás létezik egészségügyi keretek között.

A gyógytornászok által otthonra adott gyakorlatok kapcsán például az adatok arra utalnak, hogy a non-adherencia a betegek kb. 65%-ára jellemző (McGrane et al. 2015). Elmondható továbbá, hogy a krónikus betegségekben szenvedők nagy része nem eléggé aktív, és ez a mozgásszegény életmód összefüggésben van a megnövekedett mortalitással, morbiditással és a betegségek által okozott növekvő terheléssel (O'Halloran et al. 2014).

Ahhoz, hogy az adherencia növelésére megfelelő módszereket alkalmazzunk, elengedhetetlen, hogy feltárjuk a non-adherencia mögött rejlő okokat.

2.2. A non-adherencia okai

A non-adherencia okai főleg pszichológiai jellegűek, és a beteg kezeléssel kapcsolatos hiedelmeivel vannak összefüggésben. A krónikus, de éppen tünetmentes betegségek esetén ilyen hiedelmek lehet-

nek például, hogy a betegség nem komoly, hogy a hosszú távú negatív következmények nem érintik majd őket (a betegeket), vagy hogy tünetmentes állapotban nem szükséges a kezelés. Gyógyszerszedés kapcsán a mellékhatásoktól való félelem, az adagolás, illetve előírások betartásának nehézségei (főleg, ha többféle gyógyszert is kell szedni), pénzügyi okok, valamint a betegségtudat gondolata növelheti a non-adherenciát (Cook et al. 2007; Solomon et al. 2012).

Ahogy azt az előző részben már említettem, a hosszan tartó, krónikus betegségek megfelelő kezelésének elhanyagolása egyrészt hatással van a beteg egészségére, másrészt az egészségügyi költségvetést is megterheli (Valkusz 2013). Mindezen tényezők indokolják, hogy a problémával – az egészségügyben jelen lévő non-adherencia jelenségével – foglalkozunk, az adherencia növelésére hatékony módszer(ek)e)t találjunk.

2.3. Az adherencia növelésének lehetőségei és szempontjai²

A non-adherencia jelentős probléma az egészségügyben, amelynek megoldására többféle módszert próbálnak alkalmazni. A megközelítések egyik nagy csoportja a betegoktatáson alapul, lényege a betegségről, illetve annak kezeléséről való információnyújtás. A kutatások azonban arra utalnak, hogy az ilyen – tudásalapú – megközelítések kevésbé sikeresek az adherencia növelésében. Mivel azonban a non-adherencia okai pszichológiai jellegűek, a megoldás is a pszichológiai alapú megközelítésekben rejlik, amelyek sikeresek lehetnek a beteg egészségmagatartásának megváltoztatásában (Ang et al. 2007; Cook et al. 2007). Általánosságban az átfogó, mind kognitív, mind viselkedésbeli jellemzőket alkalmazó beavatkozás a leghatékonyabb, önmagában a betegoktatásnak csak csekély és átmeneti hatása van a gyógyszereszedéssel kapcsolatos adherenciára (Lee et al. 2009). A kutatások a pszichológiai tanácsadás két módszerének hatékonyságát támogatják: a motivációs interjúút (MI, 3. pontban részletezve) és a kognitív viselkedésterápiás beavatkozásokat (Cook et al. 2007). A legfontosabb különbség az MI és a kognitív viselkedésterápia között a következő: az MI lényegét úgy lehet összefoglalni, hogy az egyént a magatartás megváltoztatásával kapcsolatos kétségeinek feloldásában segítse – nem pedig az egészségesebb életvitelhez szükséges kognitív, érzelmi, megküzdési és viselkedési jártasság megszerzésében. Sokan nem azért vallanak kudarcot a változásban, mert nem képesek rá, hanem mert még nem döntöttek el, hogy meg akarnak változni (Anstiss 2009).

A pszichológiai megközelítések lényege a beteg kezeléssel kapcsolatos motivációjának növelése, problémamegoldás az adherencia akadályainak leküzdéséhez, a beteg önálló hatékonyságának a növelése, valamint a beteg segítése azon készségek gyakorlásában, amelyek lehetővé teszik, hogy saját problémáját önállóan tudja irányítani (Cook et al. 2007).

Mindezek a szempontok megjelennek az úgynevezett motivációs interjú módszerében.

3. Motivational Interviewing – motivációs interjú (MI)

A motivációs interjú kidolgozása William R. Miller nevéhez fűződik, aki 1983-ban fogalmazta meg a módszer eredeti klinikai jellemzését. Az MI-t kezdetben a pszichológia területén, az addikciók kezelésére használták, az egészségügyben való alkalmazása Miller későbbi szerzőtársa, Stephen Rollnick nevéhez fűződik (Miller–Rose 2009).

Az MI egy empirikusan alátámasztott, elméletében konzisztens megközelítés, amely javítja a terapeuta-beteg interakció minőségét. A módszer rövid meghatározása szerint az MI egy egyén-központú útmutatás (irányítás, segítségnyújtás), amely a változtatáshoz szükséges motiváció előhívásán és megerősítésén alapul, célja az egészségmagatartás megváltoztatása (Anstiss 2009). Korlátozott számú kutatás vizsgálja csak, hogy ezt a változást az MI milyen hatásmechanizmussal éri el, de az eddig feltárt bizonyítékok arra utalnak, hogy a terapeuta által alkalmazott technikák befolyásolják a kliens viziten megjelenő viselkedését, ez pedig hatással van az eredményekre/ki-menetelre (Copeland et al. 2015).

² Az adherencia növelését célzó, szignifikáns hatással bíró beavatkozások csoportosítását I. Dulmen et al. 2007.

Az MI szellemisége (MI spirit) három jellemzőt foglal magában: az *együttműködés*, az *autonómia támogatása* (a beteg az aktív döntéshozó), valamint a beteg aggodalmainak és azok megoldási lehetőségeinek *előhívása, felidézése* (Anstiss 2009).

A fenti három jellemzőn kívül, négy fő elve van az MI-nek: (1) az *empátia kifejezése* (express empathy), (2) a *beteg önálló hatékonyságának támogatása* (support self-efficacy), (3) a „*sodródjunk az ellenállással*” (roll with resistance) és (4) az *ellentmondás felismertetése* (develop discrepancy) – a jelenlegi helyzet/viselkedés és a jövőbeni célok között (Anstiss 2009). Petrova és munkatársai (Petrova et al. 2015) tanulmányában egy ötödik elvet is említ: (5) *érvelés/fejtegetés elkerülése* (avoiding argumentation).

Az MI szellemisége és alapelvei hasonlóak az előző részben ismertetett pszichológiai megközelítések lényegi elemeihez.

Ahhoz azonban, hogy az MI szellemiségét és alapelveit a gyakorlatban is megvalósítsuk, elengedhetetlen a kommunikációs készségek fejlesztése, a kommunikációban való megfelelő jártasság megszerzése. Az alapvető kommunikációs stratégiák a következők: *nyitott kérdések* ügyes használata, jól időzített *megerősítések* közbeszúrása, a *reflektív meghallgatást/odafigyelést* tükröző rendszeres visszajelzések és a megértést közvetítő *összefoglalások* alkalmazása. Mindezen kommunikációs stratégiák alkalmazása segíti a beteget magatartása megváltoztatásával kapcsolatos kétségeinek a feltárásában és feloldásában (Anstiss 2009). Rollnick, Miller és Butler (2008) az MI egészségügyben való használatáról szóló könyvükben már csak három alapvető kommunikációs készséget említ: a *kérdésezést*, az *(oda)figyelést* és az *informálást*. Természetesen ezek a kategóriák összefüggenek a megelőző felosztással – a reflektív odafigyelést például rendszeres, rövid összefoglalások/visszajelzések alkalmazása által valósítható meg. Másrészt előfordulhatnak olyan helyzetek, amikor az egyes kommunikációs kategóriák nem választhatók el élesen egymástól.

A viselkedés megváltoztatását célzó egyéb stratégiákhoz képest a motivációs interjú előnye lehet, hogy kevesebb kontaktóráigényel a kezelés során, valamint hogy megfelelő képzésben részesülve a legtöbb egészségügyi szakember hatékonyan tudja azt alkalmazni (O'Halloran et al. 2014).

Bár a motivációs interjú – az egészségmagatartás megváltoztatására, a fizikai aktivitás növelésére, illetve a kezelés melletti elköteleződés mértékére, valamint a gyógyszeresedés adherenciájának növelésére vonatkozó – tényleges hatékonyságát vizsgáló tanulmányok (Knight et al. 2006; Ang et al. 2007; Chilton et al. 2012; Solomon et al. 2012; O'Halloran et al. 2014; Teeter–Kavookjian 2014) eredményei változatosak, összességében a módszer használata az egészségügy területén igéretesnek tűnik (Berkowitz–Johansen 2012).

Az előző részekben kifejtettek alapján kutatásom célja tehát: megvizsgálni, hogy az MI által javasolt, a terapeuta által alkalmazandó kommunikációs stratégiák nagyobb, illetve kisebb arányban való megjelenése az első vizit során mutat-e összefüggést a beteg (közvetlenül a vizit után kérdőív segítségével visszajelzett) motiváltságával, elégedettségével, terápia melletti elköteleződéssel, valamint a terápiához való adherenciájával. Hangsúlyozni szeretném, hogy nem az MI mint komplex megközelítés hatásvizsgálata a célom.

Az alapvető kommunikációs stratégiák (kérdés, odafigyelés, informálás) meghatározása után – és a teljesség igénye nélkül – nézzük, milyen (MI-től független) nyelvészeti és szociológiai megközelítési vizsgálatok születtek ezekre vonatkozóan a szakirodalomban. Az interakciók elemzésének egyik lehetséges módja a kvalitatív módszerekhez tartozó konverzációelemzés, amely – ellentétben az előre meghatározott kategóriák/kódok alapján dolgozó kvantitatív megközelítésekkel, amelyek esetében a kódolás során elvész a tartalom és a kontextus – az interakciók mélyebb, részletesebb vizsgálatát teszi lehetővé. A hangsúly nem azon van, hogy „mi” történik, hanem hogy „miért” és „hogyan” (Heritage–Maynard 2006; Lane 2012; Schaepe–Maynard 2014; Hilton et al. 2016). A konverzációelemzés lényegi elemeinek rövid ismertetése után a kérdések, illetve a diagnózis közlése (informálás) a két kiemelt terület, amellyel a következőkben foglalkozom. A kérdések, illetve a diagnózis közlése egyszerre viszonylag egyértelműen meghatározható, azonosítható megnyilatkozásokat foglalnak magukban (ellentétben pl. az odafigyelést jelző cselekvésekkel, amelyek nonverbális módon is történhetnek), másrészt besorolhatók az alapvető kommunikációs stratégiák kategóriái alá: kérdés és informálás. Továbbá, a kérdés beszédaktusa elengedhetetlen eleme az egészségügyi/orvosi vizitnek, (megfelelő) kérdések feltevése nélkül lehetetlen lenne a diagnózishoz vezető releváns és elegendő mennyiségű információ összegyűjtése a betegről.

4. Konverzációelemzés³ – az egészségügyi kommunikáció kutatásának egyik lehetősége

4.1. A konverzációelemzésről általában

A konverzációelemzés Harvey Sacks – egy öngyilkosság megelőzési központba befutó – felvett telefonbeszélgetéseket elemző kutatásából fejlődött ki. Sacks és kollégái, Emanuel Schegloff és Gail Jefferson (Sacks et al. 1974, idézi Wooffitt 2005: 25) később elkezdték a mindennapi társalgásokat is elemezni. Abból a feltételezésből indultak ki, hogy a *fordulók* – a társalgás alapegysége, az egy beszélőtől származó, közvetlenül egymás után következő megnyilatkozásokat jelenti – rendezett, tervezett egységek, amelyek bizonyos cselekvéseket hajtanak végre az interakció során. Azaz a megnyilatkozások *szociális cselekvéseknek* tekinthetők: a társalgásokban megjelenő megnyilatkozások bizonyos cselekedeteket, tevékenységeket hivatottak beteljesíteni a társas érintkezés során anélkül, hogy megfogalmazásuk, illetve a mondat szerkezete ezt ténylegesen, közvetlenül kifejezné. Az orvosi vizitek során például a beteg kijelentő mondat által hajthatja végre a kérdés cselekvését, bizonyos tünetek orvosi magyarázatát igényelve a doktortól (*“My stools lately have seemed dark, and I’m wondering if that’s because I did start taking the vitamins with iron too, and I’m wondering if the iron in those vitamins could be doing it.”* – „Az utóbbi időben sötétnek tűnik a székletem, és azon tűnődöm, hogy ez amiatt lehet, hogy elkezdtem szedni a vitaminokat vassal együtt, és azon tűnődöm, hogy a vas azokban a vitaminokban csinálhatja ezt” [Maynard–Heritage 2005: 429]; a tanulmányban szereplő magyar nyelvű fordítások a szerző saját fordításai). A megnyilatkozás cselekvésként való értelmezése a szociális kontextus jellemzőiből ered, különösen a megnyilatkozásnak a beszélgetés szervezett *szekvenciájában* való elhelyezkedéséből. A szekvencia fogalmához, amely a cselekvések mintázatának szabályosságait takarja, a beszédfordulók kapcsolatainak vizsgálata vezetett (Sacks et al. 1974, idézi Wooffitt 2005: 25; Sacks 1987).

Léteznek ugyanis bizonyos, a társalgás szerveződése szempontjából fontos, párokban előforduló egységek, azaz *párszekvenciák*, *szomszédsági párok*. Ilyenek például az üdvözlés és a viszontüdvözlés, a kérdés és a válasz, a meghívás és az arra adott reakció vagy bizonyos cselekvésre való igény kifejezése és annak biztosítása/elutasítása stb. (Schegloff–Sacks 1973, idézi Stivers 2013: 192). Orvosi kontextusban például a *Hogy van?* kérdés és az erre adott válasz, a kórtörténet felvétele során feltett kérdések és az azokra adott válasz vagy a kezelésre vonatkozó ajánlások, illetve azok elfogadása, elutasítása (Maynard–Heritage 2005). A szomszédsági párok két, különböző beszélőtől származó, egymás után következő, rendezett fordulóból állnak, ahol az első rész bizonyos típusú második rész(ek)e)t követel meg (Schegloff–Sacks 1973, idézi Stivers 2013: 192). A második rész *feltételes relevancia* viszonyban áll az első résszel (Schegloff 1972, idézi Wooffitt 2005: 32), azaz annak elhangzása után a kiválasztott következő beszélőnek kötelező megszólalnia, továbbá a párnak az elvárt, megfelelő második részét biztosítania (vagy annak hiányáról magyarázatot adnia). A párszekvencia második része esetén beszélhetünk továbbá előnyben, illetve hátrányban részesített válaszokról – a társalgás során azonban általában a nem kívánt válaszok elkerülésére törekszünk (Tátrai 2011).

Nemcsak a párszekvenciák, hanem az egyes fordulók vizsgálata is fontos azonban, mert megmutatják, hogy a beszélő hogyan interpretálta a megelőző fordulót. Mindez segíti a párbeszéd résztvevői közötti kölcsönös megértés megalapozását, azaz az adott témára vonatkozó megértés, illetve tudás ellenőrzése, kifejezése lokálisan, fordulóról fordulóra történik (Schegloff 1992). Az orvosok különböző megjelenésű nyitó kérdéseire adott válaszadási minták mutatják, hogy a befogadó (a beteg) hogyan értelmezte azt: új problémára vonatkozik-e, vagy egy akut problémára, amely miatt már előzetesen is járt ott a beteg, avagy egy visszatérő, krónikus problémáról van-e szó (Maynard–Heritage 2005).

³ Bár a konverzációelemzés előzménye a szociológiából eredő etnometodológia tudománya (Boronkai 2009), illeszkedik a nyelvészet tudományterületéhez tartozó pragmatikai szemléletbe. A nyelvészeti pragmatika az emberek nyelvhasználatát tanulmányozza, amely egyfajta viselkedésnek, szociális cselekvésnek tekinthető. A pragmatika tehát az összekötő kapocs a nyelvészet és a többi humán tárgy, valamint a szociológia tudományterülete között (Verschuereen 1999: 6–7). A pragmatikai szemlélet, illetve a konverzációelemzés részletesebb kifejtése (l. Verschuereen 1999; Boronkai 2009; Tátrai 2011) jelen tanulmánynak nem célja, illetve annak kereteit meghaladja.

Összefoglalva elmondható tehát, hogy a verbális interakció strukturált, amely leírható a megnyilatkozások által megvalósított cselekvések közötti kapcsolatokkal (Wooffitt 2005). Az interakciók rendezettsége, szervezettsége szempontjából nemcsak az a fontos, amit a résztvevők (ki)mondanak, hanem többek között a csend, a beszédben való átfedések, a hangok elnyújtása, valamint a légzés is szerepet játszanak a rendszerben. A konverzációelemzés célja az interakciókban megjelenő *szisztematikus strukturális rendszerezettség*re vonatkozó állítások megfogalmazása (Maynard–Heritage 2005).

4.2. Konverzációelemzés az egészségügyi kommunikáció vizsgálatában

Az orvos és a beteg közötti kapcsolatban, valamint a beteg gyógyulási folyamatában a kommunikáció minőségének nagyon nagy jelentősége van, kutatásában empirikus adatokra támaszkodó vizsgálatokra van szükség (Boronkai 2013). Míg korábban az orvosok részéről az autoriter viselkedés volt jellemző, mára megfogalmazódott az igény a partneri viszony kialakítására mind az orvos, mind pedig a beteg részéről. Fontos azonban megjegyezni, hogy az orvos és a beteg viszonya folyamatosan, egy-egy szituáción belül is dinamikusan alakul (Domonkosi–Kuna 2015), így az orvos nyelvi tevékenysége – nyelvi önmegalkotása – nagyban függ a vizsgált beszédhelyzettől (Kuna 2016). A konverzációelemzés az interakciók szekvenciális rendezettségének, a fordulók jellemzőinek a feltárása, a beszélőváltási stratégiák leírása által új szempontokkal gazdagíthatja az orvos-beteg interakciók elemzését (Boronkai 2013).

Az egészségügyi kommunikáció vizsgálatában alkalmazott konverzációelemzés célja annak megértése és dokumentálása, hogy *milyen* szociális cselekvéseket valósítanak meg a résztvevők az egészségügyben előforduló helyzetekben, valamint hogy *hogyan* alkalmazzák az interakciós eszközöket és a jelentést/értelmezést segítő gyakorlatokat céljaik elérésében (Gill–Roberts 2013). Az orvosi vizitek során például az, hogy adott szekvencia a találkozó melyik szakaszában hangzik el, segít a jelentés megalkotásában (Maynard–Heritage 2005). A vizsgálatok feltárják az egészségügyi helyzetek *általános szerveződési jellegzetességeit* (mint például az egészségügyi interakció különböző fázisainak alakulása), ezen különböző fázisokban a *cselekvések szerveződését* (például kórtörténet felvétele), a *szekvenciákat*, amelyek segítségével ezen cselekvések megvalósulnak (pl. kérdés–válasz szekvencia), valamint a *fordulóváltások/ beszélőváltások felépítését* ezen szekvenciákon belül (mint például a kérdések feltevésének módja) (Gill–Roberts 2013). Az orvosi viziteken vizsgálhatjuk például a nyitást/kezdést, a magyarázatokat, a fizikális vizsgálatot, a diagnózisra vonatkozó kijelentéseket. Általánosságban azonban elmondható, hogy az orvosi vizitekben megjelenő interakciós gyakorlatok a hétköznapi élet egyéb területeiről erednek, és az interakció szervezettsége az egyén és a másik személy közötti (hierarchikus, társadalmi) viszonyoktól függ (Maynard–Heritage 2005). Az orvos és a beteg közötti viszony aszimmetrikus és hierarchikus, ezért kommunikáció szempontjából az orvos-beteg találkozó formális szituációnak tekinthető (Domonkosi–Kuna 2015).

Az orvos-beteg kommunikáció elemzését megkönnyítheti, ha a találkozót – a vizit általános felépítését alapul vevő – alegységekre osztjuk. Az adott rész (pl. kórtörténet felvétel kontra kezelési javaslat) céljainak megfelelően ugyanis eltérő lehet az egyes szakaszokban jellemzően megjelenő kommunikációs minta. A konverzációelemzés alapfogalmainak rövid ismertetése után a következő részben az orvosi vizit felépítésével, illetve azon belül a kérdés és a diagnózis közlésének kommunikációs jellemzőivel foglalkozom.

5. Az orvosi vizit általános felépítése és azok kommunikációs jellemzői

Egy orvosi vizit alapvető egységei a következők (Heritage–Maynard 2006):

1. *Nyitás* (az interakciós kapcsolat megalapozása az orvos és a beteg között)
2. *A panaszok előadása* (a beteg elmondja a problémáit, az orvos felkeresésének okát)
3. *Vizsgálat*: verbális (kórtörténet felvétele) és/vagy fizikális
4. *Diagnózis*
5. *Kezelés*(i javaslat)
6. *Zárás*

Ezek a részek természetesen nem minden esetben határolhatók el élesen egymástól – a problémák előadása például összefolyhat a kórtörténet felvételével, továbbá egyes részek között szoros összefüggés áll fenn – az orvos nyitó kérdése maga után vonja a beteg problémaprezentációját.

Érdemes megjegyezni, hogy az orvosi vizit fent említett szakaszai párhuzamba állíthatók azzal a hét – orvos-beteg találkozás során megvalósítandó – alapvető kommunikációs feladattal, amely Kalamazoo-egyezmény néven vált ismertté. Ez az eredmény 1999-ben, egy szakértői bizottság munkája által, öt orvos-beteg kommunikációban alkalmazott modellt egyesítve jött létre. A hét kommunikációs feladat a következő (Makoul 2001):

- a. *Az orvos-beteg kapcsolat kiépítése* (1. fent 1.)
- b. *A beszélgetés megkezdése* (1. fent 1.)
- c. *Információgyűjtés* (1. fent 3.)
- d. *A beteg nézőpontjának megértése* (1. fent 2.)
- e. *Információ megosztása* (1. fent 4.)
- f. *A problémákkal és a kezelési tervvel kapcsolatos közös megegyezés elérése* (1. fent 5.)
- g. *Lezárás* (1. fent 6.)

Az orvos-beteg kapcsolat kiépítéséhez kapcsolódik Domonkosi és Kuna (2015) magyar nyelvű orvos-beteg interakciókat elemző kutatása, amelynek célja megmutatni, hogy a megszólítások, ezen belül a tetszikelő szerkezetek részt vesznek az orvos-beteg viszony alakításában. Az eredmények alapján megállapítható, hogy a tetszikelés (döntően orvosok általi) használatának leggyakrabban a *közvetlen, kedves, barátságos, udvarias* és a *tiszteletteljes* stílusjegyek tulajdoníthatók. Kuna (2016) tanulmányában továbbá megmutatja, hogy az orvos énmegjelenítésének a módja, valamint nyelvi identitásképzése is befolyásolja az orvos-beteg közötti kapcsolat minőségét. Elemzésében a szerző arra az eredményre jutott, hogy – az orvos kommunikációjában megjelenő – a többes szám első személyű deiktikus elemek is közelítő stratégiaként értelmezhetők az orvos-beteg viszonyban (Kuna 2016: 328), azaz a T/1.-es formák a partneri kapcsolat megteremtéséhez járulnak hozzá. Szintén az orvos és a beteg közötti személyközi kapcsolat kiépítéséhez tartozik Kuna és Kaló (2014) az autoriter és a partneri viszony nyelvi megvalósulásait vizsgáló kutatása. Ennek során a szerzők közel 400 orvos-beteg interakció megfigyelése és elemzése alapján egy 68 kategóriát tartalmazó kódstruktúrát hoztak létre. Az autoriter és a partneri viszony nyelvi megvalósulásait vizsgáló kutatásukban az ő általuk megalkotott kategóriák között is szerepel többek között a *kérdések száma, mennyisége és minősége, az értés, megértés, egyetértés kifejeződése, a visszakérdések* arra vonatkozóan, hogy a beteg érti-e az elmondottakat, a *magyarázatok mennyisége és minősége, valamint az ismétlés és összegzés*.

A *nyitás (1.)*, *beszélgetés megkezdése b.* és a *kórtörténet felvétele (3.)* /*információgyűjtés c.* az a két fő rész, amelyben az előzőekben kiemelt egyik kommunikációs stratégia, a kérdés nagyobb szerepet játszik – nézzük tehát a kérdések jellemzőit részletesebben.

5.1. Kérdések jellemzői az orvos-beteg kommunikációban

Ahogy azt a 4.1. részben említettem, az interakciók során előfordul, hogy kijelentő mondat által hajtjuk végre a kérdés cselekvését. Felmerül tehát a probléma, hogy mitől válik egy megnyilatkozás kérdéssé a társalgások során. Úgy tűnik, hogy alapvetően három tényező járul ahhoz hozzá, hogy egy megnyilatkozás kérdésként funkcionáljon a párbeszédekben: a grammatika, a prozódia és a résztvevők közötti episztemikus aszimmetria (Hayano 2013).

A kérdő mondatok osztályozása azonban nem egységes, ugyanis a szerzők különböző szempontokat – formai, szemantikai, pragmatikai sajátosságok – vesznek felosztásuk alapjául. Keszler (2009) magyar nyelvű spontán beszédanyag alapján elemezte a beszélt nyelv kérdés-felelet típusait, amelyeket Kiefer felosztását (eldöntendő, kiegészítendő, választó, és nyitott kérdés) figyelembe véve, grammatikai-szemantikai szempontból jellemzett. A szerző megállapítja, hogy a spontán beszéd során a különféle kérdő mondatfajták összemosódása figyelhető meg, sok átmeneti esetel találkozhatunk, amelyek megnehezítik a kérdő mondatok felosztását. Ebből kifolyólag Keszler

a kérdő mondatok felosztásában csak a grammatikai forma figyelembevételét javasolja. Ez alapján a következőképpen osztályozza a kérdő mondatokat (Keszler 2009: 19–20):

- I. Kérdő névmásos (kiegészítendő) kérdés (pl. *Hogy sikerült?*)
- II. Kérdő névmást nem tartalmazó (eldöntendő) kérdés
  1. Kérdő intonációt tartalmazó kérdés
    - a) poláris kérdés (pl. *Voltál színházban?*)
    - b) választó kérdés (pl. *Busszal vagy vonattal mész?*)
  2. Kérdő intonációt nem tartalmazó (ereszkedő dallamú) kérdés – *-e* vagy *-ugye* partikula kötelező (pl. *Ugye eljöttek?*)

Ez a felosztás hasonlóságot mutat a Roter-féle interakcióelemző rendszer (Roter interaction analysis system – RIAS) kérdésekre vonatkozó kódolási eljárásával (Roter–Larson 2002). Ennek során egy kérdés nyitottként vagy zártként való kódolása függ mind annak szemantikai struktúrájától, mind pedig hangleadésétől, illetve a szóhasználat/megfogalmazás módjától.

Leegyszerűsítve, a kérdéseket két nagy csoportra, a nyitott és a zárt kérdésekre oszthatjuk, amely osztályozás alapvetően a kérdések szemantikai szerkezetére vonatkozik (Kiefer 1983; Schirm 2007; Varga 2015). Az előbbi nem, míg az utóbbi meghatározza/behatárolja a lehetséges válaszok halmazát, továbbá a nyitott kérdésekre hosszabb, míg a zárt kérdésekre rövidebb válaszok jellemzők. A zárt kérdések olyan információra kérdeznek, amely a beszélő számára fontos, a nyitott kérdések viszont a válaszadó számára fontos dolgok kifejtésére irányulnak (Rollnick et al. 2008). Ebből kifolyólag az orvosi kommunikációban a nyitott kérdések használatát javasolják (Robinson 2006; Rollnick et al. 2008; Tsai et al. 2014).

Az orvos-beteg találkozások során az orvosok egyik fő célja, hogy a lehető legteljesebb képet kapják a betegek problémáiról, amely alapján a diagnózis felállítása és a kezelés ajánlása megtörténik. Ezt a célt két kommunikációs probléma akadályozhatja: a rejtett/felszínre nem kerülő problémák és az orvos-beteg közötti egyetértés/összhang hiánya (non-concordance) (a fő problémát illetően a beteg és az orvos nézőpontja eltérő – különösen pszichoszociális természetű problémáknál) (Tsai et al. 2014).

Ezen kommunikációs problémák elkerülése érdekében a nyitott kérdések használata javasolt. A nyitott kérdések segítségével a beteg összes problémája feltárható – nemcsak a fizikai tünetek, hanem a beteg aggodalmai és elvárásai is. A teljes kép megismerése pedig lehetővé teszi az orvos számára, hogy a megfelelő diagnózist és kezelést nyújtsa a betegnek – mind az evidenciákat, mind pedig a beteg aggodalmai és elvárásait figyelembe véve – amely összességében egy betegcentrikus ellátást eredményez (Heritage–Robinson 2006; Tsai et al. 2014). Röviden fogalmazva tehát az 1. és 2. pontban említett pszichoszociális tényezők, valamint a háttérben rejlő, az adherenciát esetlegesen negatívan befolyásoló tényezők is felszínre kerülhetnek a nyitott kérdések használatával.

Az orvosi kommunikációban előforduló kérdéstípusok vizsgálatai azonban azt mutatják, hogy a nyitott, illetve zárt kérdések megkülönböztetése nem feltétlenül elégséges az eltérések leírására (Robinson 2006), a csoportosításnál figyelembe kell venni a kommunikációs helyzetet és a kontextust, azaz az adott kérdés pragmatikai vonatkozásait is (Schirm 2007, Tsai et al. 2014). Továbbá a betegek különböző típusú kérdésekre adott válaszait megvizsgálva megállapítható, hogy az igen-nem, valamint a „kijelentő” kérdésekre adható válaszok lehetőségei korántsem olyan behatároltak, mint azt korábban gondolták. Ellenkezőleg, az orvosok gyakran arra használják ezeket a kérdéstípusokat, hogy egy már meghatározott témát a beteg még részletesebben kifejtse, megerősítsen (Deppermann–Spranz–Fogasy 2011). (Részletesebben l. 5.1.2. rész.)

Az orvos-beteg kommunikáció során előforduló kérdések általános jellemzése után a különböző kérdéstípusok részletesebb ismertetése következik.

5.1.1. A kérdések felosztása

Tsai (2006) a következőképpen osztályozza a nyitott kérdéseket. Először is a nyitott kérdéseknek két alapvető értelmezése különíthető el: a *nem irányított* (non-directive/indefinite) és a *felderítő* (revealing/ventilating). A további csoportosítás három kategóriát: 1.) *általános*, 2.) *biomedikális/biofizikális* és 3.) *pszichoszociális* (l. 1. táblázat), valamint hat mondatformát azonosít, amelyek a követ-

kezők: 1.) kiegészítendő (wh-) kérdések, 2.) igen-nem kérdések: szintaktikailag zártak, de pragmatikailag nyitottak, 3.) általános felsorolás, 4.) mondatrészlet, 5.) állítás, és 6.) folytonosságjelölő (l. 2. táblázat).

1. táblázat. A nyitott kérdések három kategóriája Tsai (2006) alapján

Általános	Biomedikális/-fizikális	Pszichoszociális
<i>What problems bring you here today? (Milyen problémák miatt jött ma ide?)</i>	<i>What physical problems do you have? (Milyen fizikális problémái vannak?)</i>	<i>How do you hope I might help you today? (Mit remél, hogyan tudok ma segíteni Önnek?)</i>

2. táblázat. A nyitott kérdésekre jellemző mondatformák Tsai (2006) alapján

Kiegészítendő kérdések	<i>What discomfort do you have? (Mi a panasz?)</i> (biomedikális)
Igen-nem kérdések	<i>Do you have (any) other problem? (Van (bármilyen) más problémája?)</i> (általános)
Általános felsorolás	<i>Do you have anything like hypertension, diabetes? (Magasvérnyomás, diabetes vagy bármilyen hasonló betegség?)</i> (biomedikális)
Mondatrészlet	<i>Anything else? (Bármilyen más/egyéb?)</i> (általános)
Állítás	<i>Tell me all the problems you have. (Mondja el nekem az összes problémáját.)</i> (általános)
Folytonosságjelölő	<i>And? Then? (És? Aztán?)</i> (általános)

5.1.2. Kérdések a vizit különböző szakaszaiban (nyitás – problémák előhívása, kórtörténet felvétele)

Az orvosok által megfelelően alkalmazott kérdezői és kommunikációs technikák jelentősége egyrészt abban rejlik, hogy a különböző kérdésfeltevési módok befolyásolják, korlátozzák a betegek válaszait, és ez a tényező hatással lehet a vizit kimenetelére – a megfelelő diagnózis, illetve kezelés szempontjából. Másrészt pedig a megfelelő kommunikációs technikák alkalmazása – főleg amelyek az első benyomást alakítják – hatással van a betegek megelégedettségére, és ez a tényező összefügg a beteg orvosi tanács betartására vonatkozó hajlandóságával (Robinson 2006).

Az orvos által feltett kérdés formája hatással lehet arra, hogy a beteg hogyan adja elő a panaszait. A feltételes relevancia elve alapján a kérdések formája (grammatikai felépítésük, milyen aktust valósítanak meg, és a rájuk adandó válaszok preferencia szerinti szervezése) behatárolja a válasz formáját, és meghatározza azon tényezőket, amik egy minimálisan „teljes” válaszhoz szükségesek. Például a „What is going on today?” (Mi a helyzet ma?) kérdés a jelenleg tapasztalt egészségügyi problémák ismertetését kívánja meg válaszként a betegől, ezáltal behatárolja a válaszadási lehetőségeket (Heritage–Robinson 2006).

A nyitás és a problémaprezentáció előhívása. Általánosságban elmondható, hogy a betegek szignifikánsan elégedettebbek az orvos odafigyelő viselkedésével és pozitív affektív kommunikációjával, ha az orvos általános érdeklődő kérdéssel indítja a problémaprezentációt (a megerősítést igénylő kérdésekkel szemben) (Robinson–Heritage 2014).

Robinson (2006) szerint az orvosok nyitó kérdéseit meghatározza, hogy a beteg milyen problémával fordult hozzájuk. Alapvetően háromféle ok különböztethető meg (mind a betegek, mind az orvosok részéről): 1.) *új keletű problémák*, 2.) *kontrollvizsgálat* és 3.) *krónikus állapottal kapcsolatos problémák (rutinvizit)*. Nyilvánvaló, hogy ez a három alapvető csoport más és más célokat és feladatokat tűz az aktuális vizit elé, ezáltal az interakciós helyzetek is eltérőek lesznek.

Az orvosok által alkalmazott kérdések formája – amelyek szerepe a beteg problémaprezentációjának előhívása – elárulja, hogy az orvos miként értelmezi a betegek indokait, amelyek miatt

segítséget kerestek. A probléma fajtájának megfelelő formájú kérdés feltevése hatással van mind az elkövetkezendő kommunikáció tartalmára, mind pedig a betegek benyomására az orvos kompetenciájára és hitelességére vonatkozóan – ezáltal pedig a beteg megelégedettségére is.

Új keletű problémákra vonatkozó kérdések esetén az orvos számára ismeretlenek, újak a beteg problémái, a kérdés megformálása az előzetes tudás hiányát kommunikálja. Például: *What can I do for you today? (Mit tehetek ma Önért?), What brings you in to see me? (Miért akart találkozni velem?), How can I help you today? (Hogyan tudok ma segíteni Önnek?), What's going on today? (Mi a helyzet ma?), What's the problem? (Mi a probléma?).* Ezeknél a típusú kérdéseknél a beteg számára is nyilvánvaló, hogy az orvos kérdése új problémákra vonatkozik.

Kontrollvizsgálat esetén a kérdések formájára három dolog jellemző: 1.) megmutatják, hogy az orvos tisztában van bizonyos problémával, 2.) gyakran az adott probléma értékelésének, az állapotra vonatkozó legfrissebb információk előhívásának cselekvését hajtják végre, és 3.) ezáltal magukban foglalják az információt, miszerint az orvosnak vannak az adott problémára vonatkozó megelőző tapasztalatai. A kérdések tehát azt kommunikálják, hogy az orvos tisztában van azzal, hogy a beteg a panaszaival kontrollvizsgálatra jött. Például: *How is it? (Milyen?) How are you feeling? (Hogy érzi magát?).*

Krónikus állapot esetén a betegek rendszeresen járnak orvosi vizitre, tehát az alapvető problémák ismertek az orvosok számára, ugyanakkor új problémák is felmerülhetnek. A *What's new? (Mi az újdonság?)* kérdés mindkét tényezőt megcélazza. Kifejezi az orvos tudását, miszerint 1.) a betegnek már ismert problémája van, 2.) a betegnek lehetnek új problémái is, 3.) az ismert és az új problémákat elkülöníti egymástól, és 4.) mind az ismert, mind az új problémák lehetnek fontosak (Robinson 2006).

Heritage és Robinson (2006) öt alapvető kérdéstípust azonosítottak, amelyek a probléma prezentálását kezdeményezik.

Az első típusba tartoznak az *általános, érdeklődő kérdések*, amelyek egy agnosztikus állapotot mutatnak a beteg orvosi ügyének pontos mibenlétével kapcsolatban. Tulajdonképpen ezek az új keletű problémák esetén a megfelelő formájú kérdések (l. fent).

A második típus a *megerősítést igénylő kommentáló kérdések* (gloss for confirmation). A panaszokra vonatkozó előzetes tudást foglalnak magukban, amely a beteg részéről igen-nem választ, azaz megerősítést vagy ellentmondást vár releváns reakcióként. Határt szabnak tehát a problémák prezentálásának, bár valamilyen szinten lehetőséget is biztosítanak a betegnek, hogy jobban kifejtse, pontosítsa az információt. Például: *Sounds like you're uncomfortable (Úgy hangzik, nem érzi jól magát).* Ez a típus Deppermann és Spranz-Fogasy (2011) csoportosításában tulajdonképpen a „kijelentő” kérdések kategóriájának feleltethető meg (l. később).

A harmadik típus a *tünet(ek) megerősítésére vonatkozó kérdések*. Az előzőhöz hasonlóan itt is a megerősítés/ellentmondás a megfelelő következő reakció, de amíg a második típus a problémákra általánosságban, nagy vonalakban kérdez rá, a harmadik típus konkrét tüneteket érint. Ez a típus még jobban korlátozza a beteget problémájának kifejtésében. Tulajdonképpen a problémaprezentáció összefoglalásának tekinthető. Például: *All right. So having headache, and sore throat and cough with phlegm for five days? (Rendben. Tehát fáj a feje, és a torka, és váladékosan köhög öt napja?)*

Negyedik típus: *Hogy van? kérdések*. Jellemzőjük, hogy inkább általános értékelést várnak válaszként, nem pedig problémaprezentációt. Kétértelmű lehet tehát a beteg számára, hogy az orvos milyen értelemben használta a kérdést: nem orvosi, általános állapota felől való érdeklődésként, vagy az egészségügyi állapotáról szeretne hallani. A betegek gyakran mindkét értelmezésre reagálnak válaszolnak, vagy éppen félreértik, és nem a megfelelő értelmezés szerint válaszolnak.

Ötödik típus: *körtörténet felvételére vonatkozó kérdések*. Ezen kérdések átugorják a problémaprezentációt, a körtörténet felvételéhez kapcsolódó információgyűjtő, zárt kérdések, amelyek erősen korlátozzák a beteg válaszadási lehetőségeit (l. később Deppermann és Spranz-Fogasy [2011] körtörténeti kérdésekre vonatkozó csoportosítását).

Az első három típusú kérdést összehasonlítva a szerzők, Heritage és Robinson (2006), arra jutottak, hogy az első típusú kérdések (általános érdeklődés) szignifikánsan hosszabb problémaprezentációt vontak maguk után, mint a második, illetve harmadik típusú (megerősítést igénylő) kérdések. Ennek következtében az első típusú kérdések által előhívott problémaprezentáció szignifikánsan nagyobb eséllyel tartalmaz több mint egy meglévő tünetet – a második és harmadik típusúhoz képest.

Ahogy azt az előzőekben már említettem, az orvos-beteg találkozások során a problémák korai, teljes feltérképezése szükséges a megfelelő diagnózis és kezelés kialakítása érdekében. A betegek kb. 40%-a több mint egy problémával jelentkezik az akut alapellátásban, amely problémák nagy része csak a vizit vége felé kerül felszínre. Fontos lenne ezeket a panaszokat időben megcélolni, mivel egyrészt lehet, hogy súlyos problémáról van szó, másrészt mert ez javítaná az orvos-beteg kapcsolatot. Továbbá a betegek „felszínre nem került problémái” ezen – meg nem tárgyalt – panaszok romlásához vezethetnek, ezáltal a beteg szükségtelen aggodásához járulnak hozzá, illetve további viziteket tehetnek szükségessé, amelyek költségesek mind a beteg idejét, mind a korlátozott orvosi erőforrást tekintve (Boyd–Heritage 2006; Heritage et al. 2007). Az eddigiek alapján már világossá vált, hogy a nyitott kérdések alkalmazása növeli annak valószínűségét, hogy az orvos teljes képet kapjon a beteg problémáiról – a betegek ugyanis nem mindig vannak tudatában, vagy nem vesznek tudomást a fő problémáikon kívüli egyéb egészségügyi témákról, hacsak nem kapnak explicit bátorítást azok kifejtésére (Tsai et al. 2014). Mindezen általános megfontolásokon túlmenően azonban fontos lehet a kérdésen belüli konkrét szóhasználat, illetve szóválasztás is.

Heritage és munkatársai (Heritage et al. 2007) tanulmányukban két – a fő problémák prezentációja után feltett – kérdéstípus (*Is there [some/anything] else you would like to address in the visit today?* – *Van bármi/Nincs más, amivel foglalkozni szeretne a mai viziten?*) hatásait vizsgálta a rájuk adott válaszok szempontjából. Bár kérdésekben mind az *any*, mind a *some* előfordulhat, az előbbi negatív pólusú, azaz kijelentő mondatokban tagadáshoz társul, míg az utóbbi pozitív pólusú, azaz állító kijelentő mondatokban fordul elő. Ez a polarizáltság – amennyiben kérdő mondatokban fordulnak elő a fenti szavak – közvetlenül befolyásolhatja a kérdésekre adott válaszokat. Azon betegek közül, akik több mint 1 panaszt soroltak fel az előzetes kérdőívben, a SOME-formájú kérdésre válaszolók szignifikánsan több állítást fogalmaztak meg, mint az ANY-formájú kérdésre válaszolók. Ez az „apró” szöcsere tehát a „felszínre nem került problémák” számának csökkenését eredményezte. A vizitek időtartamát szignifikánsan egyik kérdésfeltevési mód sem befolyásolta.

Kórtörténet felvétele. Az orvos-beteg interakció alapvető feladata, hogy miután a beteg elmondta a problémáit, az orvos a diagnózis felállításához minden szükséges információt összegyűjtson magáról a problémáról, illetve annak kórtörténetéről. Ezt a szakaszt lényegében az orvos kérdései irányítják.

A kérdésekről általában elmondható, hogy nem pusztán bizonyos információ(k)ra igényelnek a válaszadótól, hanem közös jellemzőjük, hogy bizonyos korlátokat szabnak a válaszadó számára. Az orvosok által feltett kérdésekre is jellemző tehát, hogy: 1) meghatároznak bizonyos *tárgypontokat* a beteg válaszára vonatkozóan – mind a felvetett *témát*, mind a válaszadó által megvalósítandó *cselekvéseket* illetően; 2) bizonyos *feltételezéseket* tartalmaznak a beteg életkörülményeire, egészségügyi állapotára, illetve egészségügyi ismereteire vonatkozóan (mindezek kifejezésében az explicitég különböző fokozatai figyelhetők meg); és 3) bizonyos preferenciákat foglalnak magukban a válasz típusára vonatkozóan (l. 4.1. részben a párszkevenciákról). A beteg válaszában elfogadhatja vagy ellenállhat (vagy teljesen elutasíthatja) ezen tényezők valamelyikét vagy akár mindegyikét. A kérdések hordozzák továbbá az orvos lehetséges válaszokra vonatkozó episztemikus állapotát (Boyd–Heritage 2006; Deppermann–Spranz–Fogasy 2011; Hayano 2013).

Deppermann és Spranz–Fogasy (2011) azt találták, hogy a három alapvető szintaktikai szerkezetű kérdés (kérdőszóval kezdődő – kiegészítendő [wh-] kérdések, igével kezdődő – eldöntendő [V1-] kérdések, és „kijelentő” kérdések) különböző lehetőségeket nyújt az orvosnak a megértés kifejezésére, vagyis arra, hogy a beteg megelőző fordulóját hogyan értette/értelmezte. Mindegyik típus meghatározott viszonyt fejez ki a között, amit az orvos már ismertként/tudottként kezel, és amit még meg kell tudnia a betegről. Tehát annak ellenére, hogy az orvos által feltett kérdések célja a beteg válaszában előhívása, vitathatatlanul tartalmaznak bizonyos előfeltevéseket a már meglévő tudásról, illetve az orvos feltételezéseiről, továbbá preferenciát fejeznek ki a megfelelő válasz irányában.

Kiegészítendő (w(h)-) kérdések. A hiányzó ismeret mibenlétének kategóriáját jelöli ki.

Eldöntendő (V1-) kérdések. Más szóval (az adandó válasz szempontjából) igen-nem kérdések. Több feltételezett ismeretet foglalnak magukban, mint a kiegészítendő kérdések. Nem azt mutatja, hogy bizonyos információ hiányzik az ismeretek közül, hanem hogy az adott információ episztemikus státusa még nem meghatározott, bizonytalan – a beteg feladata, hogy válasszon a kérdező által megállapított lehetséges feleletek közül. Sok esetben azonban a kérdés valamelyik alternatíva felé való

eltolódást mutathat, tehát preferenciát fejez ki a megfelelő válasz irányában: a pozitívan megfogalmazott (pozitív polaritású) igen-nem kérdésre az „igen”, míg a negatívan megfogalmazottra (negatív polaritású) a „nem” az elvárt válasz. Ez a negatív polaritású kérdéseknél a legnyilvánvalóbb (*Any chest type pain? – Van valami mellkasi jellegű fájdalma?*) [Boyd–Heritage 2006]).

„Kijelentő” kérdések. Szerkezetük olyan, mint a kijelentő mondatoké, tehát szintaktikailag nem jelöltek kérdésként. Ez a típus még több feltételezett ismeretet foglal magában. Olyan állítást jelenít meg, amely nemcsak lehetséges, hanem a legvalószínűbb. Az eldöntendő kérdésekkel ellentétben nem egy állítás igazságértékét szeretné kideríteni, hanem az állítás jóváhagyását feltételezi, tehát a megerősítésre irányuló komoly preferenciát mutat. Heritage és Robinson (2006) korábban ismertették – a problémaprezentáció kezdeményezésére irányuló kérdésekre vonatkozó – felosztásában ez a megerősítést igénylő kommentáló kérdések (gloss for confirmation) típusának feleltethető meg.

A kijelentő kérdések is erősen polarizálhatók mind pozitív, mind pedig negatív irányban *You have your gall bladder? (Epehólyagja meg van?)*, *No heart disease? (Nincs szívbetegsége?)*. Ezek a példák a kórtörténet felvétele során alkalmazott rutinkérdések közé tartoznak, amelyek sokszor úgy fogalmazódnak meg, hogy a „nincs probléma” típusú választ részesítik előnyben. Az interakciók két alapelve húzódik ugyanis meg a kórtörténetfelvétel rutinkérdései mögött: az optimalizálás elve és a befogadó szempontúság/befogadóra szabottság elve (Boyd–Heritage 2006).

Deppermann és Spranz-Fogasy (2011) vizsgálatában az orvosok a „kijelentő” kérdéseket a beteg megelőző fordulónak megismétlésére, újra- vagy átfogalmazására/kifejezésére használják, megalapozva ezáltal a kölcsönös megértést. Továbbá az orvos általi megfogalmazás kiemelhet bizonyos releváns szempontokat a beteg elbeszéléséből. (Ez tulajdonképpen az odafigyelést tükröző reflexióknak, rövid összefoglalásoknak felel meg az MI-ben).

A „kijelentő” kérdések három fajtáját különítik el a szerzők: ismétlő, parafrázáló és magyarázó. Az utóbbi a beteg implicite kifejezett érzelmi, és motivációs állapotát teszi explicitté az orvos általi megfogalmazásban, szerepe tehát az empátia kifejezése, a betegség pszichológiai oldalának fontosságát is figyelembe veszi (Az MI-ben a komplex reflexiónak felel meg [Rollnick et al. 2008]).

A kérdések eloszlásában sorrendiség figyelhető meg: a legkevesebb előzetes ismeretet feltételező kiegészítendő (w(h)) kérdésektől, vagy eldöntendő (V1) kérdésektől a megerősítést váró „kijelentő”-kérdések felé haladva. Az orvos a kérdéses módja által egyre inkább behatárolja a releváns problémák és tünetek területét, egyre jobban korlátozva ezáltal a lehetséges válaszok körét. Továbbá míg a kiegészítendő (w(h))- és eldöntendő (V1) kérdések jellemzően megnyitják a kórtörténetfelvétel során a témaszekvenciákat, addig a „kijelentő” kérdések a már elért megértést ellenőrzik, valamint lezárják a témaszekvenciákat (Rollnick et al. 2008; Deppermann–Spranz-Fogasy 2011).

Összességében elmondható, hogy a kérdés-válasz szekvenciák kokonstruációk, ahol bár az orvos kérdései korlátozhatják, de nem döntenek el / határozzák meg a beteg válaszait. Habár a kórtörténet felvétele során a kérdéseket minél objektívebb, illetve neutrálisabb módon célszerű feltenni, a kérdések megfogalmazása, sorrendje, illetőleg az interakcióban való elhelyezésük elkerülhetetlenül kifejezi az orvos megértését/tudását, valamint aggodalmait/törődését a beteggel kapcsolatban, és ez az orvos és a beteg közötti sajátságos szociális kapcsolat kialakulásához járul hozzá. A beteg számára ugyanis a megfelelő nyitott kérdés személyes érdeklődést és törődést fejez ki (Boyd–Heritage 2006; Rollnick et al. 2008).

A kikérdezésben rejlik tehát egy paradoxon: ahhoz, hogy az orvos kapcsolatot alakítson ki a beteggel, elengedhetetlen az előzetes feltételezések és elvárások kommunikálása (mind önmagára, mind a betegre, mind pedig a kettőjük közötti kapcsolatra vonatkozóan), amelyek azonban finoman alakíthatják a betegek válaszait (Boyd–Heritage 2006).

A kérdések áttekintése után a diagnózis közlésének lehetőségeit ismertetem röviden.

5.2. A diagnózis közlésének jellemzői

A diagnózis közlése tulajdonképpen egyfajta információnyújtás az orvos részéről a beteg felé. Ha a beteg informálása nem zajlik megfelelően (természetesen nemcsak a diagnózis, hanem pl. egyéb tények, javaslatok ismertetése, magyarázata is az informálás körébe tartozik), az az adherencia alacsonyabb szintjét eredményezheti.

Fontos azonban szem előtt tartani, hogy az orvos-beteg konzultációk alapvetően két olyan fél között zajlanak, akik bár különböző módokon, de egyaránt rendelkeznek bizonyos tudással, elképzelésekkel az adott problémát illetően – a páciensnek is megvan ugyanis a saját véleménye a betegség kialakulását, természetét, illetve a lehetséges gyógymódokat illetően. A találkozóknak tehát fontos része a különböző nézőpontok, a diagnózis, valamint a kezelés megbeszélése és ideális esetben ezen különböző nézőpontok közlése/egyesítése – az MI szellemiségét használva tehát ebben a szakaszban is fontos a beteg autonómiájának támogatása (1. 3. rész).

Nem elég pusztán a szakmai információk átadása, hanem az interperszonális kapcsolat fenntartása is fontos – tulajdonképpen tehát nem információnyújtásként, hanem *információcsere*ként kellene értelmezni és alkalmazni a diagnózis közlését (Peräkylä 2006; Rollnick et al. 2008).

A kezeléssel kapcsolatban is fontos a közös döntéshozatal – ebben az esetben ugyanis jobbak a kimeneti eredmények a beteg meglegedettségét, egészségét, illetve mentális jólétét tekintve. Stivers (2006) azt találta például, hogy az orvos-szülő interakcióban a kezelési javaslat pozitív megfogalmazása kevésbé váltott ki ellenállást a szülőknél ahhoz képest, amikor az orvos egy bizonyos kezelés ellen (negatív) tett javaslatot.

Peräkylä (2006) azt találta, hogy a diagnózis közlésekor – adott betegség megnevezésekor – az orvos három különböző módon mutathatja meg a kapcsolatot az adott diagnózis és az orvosi okfejtésben/érvelésben használt bizonyítékok/leletek között.

Egyszerű állítás. A diagnózis pusztán közlése anélkül, hogy az orvos ismertetné az érvelés menetét, amelyen a diagnózis alapul. Az orvos beszédmódja azt implikálja, hogy a tudásra való jogalapja magától értetődik. Első ránézésre az orvos és a beteg közötti autoritatív viszonyhoz illeszkedik, mindazonáltal lehetnek olyan helyzetek, amikor nem ez a megfelelő értelmezés. Az orvos olyankor is közzölheti a diagnózist egyszerű állítás formájában, amikor a bizonyíték ténylegesen jelen van, elérhető a beteg számára – például közvetlenül valamilyen vizsgálat után. Ez a tényező azonban nem jelenti azt, hogy a beteg ugyanúgy értelmezi (egyáltalán értelmezni, használni tudja) a rendelkezésre álló információkat, mint az orvos.

Nem explicit utalás a bizonyítékokra (vizsgálati eredményekre). Történik utalás bizonyos következtetési folyamatra, de a folyamat részletei nem kerülnek kifejtésre. Az ilyenkor megjelenő igék *a to appear (tűnik), to seem (látszik), to feel (éreződik)* – érzékelésen alapuló megfigyelések, valamint az azokra alapozott következtetések, amelyek eredménye a diagnózis. A bizonyíték (vizsgálati eredmény) részleteit azonban az orvos nem pontosítja/határozza meg. Mindazonáltal az így megfogalmazott diagnózis nem fejez ki olyan szintű bizonyosságot, mint az egyszerű állítás.

A bizonyítékok explicit kifejtése (következtetési folyamat, levezetés). A diagnózis közlése előtt vagy után az orvos részletezi a bizonyítékok/vizsgálati eredmények/leletek bizonyos jellemzőit, amelyre a diagnózist (következtetését) alapozza. (A diagnózis közlése előtti helyzetekben elképzelhető, hogy Spranz-Fogasy [2014] elemzése szerint ezek az esetek inkább prediagnosztikus állításoknak tekinthetők.) Ezekben az esetekben az orvos körülírja bizonyos megfigyeléseit, amelyeket bizonyítékként használ a diagnózis közléséhez. A bizonyíték explicit kifejtése által az orvos érvelése egy részét elérhetővé teszi a beteg számára, ezáltal az okfejtés megértő befogadójává teszi őt. (A betegnek bemutatott bizonyíték ugyanakkor nem feltétlenül egyezik meg azzal, amit az orvos ténylegesen felhasznált az érvelési folyamatban.)

A nem explicit utalás, illetve az explicit kifejtés az alábbi helyzetekben fordul elő: 1) ha időben nagyobb a távolság a vizsgálat és a diagnózis közlése között, vagy 2) ha nem tiszta, hogy a vizsgálat mely részei relevánsak a diagnózis megalkotásában, 3) ha az orvos nem biztos a diagnózisban, illetve 4) ha a diagnózis ellentmondásos – az orvos és a beteg diagnózisra vonatkozó nézetei nem egyeznek meg.

A diagnózis közlésének módjaival kapcsolatosan mind ez ideig kevesebb kutatás született, mint a viziten megjelenő kérdésfeltevési stratégiákkal kapcsolatban. A téma részletesebb felderítése további kutatásokat kíván. A képet árnyalja azonban, hogy míg a kérdésfeltevés egy általános célt szolgál az orvosi vizitek során (megfelelő mennyiségű és minőségű információ begyűjtése a megfelelő diagnózishoz), addig a diagnózis mibenléte (kezelhető, vagy gyógyíthatatlan, rövid vagy hosszú távú probléma) befolyásolja a megfelelő közlési módot.

6. Összegzés és javaslatok

Dolgozatomban áttekintést nyújtottam arra vonatkozóan, hogy miért fontos a megfelelő, hatékony kommunikáció elsajátítása és alkalmazása az egészségügyben. Az általam bemutatott motivációs interjú alapelveinek, illetve azon belül is a javasolt kommunikációs stratégiáknak az indokoltságát és megalapozottságát a nyelvészet és a szociológia tudományterületéről származó vizsgálatok eredményei is megerősítik.

Összefoglalva elmondható, hogy a nyitott és a zárt kérdések (szemantikai szerkezetük alapján történő) megkülönböztetése nem tükrözi megfelelően az orvosi viziten előforduló kérdéstípusokat. A hagyományosan a zárt kérdések közé sorolt mondatformák (pl. a kiegészítendő és az eldöntendő kérdések) az adott kommunikációs helyzetben – orvosi vizit – nyitott kérdésként funkcionálnak. Fontos tényező továbbá, hogy a megfelelő formájú nyitott kérdéseknek a vizit megfelelő szakaszában való alkalmazása hozzájárul a problémák korai és teljes feltérképezéséhez – amely elengedhetetlen a diagnózis és a kezelés kialakításához –, valamint az orvos és a beteg közötti személyes kapcsolat kialakításához. A diagnózis közlési módjai tovább erősíthetők, avagy gyengíthetők ezt az interperszonális kapcsolatot, a megfelelő információnyújtás, illetőleg a beteg egyenrangú partnerként való kezelése hatással lehet a beteg későbbi terápiahűségére.

A téma jelentősége, hogy a megfelelő kommunikációs stratégiák alkalmazása pozitívan befolyásolja a szakember és a beteg közötti kapcsolatot, a betegcentrikus hozzáállás pedig úgy tűnik, elősegíti a betegek elégedettségi szintjének, motivációjának és a terápiához való adherenciájának a növelését. Ezen feltételezés bizonyítása azonban további vizsgálatokat kíván. Az orvos-beteg interakciók nyelvészeti elemzése – a terapeuta kommunikációjának a módja és a beteg későbbi elégedettsége, illetve viselkedése közötti összefüggések feltárása – hozzájárulhat a megfelelő, hatékony kommunikációs stratégiákra vonatkozó ajánlások megfogalmazásához, ezen keresztül pedig a beteg adherenciájának növeléséhez és a kezelések sikeresebb (nem pusztán biomedikális tényezőkön alapuló) kimeneteléhez.

Jövőbeni kutatásom ehhez kíván hozzájárulni – fő célja, hogy megvizsgálja a terapeuta (gyógytornász) által alkalmazott kommunikációs stratégiák és a beteg viselkedésének, attitűdjének (különös tekintettel az adherenciára) összefüggéseit. Hasonló kutatás Magyarországon még nem született.

Hilton és munkatársai (Hilton et al. 2016) ajánlása alapján (amely egyébként az MI során megjelenő nyelvhasználat hatásmechanizmusának pontosabb és mélyebb megértésére vonatkozik) mindehhez a terapeuta és a beteg közötti első interakció – amelyet hangfelvétellel rögzítünk – kvalitatív, induktív megközelítéssel történő elemzése szükséges.

Az elemzés feltárhat az adatokban megjelenő bizonyos mintázatokat, amelyek alapján teljesen kialakítható, pontosítható, illetve módosítható a vizsgálandó jelenség – a független változó. Hosszú távon, kellő mennyiségű adat összegyűjtése és elemzése (számítógépes szoftver segítségével) lehetőséget teremthet egy későbbi kvantitatív vizsgálat elvégzésére és a kvalitatív elemzés alapján meghatározott kategóriák statisztikai elemzésére. Robinson és Heritage (2014) tanulmányukban leírják, hogy a konverzációelemzés módszere hogyan illeszthető a randomizált kontrollált vizsgálatok (RCT) preintervenciós és intervenciós fázisaiba. Az általuk leírtak alapján – annak párhuzamára – elképzelhető és megtervezhető lenne egy RCT-kutatás, amely a kommunikáció jól meghatározott kategóriájának a kimenetre gyakorolt hatását az orvostudományokban elfogadott módszerekkel vizsgálná. Ez azonban messze túlmutat az általam tervezett kutatás keretein.

Az adatgyűjtést és elemzést, valamint az esetleges minták felismerését korlátozza, nehezíti az a körülmény, hogy az egészségügy különböző területein dolgozó szakemberek (orvosok, gyógytornászok, ápolók stb.) kommunikációja, sőt még az azonos foglalkozású szakemberek kommunikációja is eltérő lehet (többek között) aszerint, hogy milyen területre szakosodott/specializálódott az illető (Robinson–Heritage 2014).

A kutatásom szempontjából a gyógytornászok feladatát szeretném kiemelni. Az alapvetően különböző mozgásokkal dolgozó szakember feladata ugyanis, hogy elérje, hogy a beteg otthonában, önállóan is rendszeresen elvégezze az adott gyakorlato(ka)t. Mivel ez idő- és energiát igényel a beteg részéről, nagyon nagy szerepe van a kezelések során a gyógytornász meggyőző kommunikációjának.

SZAKIRODALOM

- Ang, D. – Kesavalu, R. – Lydon, J. R. – Lane, K. A. – Bigatti, S. 2007. Exercise-based motivational interviewing for female patients with fibromyalgia: a case series. *Clinical Rheumatology* 26: 1843–9.
- Anstiss, T. 2009. Motivational Interviewing in Primary Care. *Journal of Clinical Psychology in Medical Settings* 16: 87–93.
- Barron, C. J. – Moffett, J. A. K. – Potter, M. 2007. Patient expectations of physiotherapy: Definitions, concepts, and theories. *Physiotherapy Theory and Practice* 23/1: 37–46.
- Berkowitz, S. A. – Johansen, K. L. 2012. Does Motivational Interviewing Improve Outcomes? Editorial. *Archives of Internal Medicine* 172/6.
- Boronkai Dóra 2009. *Bevezetés a társalgáselmzésbe*. Ad Librum, Budapest.
- Boronkai Dóra 2013. A konverzációelemzés alkalmazása az orvos-beteg kommunikáció kutatásában. *Szaknyelvi regiszterek és használati szinterek. XIII. SZOKOE Szaknyelvi Konferencia*. MTA PAB. Pécs, 2013. november 22–23.
- Bors Katalin 2010. Az adherencia jelentősége az osteoporosisos beteg kezelése során. *Magyar Reumatológia* 51: 286–290.
- Boyd, E. – Heritage, J. 2006. Taking the history: questioning during comprehensive history-taking. In: J. Heritage – D. W. Maynard (eds.): *Communication in Medical Care: Interaction between Primary Care Physicians and Patients*, Cambridge University Press, Cambridge, 151–84.
- Chilton, R. – Pires-Yfantouda, R. – Yllie, M. 2012. A systematic review of motivational interviewing within musculoskeletal health. *Psychology, Health&Medicine* 17/4: 392–407.
- Cook, P. F. – Emiliozzi, S. – McCabe, M. M. 2007. Telephone Counseling to Improve Osteoporosis Treatment Adherence: An Effectiveness Study in Community Practice Settings. *American Journal of Medical Quality* 22/6.
- Copeland, L. – McNamara, R. – Kelson, M., Simpson, S. 2015. Mechanisms of change within motivational interviewing in relation to health behaviors outcomes: A systematic review. *Patient Education and Counseling*, 98: 401–11.
- Deppermann, A. – Spranz-Fogasy, T. 2011. Doctors' questions as displays of understanding. *Communication & Medicine*, 8/2: 111–22.
- Domonkosi Ágnes – Kuna Ágnes 2015. A tetszikelés szociokulturális értéke. A tetszikelő kapcsolattartási stílus szerepe az orvos-beteg kommunikációban. *Magyar Nyelvőr* 139: 39–63.
- Dulmen, S. van – Sluijs, E. – Dijk, L. van – Ridder, D. de – Heerdink, R. – Bensing, J. 2007. Patient adherence to medical treatment: a review of reviews. *BMC Health Services Research* 7: 55.
- Gill, V. T. – Roberts, F. 2013. Conversation Analysis in Medicine. In: J. Sidnell – T. Stivers (eds.): *The Handbook of Conversation Analysis*. Blackwell Publishing Ltd., 575–92.
- Hayano, K. 2013. Question Design in Conversation. In: J. Sidnell – T. Stivers (eds.): *The Handbook of Conversation Analysis*. Blackwell Publishing Ltd., 395–414.
- Heritage, J. – Maynard, D. W. 2006. Introduction: Analyzing interaction between doctors and patients in primary care encounters. In: J. Heritage – D. W. Maynard (eds.): *Communication in Medical Care: Interaction between Primary Care Physicians and Patients*. Cambridge University Press, Cambridge, 1–21.
- Heritage, J. – Robinson, J. D. 2006. The Structure of Patients' Presenting Concerns: Physicians' Opening Questions. *Health Communication* 19/2: 89–102.
- Heritage, J. – Robinson, J. D. – Elliot, M. N. – Beckett, M. – Wilkes, M. 2007. Reducing Patients' Unmet Concerns in Primary Care: the Difference One Word Can Make. *Journal of General Internal Medicine* 22/10:1429–33.
- Hilton, C. E. – Lane, C. – Johnston, L. H. 2016. Has Motivational Interviewing Fallen into its Own Premature Focus Trap? *International Journal for the Advancement of Counseling* 38/2: 145–58.
- Keszler Borbála 2009. Kérdés és felelettipusok a spontán beszédben. In: Keszler Borbála – Tátrai Szilárd (szerk.): *Diskurzus a grammatikában, grammatika a diskurzusban*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 13–20.
- Kiefer Ferenc 1983. A kérdő mondatok szemantikájáról és pragmatikájáról. In: Rác Endre – Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest, 203–30.
- Knight, K. M. – McGowan, L. – Dickens, C. – Bundy, C. 2006. A systematic review of motivational interviewing in physical health care settings. *British Journal of Health Psychology* 11: 319–32.
- Kuna Ágnes 2016. Személydeixis és önreprezentáció az orvos-beteg találkozón. Az első személyű deiktikus elemek mintázatai az orvosi kommunikációban. *Magyar Nyelvőr* 140: 317–32.
- Kuna Ágnes – Kaló Zsuzsa 2014. Az orvos-beteg kommunikáció a családorvosi gyakorlatban. In: Veszelszki Ágnes – Lengyel Klára (szerk.): *Tudomány, technolektus, terminológia*. A tudományok, szakmák nyelve. Éghajlat Könyvkiadó, Budapest, 117–30.

- Lane, C. 2012. A discourse analysis of client and practitioner talk during motivational interviewing sessions. ClinPsyD Thesis (Volume 1). University of Birmingham. Letölthető: <http://etheses.bham.ac.uk/3708/1/Lane12ClinPsyD1.pdf>.
- Lee, J. K. – Grace, K. A. – Taylor, A. J. 2009. Ten lessons learned from conducting an adherence intervention trial. *Patient Preference and Adherence* 3: 93–8.
- Lilienfeld, S. O. – Ritschel, L. A. – Lynn, S. J. – Cautin, R. L. – Litzman, R. D. 2013. Why many clinical psychologists are resistant to evidence-based practice: Root causes and constructive remedies. *Clinical Psychology Review* 33: 883–900.
- Makoul, G. 2001. Essential Elements of Communication in Medical Encounters: The Kalamazoo Consensus Statement. *Academic Medicine* 76/4: 390–3.
- Maynard, D. W. – Heritage, J. 2005. Conversation analysis, doctor-patient interaction and medical communication. *Medical Education* 39: 428–35.
- McGrane, N. – Galvin, R. – Cusack, T. – Stokes, E. 2015. Addition of motivational interventions to exercise and traditional Physiotherapy: a review and meta-analysis. *Physiotherapy* 101: 1–12.
- Miller, W. R. – Rose, G. S. 2009. Toward a Theory of Motivational Interviewing. *American Psychologist* 64/6: 527–37.
- O'Halloran, P. D. – Blackstock, F. – Shields, N. – Holland, A. – Iles, R. – Kingsley, M. – Bernhardt, J. – Lannin, N. – Morris, M. E. – Taylor, N. F. 2014. Motivational interviewing to increase physical activity in people with chronic health conditions: a systematic review and meta-analysis. *Clinical Rehabilitation* 28/12: 1159–71.
- Peräkylä, A. 2006. Communicating and responding to diagnosis. In: J. Heritage – D. W. Maynard (eds.): *Communication in Medical Care: Interaction between Primary Care Physicians and Patients*. Cambridge University Press, Cambridge, 214–47.
- Petrova, T. – Kavookjian, J. – Madson, M. B. – Dagley, J. – Shannon, D. – McDonough, S. K. 2015. Motivational Interviewing Skills in Health Care Encounters (MISHCE): Development and psychometric testing of an assessment tool. *Research in Social and Administrative Pharmacy*, article in press.
- Robinson, J. D. 2006. Soliciting patients' presenting concerns. In: J. Heritage – D. W. Maynard (eds.): *Communication in Medical Care: Interaction between Primary Care Physicians and Patients*. Cambridge University Press, Cambridge, 22–47.
- Robinson, J. D. – Heritage, J. 2014. Conversation Analysis and Intervention: Reviews. Intervening with Conversation Analysis: The Case of Medicine. *Research on Language and Social Interaction* 47/3: 201–18.
- Rollnick, S. – Miller, W. R. – Butler, C. C. 2008. *Motivational Interviewing in Health Care. Helping Patients Change Behavior*. The Guilford Press, New York.
- Rosenberg, W. – Donald, A. 1995. Evidence based medicine: an approach to clinical problem solving. *BMJ* 310: 1122–6.
- Roter, D. – Larson, S. 2002. The Roter interaction analysis system (RIAS): utility and flexibility for analysis of medical interactions. *Patient Education and Counseling* 46: 243–51.
- Sacks, H. 1987 [1973]. On the preferences for agreement and contiguity in sequences in conversation. In: G. Button – J. R. E. Lee (eds.): *Talk and Social Organisation*. Clevedon, UK: Multilingual Matters, 54–69.
- Sacks, H. – Schegloff, E. A. – Jefferson, G. 1974. A simplest systematics for the organization of turn-taking for conversation. *Language* 50: 696–735.
- Schaepe, K. S. – Maynard, D. W. 2014. After the diagnosis: news disclosures in long-term cancer care. In: H. E. Hamilton – Wen-ying Sylvia Chou (eds.): *The Routledge Handbook of Language and Health Communication*. Routledge, 443–58.
- Schegloff, E. A. 1972. Sequencing in conversational openings. In: J. J. Gumperz – D. Hymes (eds): *Directions in Sociolinguistics: the Ethnography of Communication*. Holt, Rinehart and Winston, New York, 346–80. (Originally published in *American Anthropologist* 70/6, 1968.)
- Schegloff, E. A. 1992. Repair after next turn: The last structurally provided place for the defense of intersubjectivity in conversation. *American Journal of Sociology* 95: 1295–345.
- Schegloff, E. A. – Sacks, H. 1973. Opening up closings. *Semiotica* 8: 289–327.
- Schirm Anita 2007. A kérdések pragmatikája. In: Váradi Tamás (szerk.): *Alkalmazott Nyelvészeti Doktorandusz Konferencia*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 160–9.
- Solomon, D. H. – Iversen, M. D. – Avorn, J. – Gleeson, T. – Brookhart, M. A. – Patrick, A. R. – Rekedal, L. – Shrank, W. H. – Lii, J. – Losina, E. – Katz, J. N. 2012. Osteoporosis Telephonic Intervention to Improve Medication Regimen Adherence: A Large, Pragmatic, Randomized Controlled Trial. *Archives of Internal Medicine* 172/6.
- Spranz-Fogasy, T. 2014. Before the 'official diagnosis': a focus on prediagnostic statements. In: H. E. Hamilton – Wen-ying Sylvia Chou (eds.): *The Routledge Handbook of Language and Health Communication*. Routledge, 423–42.
- Stivers, T. 2006. Treatment decisions: negotiations between doctors and parents in acute care encounters. In: J. Heritage – D. W. Maynard (eds.): *Communication in Medical Care: Interaction between Primary Care Physicians and Patients*. Cambridge University Press, Cambridge, 279–312.

- Stivers, T. 2013. Sequence Organization. In: J. Sidnell – T. Stivers (eds): *The Handbook of Conversation Analysis*. Blackwell Publishing Ltd., 191–209.
- Szekeres László 2011. Az adherencia fogalma és jelentősége osteoporosisban. *LAM (Lege Artis Medicinae)* 21/5: 369–73.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális pragmatikai megközelítés*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Teeter, B. S. – Kavookjian, J. 2014. Telephone-based motivational interviewing for medication adherence: a systematic review. *Translational Behavioral Medicine* 4: 372–81.
- Tsai, M. H. 2006. *Opening Hearts and Minds: A Linguistic Framework for Analyzing Open Questions in Doctor–patient Communication*, The Crane Publishing Company, Taipei, Taiwan.
- Tsai, M. H. – Lu, F.-H. – Frankel, R. M. 2014. Teaching medical students to become discourse analysts. From conversational transcripts to clinical applications. In: H. E Hamilton – Wen-ying Sylvia Chou (eds.): *The Routledge Handbook of Language and Health Communication*. Routledge, 327–43.
- Valkusz Zsuzsanna 2013. Újra az adherenciáról – Divatos téma vagy csontig hatoló aktualitás? *LAM KID* 3/4: 9–13.
- Varga Marianna 2015. Bírói kérdésfeltevések a magyar tanú- és szakértői bizonyításokban. *Jelentés és Nyelvhasználat* 2: 79–107.
- Verschueren, J. 1999. *Understanding Pragmatics*. Edward Arnold / Oxford University Press, London–New York.
- Wooffitt, R. 2005. *Conversation Analysis and Discourse Analysis. A Comparative and Critical Introduction*. Sage Publications.

Udvardi Anna

tanársegéd

Semmelweis Egyetem Egészségtudományi Kar,

Fizioterápiás Tanszék

PhD-hallgató

Szegedi Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola

SUMMARY

Udvardi, Anna

The role of efficient communication in health care: The problem of adherence and possible solutions

In the area of health care – despite the application of evidence based therapies – patients' low level of adherence to the therapy continues to raise difficulties. Behind the problem of non-adherence, psychological reasons can be seen to exist; their exploration and resolution can be fostered by appropriate communicative strategies on the part of medical experts. The application of Motivational Interviewing (MI) for increasing patients' level of adherence appears to be a promising development in medical care. Furthermore, the legitimacy of the appropriate use of communicative strategies suggested by the method – (open) questions, behaviour indicating reflective listening attention, and giving information – is supported by the linguistic literature studying medical communication via conversation analysis. The paper summarizes pertinent literature in Hungary and abroad concerning the classification and use of questions in general and also specifically in medical communication, as well as possibilities of conveying information/diagnoses. Another central aim of the paper is to point out that patient-centred procedures and shared decision making can be facilitated, and patients' satisfaction and motivation can be improved, by relying on therapists' enhanced communicative skills. Linguistic studies based on pragmatic insights and using the method of Conversation Analysis may appreciably contribute to the improvement of those skills.

Keywords: adherence, Motivational Interviewing, medical communication, patient-centred health care, Conversation Analysis, types of questions, conveyance of diagnosis

Gyorsított és normál tempójú szövegek megértése látássérülteknél*

1. Bevezetés

A nemzetközi szakirodalomban számos kutatás foglalkozik jelenleg a látássérülés neurológiai (pl. Lane et al. 2015), pszichológiai (pl. Hertrich et al. 2013) és nyelvészeti vonatkozásaival (Schinazi et al. 2015; Trudeau-Fisette et al. 2013; Hertrich et al. 2013; Sato et al. 2010; Ménard et al. 2009; Moos et al. 2007; Sumbly–Pollack 1954), amelyek a nyelvészeti kutatásoknak egy új területét vonták be a tudományos gondolkodás homlokterébe a 21. század második évtizedében. A közelmúltban és jelenleg is zajló nemzetközi idegtani (Bedny et al. 2011; Lane et al. 2015), neuropszichológiai (Sato et al. 2010), kognitív nyelvészeti (Ruggiero et al. 2012; Schinazi et al. 2015; Bottini et al. 2015) vagy pszicholingvisztikai (Ménard et al. 2009; Giraud et al. 2010) kutatások tanúsága alapján a látássérülés nem feltétlenül jelent hátrányt a látássérült személy számára, hiszen az élet bizonyos területein előnyrel indulhat az ép többséghez képest, ilyen például a hang alapján történő differenciálás képessége. Ha ezek a folyamatok megfelelően leírhatóvá válnak, és rámutatnak azokra a rejtett képességekre is, amelyekkel a (látás)sérült emberek adott esetben felülmúlják az épeket, akkor ez a valamely sérüléssel vagy fogyatékkal élők megítélésének, társadalomba való beilleszkedésének zökkenőmentesebbé tételét is szolgálhatná azon túl, hogy közelebb kerülhetünk a (látás)sérültek beszéd-folyamatainak mélyebb megértéséhez. Tehát a jelen írás és hosszabb távon a jelen kutatás folytatása ezeket a nyelvi és beszéd-folyamatokat próbálja leírni, majd rávilágítani arra, hogy ezeket a képességeket hogyan lehet hasznosítani az alkalmazás, az alkalmazott nyelvtudomány felől.

1.1. A látássérülés és a látássérültek jellemzői

A látás a legfontosabb és legbonyolultabb érzékszervünk (Paraszky 2007: 9), a körülöttünk lévő világból bejövő ingerek 70%-át a látásérzékelés útján szerezzük. A látássérüléssel rendelkezők populációja sem alkot homogén halmazt: a látásmaradvány minősége szerint beszélünk vakokról, aliglátókról és gyengénlátókról, a látássérülési ideje szerint pedig elkülönítünk veleszületett és szerzett látássérülést. A látássérülésnek számos kiváltó oka lehet, mint az inkubátorban történő oxigén-túladagolás; jelentkezhet diabétesz következményeként; a szem egyes részeinek (retina, látóideg, szemgolyó) a megbetegedése nyomán is. A szakirodalom a vakok körében elkülöníti a korán, illetve későn szerzett látássérülést, *early blindness* 'korai vakság'-ról beszélünk akkor, ha a vizsgálati személy hároméves kora előtt vesztette el a látását, *late blindness* 'kései vakság' esete áll fenn pedig abban az esetben, ha a látássérült személy hároméves kora után vakult meg. Ezek alapján a kognitív funkciók eltérő működését feltételezik (többek között Schinazi et al. 2015; Hertrich et al. 2013). A 'korai' és a 'kései vakság' életkorra számított határát illetően vannak más elképzelések is, egyes forrásokban az öt éves kort említik határvonalként, ugyanakkor máshol arról lehet olvasni, hogy a tizenéves korúak is az előbbi (korai) kategóriába sorolhatók. A látásvesztés ideje szerinti elkülönítés azért fontos a kutatók és a tudomány számára, mert valószínűsíthető, hogy minél korábban történik a látóképesség elvesztése, annál nagyobb mértékű lehet az agyi flexibilitás, ugyanis annál több idejük van kiépülni azoknak az agyi funkcióknak, amelyek átveszik a hiányzó érzékelési mód szerepét (bővebben lásd pl. Voss 2013: 1–13).

A tanulás során a vizuális emlékezet szerepe jelentős, a jó hallási emlékezet csak részben pótolhatja ezt; ezek az érzékelési módok kiegészítik, de nem helyettesíthetik egymást (Paraszky 2007: 79–80). A látássérültek ugyanakkor rendelkeznek kompenzációs stratégiáikkal is a látás elégtelenségének ellensúlyozására: az úgynevezett taktilomotorikus vagy haptikus érzékelés az izmok általi kinesztetikus, valamint a tapintás útján történő taktilis érzékelést jelenti, ezek egyszerre nyújtanak információt különböző tárgyak érintésekor (Pálhegyi 1981: 11–2), amely egy olyan érzékelési forma, amely csak a látássérültekre jellemző.

A kognitív szemlélet *embodiment* fogalma is hangsúlyozza a testben létezés, a test általi meghatározottság fontosságát, amely hatással van a kognícióra, és ezáltal tapasztalataink nyelv által

* A szerző ezúton szeretne köszönetet mondani témavezetőjének, Bóna Juditnak a tanulmány szövegéhez tett értékes javaslataiért, valamint Neuberger Tildának a felvételek időtartam-manipulálásához nyújtott segítségéért.

történi leképezésére is (Lakoff–Johnson 1980; Lakoff 1987; Tolcsvai Nagy 2013: 80–1). Ha a látássérültek tapasztalatszerzése más módon történik, mint a látóké, ebből könnyen következik, hogy egyéb kognitív és nyelvi funkciók területén is eltérések lesznek megfigyelhetők.

Számos kutatás irányult a közelmúltban és jelenleg is a látássérültek térérzékelésének a leírására (lásd Ruggiero et al. 2012; Schinazi et al. 2015; Bottini et al. 2015). Ezek azt találták, hogy míg a látók térképezése saját testüktől független, allocentrikus kiindulópontból történik, addig a hároméves koruk előtt megvakult személyek esetében a referencia jórészt egocentrikus és anatómiai jellegű, a viszonyítás elsősorban önmagukhoz vagy más személyek térben való elhelyezkedéséhez képest megy végbe (Bottini et al. 2015: 67–8). A vakok abban is különböznek a látóktól, hogy utóbbiak érzékelése szimultán, vagyis a környezetből jövő ingerek egyidejűleg érkeznek be, ezzel szemben a vakok érzékelése szekvenciális, egyfajta sorrendiséget, szakaszjellegűt takar (többek között a Braille-írás olvasása is, lásd Veispak et al. 2013). A szem által az ember gyorsabban tudja érzékelni környezetét, hiszen csak a szemgolyót kell mozgatni, viszont a látássérültek haptikus és taktilis érzékeléséhez igénybe kell venni akár az egész testet, vagyis a sebességben alapvető eltérés mutatkozik (Schinazi et al. 2015).

1.2. A beszédpercepció működése látássérülteknél

A beszédpercepció többszintű folyamat. Alapvetően két szakaszát különbözteti el a szakirodalom: a beszédészlelés a beszédhangok észlelésének, felismerésének és megkülönböztetésének képessége, míg a beszédmegértés a szavak, a mondatok, a szöveg megértése (Gósy 2005: 121–2). Egy szöveg megértését számos tényező befolyásolja, ilyen a szöveg hossza, műfaja, élőszóban elhangzó szöveg esetén a szupraszegmentális struktúra, a szöveg nehézsége, valamint az olvasó motiváltsága is (Bóna 2012).

A beszédpercepciója során az ajkmozgás szignifikánsan javítja a szöveg befogadásának az eredményességét (Ma et al. 2009; Sumbly and Pollack 1954, idézi Hertrich et al. 2013: 1), emellett egyéb nonverbális, extra- és paralingvisztikai tényezők, mint a gesztikuláció érzékelése vagy az orientáció, a hely- és helyzetérzékelés (pl. az éppen beszélő személy helyének meghatározása) is hatással vannak a nyelvi folyamatok alakulására (Sato et al. 2010: 1; Hertrich et al. 2013: 1). Ezeknek az ingereknek a befogadása látássérültek körében hiányzik, vagy részlegesen működik. Emiatt napvilágot láttak olyan kutatási eredmények, amelyek látássérülteknél késleltetett nyelvsajátítást adatlak (Perez-Pereira–Conti–Ramsden 1999), ugyanakkor ennek ellentmondó eredmények is ismertek.

Hogy a látássérültek körében a látás elégtelensége hátrányként vagy előnyként jelentkezik-e a kognitív folyamatok és a beszéd folyamatok során, az az adott vizsgálat céljától függően nagyon eltérően alakulhat. Számos nemzetközi kutatási eredmény számol be arról, hogy a látássérültek hallásalapú megkülönböztetése jobb, mint a látóké, idetartozik például a beszédhang-differenciálás képessége vagy az eltérő frekvenciájú szövegek befogadásának mintázatai (Trudeau–Fisette et al. 2013: 1). Számos kutatás kimutatta emellett, hogy azok a látássérültek, akik gyakran alkalmaznak *Text-To-Speech* rendszereket gyorsított tempóban szövegek tartalmának befogadására (pl. képernyő-olvasó, mobiltelefonon beépített alkalmazások), azok képesek akár a 20–22 szótag per másodperces tempójú szövegeket is megérteni, és ez az agy óriási mértékű flexibilitását mutatja (Moos et al. 2007: 677; Hertrich et al. 2013: 6). Ezzel szemben a normál emberi beszédtempó 4–5 szótag per másodpercnek felel meg (Gósy 2004), tehát az a tempó, amelyet a látássérültek még értenek, körülbelül négyszer gyorsabb, mint az átlagos köznyelvi tempó.

A jelen dolgozat egy primer kutatás eredményeit kívánja bemutatni, amelynek során látássérültek beszédmegértési eredményeit vettem össze egy látó kontrollcsoport eredményeivel, eltérő tempóértékű szövegek felhasználásával. Fő kutatási kérdésem az volt, hogy van-e hallott szövegek megértésében eltérés a látássérültek és az épek között, és ha van, előnyük vagy hátrányuk mutatkozik-e ezen a területen. A következő hipotéziseket állítottam fel: 1. A látássérültek és a látók eredményessége a szövegértési feladatok során eltérően fog alakulni. 2. A szöveg tempója meghatározó tényező lesz a hangzó szöveg megértésének a sikerességében.

A vizsgálat jelentőségét az adja, hogy magyar nyelven – pár írástól eltekintve (Hantó 2015; Hantó 2016) – ez idáig nem született a látássérültek beszédfolyamatait leíró kutatási eredmény, ezzel szemben a nemzetközi szakirodalomban jelenleg is számos kutatás irányul a látássérültek beszédfolyamatainak pontosabb megismerésére, ahogy azt a fentebbiek során bemutattam.

2. Anyag, módszer, kísérleti személyek

A jelen kutatásban 20 adatközlő vett részt, 10 veleszületetten vak személy, illetve ehhez rendeltem egy korban, nemből, valamint iskolázottság tekintetében illesztett látó kontrollcsoportot. A nemek aránya teljesen kiegyenlített volt a két csoportban (5-5 fő), életkorukat tekintve valamennyien a húszas-harmincas éveikben járnak, és mindannyian részt vettek vagy vesznek egyetemi képzésben.

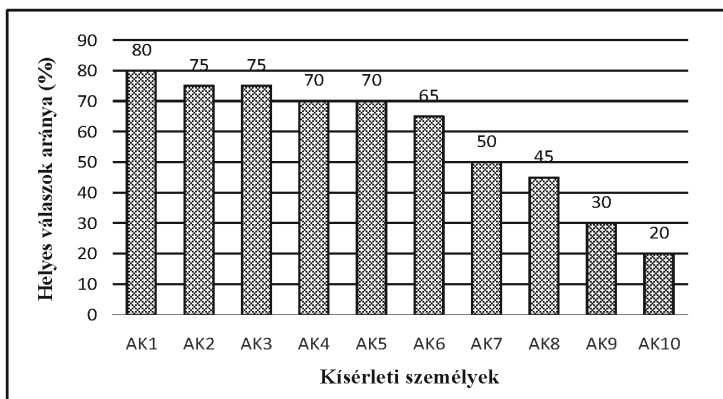
A vizsgálathoz a nyelvi anyagot két tudományos szakszöveg szolgáltatotta, amelyek egy online szakfolyóiratból (Alkalmazott Pszichológia) származnak, megjelenésük időben közel esik egymáshoz, karakterszámuk megegyezik. A két szöveget hangfelvétel formájában rögzítettem. Az egyik szöveg tempója maradt normál tempójú, a másikat pedig a Praat szoftver segítségével mesterségesen felgyorsítottam, tempóértéke 13 szótag/másodperc lett. Ez a tempó csaknem kétszer gyorsabb, mint az átlagos köznyelvi beszédtempó. Egyszeri meghallgatás volt, ismétlésre nem volt lehetőség. A szövegek megértését 10 kifejtős kérdés, illetve 10 igaz-hamis állítás segítségével vizsgáltam. A kifejtős kérdésekre adott válaszok értékelésekor nem fogadtam el azokat a megoldásokat, amelyek a kísérleti személy háttértudása, logikája alapján történő következtetés útján születtek, és nem a szöveg tartalma alapján. Mind a kifejtős, mind az igaz-hamis állítások esetében a Praat szoftver (Boersma–Weenink 2016) segítségével mértem a reakcióidőket is. A kapott eredmények statisztikai elemzése az SPSS szoftver felhasználásával történt.

3. Eredmények

3.1. A normál tempójú szöveg megértése

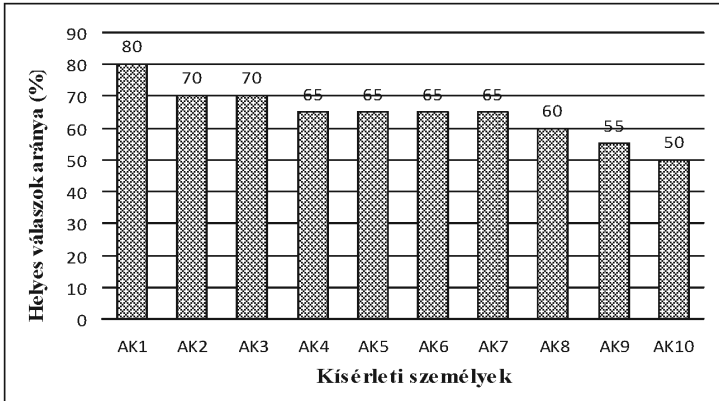
3.1.1. A normál tempójú szöveg kifejtős feladatának eredményei

A normál tempójú szöveg megértése tekintetében a következő eredmények születtek: a látássérülteknél csoportszinten 58%-os eredményt adatoltunk, a kontrollcsoportban (látók) ez a szám 64% volt, tehát pár százalékponttal ez a csoport bizonyult jobbnak, de a különbség a statisztikai próba alapján nem szignifikáns. A legjobb teljesítmény mind a célcsoportban, mind a kontrollcsoportban 80%-os volt (10/8 helyes válasz), csoportonként egy-egy személy tudta ezt elérni. A legrosszabb teljesítmény tekintetében már nagyobb az eltérés: a célcsoportban 20%-os volt a legrosszabb eredmény (1 főnél), ezzel szemben a kontrollcsoportban 50%-os, tehát ez alá nem került senki. A szórás nagyobb a célcsoportban, mint a kontrollcsoportban, a látássérülteknél négyen teljesítettek átlag alatt, míg a kontrollcsoportban csak ketten. A leggyakoribb érték a látássérülteknél a 70 és a 75%-os érték volt (1. ábra), míg a kontrollcsoportban a 65%-os érték (2. ábra). A néhány százalékpontnyi eltérést az okozza a két csoport között, hogy a látássérülteknél több a nagyon gyenge kategóriába sorolható teljesítmény.

1. ábra. A normál tempójú szöveg kifejtős kérdéseire adott válaszok eredményei a látássérültek csoportjában (az eredmények csökkenő rendben vannak sorba állítva)

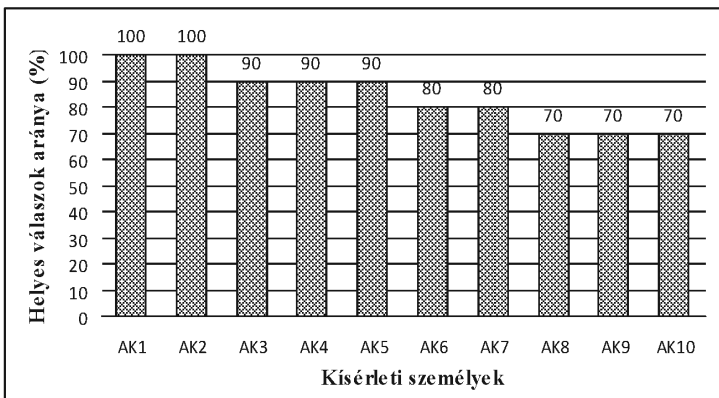

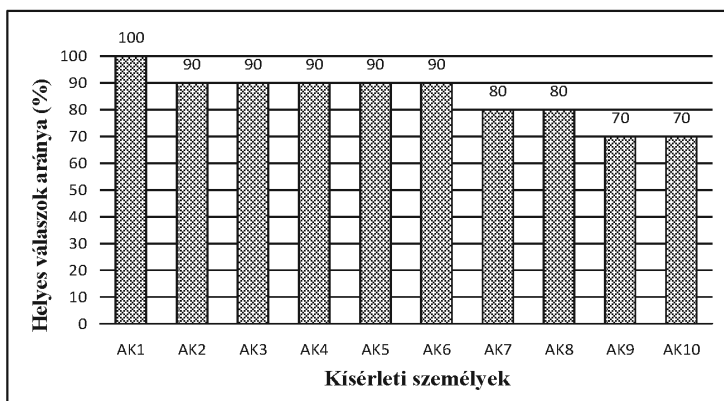
2. ábra. A normál tempójú szöveg kifejtős kérdéseire adott válaszok eredményei a kontrollcsoportban (%)
(az eredmények csökkenő rendben vannak sorba állítva)

3.1.2. A normál tempójú szöveg igaz-hamis feladatának eredményei

A normál tempójú szöveghez tartozó igaz-hamis állítások tekintetében nagyon hasonló eredmény született a két csoportban. A látássérülteknél átlagosan 84%-os teljesítményt, míg a kontrollcsoportban 85%-os teljesítményt adatoltunk. A két csoport között az SPSS-ben végzett mérés alapján nincsen mérhető statisztikai különbség. A legjobb teljesítmény a 100%-os eredmény volt (10/10 helyes válasz), ezt a látássérülteknél két személy, a kontrollcsoportban egy személy tudta elérni. A legrosszabb teljesítmény mind a célcsoportban, mind a kontrollcsoportban 70%-os volt, előbbi esetében három személy, utóbbi esetében két személy ért el ilyen eredményt (3. és 4. ábra). Összességében tehát ezt a feladattípust mindkét csoportban jó eredménnyel oldották meg a kísérleti személyek.

3. ábra. A normál tempójú szöveghez tartozó igaz-hamis állítások eredményei a látássérültek csoportjában (az eredmények csökkenő rendben vannak sorba állítva)

4. ábra. A normál tempójú szöveghez tartozó igaz-hamis állítások eredményei a kontrollcsoportban (az eredmények csökkenő rendben vannak sorba állítva)

3.1.3. A normál tempójú kifejtős kérdésekre és az igaz-hamis állításokra adott válaszok reakcióideje

A kifejtős kérdések tekintetében, csoportszinten a reakcióidők átlaga a célcsoportban 3,55 másodperc volt, a kontrollcsoportban 2,90 másodperc, tehát a látássérültek összességében lassabban reagáltak a feltett kérdésekre, ugyanakkor statisztikailag mérhető eltérés nincsen a két csoport között. Az eredmények alapján azt lehet mondani, hogy a reakcióidők igazodtak a feladat teljesítésének sikerességéhez: amelyik csoport jobban teljesített, ott kisebb reakcióidő volt adatolható, amelyik csoport gyengébben szerepelt, ott nagyobb volt a reakcióidők csoportszintű átlaga. A legnagyobb reakcióidő a látássérülteknél ebben a feladattípusban 6,3, a kontrollcsoportban 5,13 másodperc, a legkisebb reakcióidő a célcsoportban 1,27, a kontrollcsoportban 1,11 másodperc volt. A reakcióidők szórását a tanulmány későbbi szakaszában található 9–10. ábrák szemléltetik.

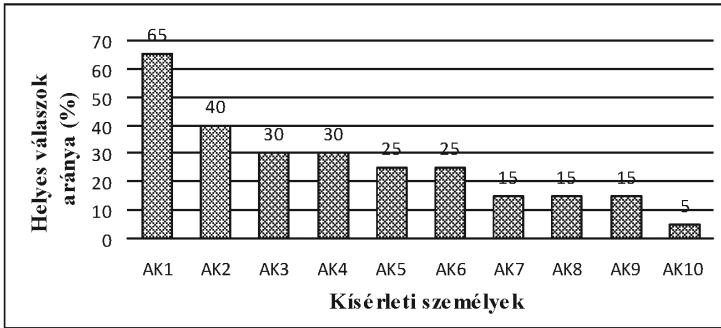
Az igaz-hamis állításokra adott válaszok során a látássérültek csoportja 2,89 másodperces átlag reakcióidőt ért el, a kontrollcsoport pedig 1,95 másodpercet, tehát ebben az esetben is a célcsoport átlagos reakcióideje volt nagyobb, hasonlóan a kifejtős feladathoz, ugyanakkor statisztikailag ebben az esetben sincsen mérhető eltérés a két csoport között. A reakcióidők átlaga ebben a feladattípusban is igazodik a helyes válaszok arányához, gyengébb csoportszintű eredményhez nagyobb csoportszintű reakcióidő, jobb csoportszintű eredményhez csoportszinten kisebb reakcióidő társul. A legnagyobb reakcióidő a látássérülteknél 5,26 másodperc, a kontrollcsoportban 3,62, a legkisebb reakcióidő a célcsoportban 0,80, a kontrollcsoportban 0,51 másodperc volt. A felsorolt adatokat a tanulmány későbbi szakaszában a 9–10. ábra szemlélteti.

3.2. A gyorsított tempójú szöveg megértése

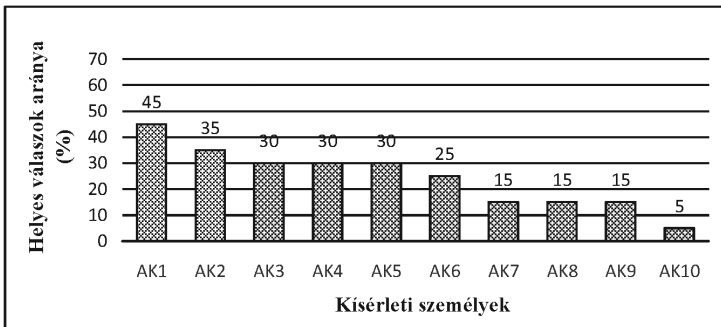
3.2.1. A gyorsított tempójú szöveg kifejtős feladatának eredményei

A gyorsított tempójú szöveg megértése összességében mind a látássérülteknek, mind a kontrollcsoportnak sokkal gyengébben sikerült, mint a normál tempójú szövegnek a befogadása. A látássérültek 26,5%-os teljesítményt értek el csoportszinten, a kontrollcsoportnál pedig 24,5%-os eredmény volt adatolható. Az eredmények közelebb esnek egymáshoz, mint a normál tempójú szöveg kifejtős feladattípusának az eredményei, statisztikailag ugyanakkor nincs eltérés a két csoport között. A normál és a gyorsított tempójú szöveg kérdéseire kapott válaszok összevetésekor azonban az eredmények mindkét csoportban szignifikáns különbséget mutattak: a látóknál: $t(9) = 11,522$; $p < 0,001$; a vakoknál $t(9) = 4,163$; $p = 0,002$. Vagyis a szöveg tempója – ez előzetes feltételezéseknek megfelelően – meghatározó tényező volt a szövegek megértésének a sikerességében.

A legjobb teljesítmény a látássérülteknél 65%-os volt (10/6,5 helyes válasz), ez az eredmény kimagaslott a többi közül (5. ábra). Ezzel szemben a kontrollcsoportban a legjobb eredmény 45%-os volt (10/4,5 helyes válasz) (6. ábra). A legrosszabb eredmény mind a célcsoportban, mind a kontrollcsoportban mindössze 5%-os volt (10/0,5 helyes válasz).

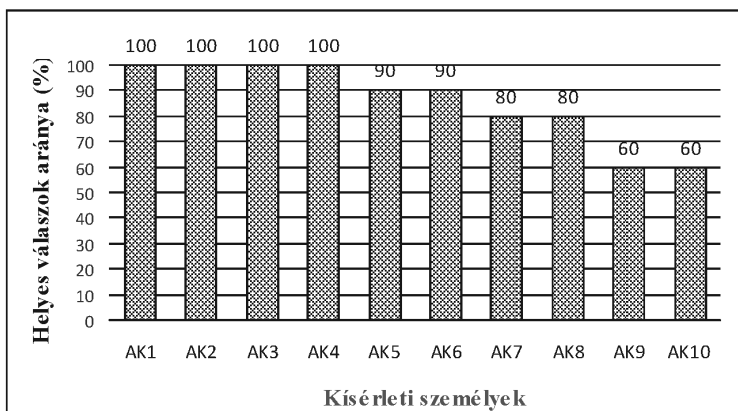
5. ábra. A gyorsított tempójú szöveg kifejtős kérdéseire adott helyes válaszok aránya a látássérülteknél (az eredmények csökkenő sorrendben vannak sorba állítva)

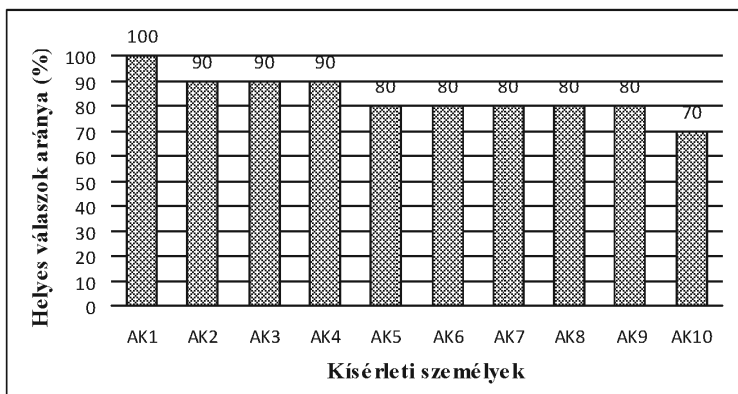
6. ábra. A gyorsított tempójú szöveg kifejtős kérdéseire adott helyes válaszok aránya a kontrollcsoportban (az eredmények csökkenő sorrendben vannak sorba állítva)

3.2.2. A gyorsított tempójú szöveg igaz-hamis feladatának eredményei

Ennek a feladattípusnak az eredményei nagyon hasonlóan alakultak a normál tempójú igaz-hamis feladat eredményeihez. A látássérülteknél 86%-os, míg a kontrollcsoportban 84%-os összteljesítmény volt adatolható csoportszinten. A mindössze 2 százalékpontnyi eltérés statisztikailag nem minősül különbségnek. Megfigyelhető azonban, hogy míg a normál tempójú szöveg ugyanezen feladatában a látóknál volt magasabb a százaléérték, itt a látássérülteknél tapasztalható jobb eredmény. A legjobb teljesítmény mind a vak, mind a látó csoportban a 100%-os eredmény volt, ezt a látássérülteknél négyen is el tudták érni (7. ábra), a látóknál viszont csupán egy személy volt képes erre a teljesítményre (8. ábra).

7. ábra. A gyorsított tempójú szöveghez tartozó igaz-hamis állítások eredményei a látássérültek csoportjában (az eredmények csökkenő rendben vannak sorba állítva)

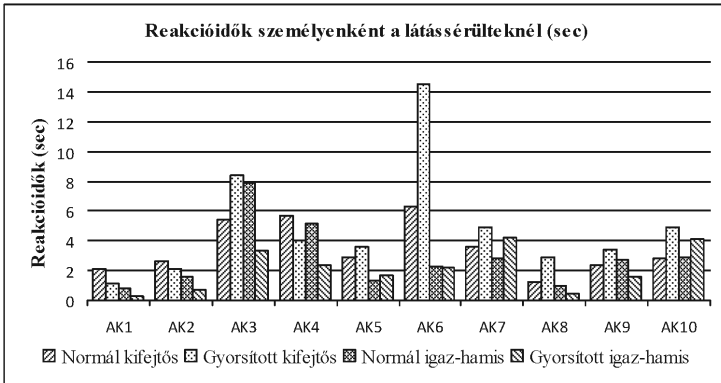
8. ábra. A gyorsított tempójú szöveghez tartozó igaz-hamis állítások eredményei a kontrollcsoportban (az eredmények csökkenő rendben vannak sorba állítva)

3.2.3. A gyorsított tempójú kifejtős kérdésekre és az igaz-hamis állításokra adott válaszok reakcióideje

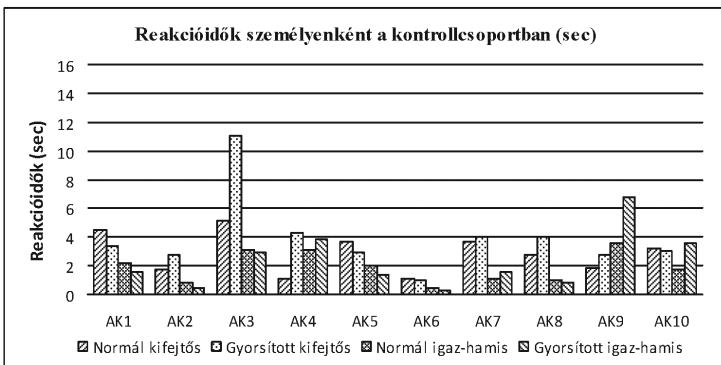
A reakcióidők csoportszinten a következőképpen alakultak. A célcsoportban 5,03 másodperces átlag volt adatolható, ugyanakkor volt egy kiugró érték, (14,5 sec), amelyet kihúztunk az átlagszámításból, így kaptuk meg a 3,9 másodperces átlagos reakcióidőt. A kontrollcsoportban ugyancsak volt egy kiugró érték (11,1 sec), ezt kihúzva a számításból kaptuk meg a 3,1 másodperces átlagos reakcióidőt. A szélsőértékek figyelembevétele nélkül tehát a két csoport nagyon hasonlóan teljesített, nem mutatható ki statisztikai eltérés.

A célcsoportban a legrovidebb reakcióidő 1,12, míg a kontrollcsoportban 1,06 másodperc volt, a legnagyobb reakcióidő a látássérülteknél 8,4, míg a látóknál 4,3 másodperc volt. Ebben a feladattípusban tehát nem érvényesül az a korábbiakban tapasztalt megállapítás, hogy ha csoportszinten néhány százalékponttal gyengébb teljesítmény kimutatható, ahhoz ugyanannál a csoportnál valamennyivel nagyobb reakcióidő társul. Ebben az esetben a néhány százalékponttal jobban teljesítő látássérülteknek nagyobb volt összességében, csoportszinten a reakcióidejük.

A négyféle feladattípus során kapott reakcióidő-értékeket az alábbi két diagrammal szemléltetem, elsőként a látássérültek, majd a kontrollcsoport reakcióidejeit (9–10. ábra).

9. ábra. A normál és a gyorsított tempójú szöveg kifejtős és igaz-hamis feladatának reakcióidejei ugyanazon személyek esetén a látássérülteknél (sec)

10. ábra. A normál és a gyorsított tempójú szöveg kifejtős és igaz-hamis feladatának reakcióidejei ugyanazon személyek esetén a kontrollcsoportban (sec)

4. Összegzés és kitekintés

Összefoglalásként megállapítható, hogy a jelen kísérletben a vizsgált célcsoport, a látássérültek, illetve a látó kontrollcsoport csoportszintű eredményeiben nem mutatkozott statisztikailag mérhető eltérés egyik feladattípusban sem, valamint nem volt kimutatható statisztikai eltérés csoportszinten a reakcióidőkben tekintetében sem. Ennek oka lehet a viszonylag kicsi elemszám, nagyobb mintán nagyobb valószínűséggel lehetne adatolni szignifikáns különbséget. Ugyanakkor hangsúlyozandó, hogy nagyok az egyéni eltérések, amelyek különösen a látássérültek csoportján belül jelentkeznek. A gyorsított tempójú szöveg kifejtős feladatában a látássérülteknél voltak teljesítmények, amelyek kimagaslottak, ugyanakkor a kontrollcsoportban nem volt kiugró érték.

A gyorsított tempójú igaz-hamis feladat során a vak csoportban előfordult négy esetben is száz százalékos teljesítmény, a kontrollcsoportban ezzel szemben csupán egy ilyen eredményt elérő kísérleti személy volt. A normál tempójú szöveg kifejtős feladatában a látássérülteknél előfordultak az 50%-ot alulmúló teljesítmények, ezzel szemben a kontrollcsoportban nem tapasztaltunk ilyen adatokat. A reakcióidőkről elmondható, hogy a 4. feladattípus kivételével igaz az a megfigyelés, hogy jobb csoportszintű teljesítményhez kisebb reakcióidő, rosszabb csoportszintű eredményhez nagyobb reakcióidő társul.

Következtetésként az fogalmazható meg, hogy – a jelen adatok alapján – tudományos szövegek megértésében a látássérülés nem meghatározó tényező, a látássérültek ugyanolyan eredményességgel oldják meg ezt a feladatot, mint az egészségesek. Igaz volt ez az eredmények alapján mind a normál tempójú, mind a gyorsított szöveg esetében. Feltételezhetően a látás elégtelensége más beszédfolyamatok során eredményezhet eltérést.

A kutatás folytatásaként érdemes olyan látássérült személyekre leszűkíteni a beszédpercepciót és a beszédmegértést mérő vizsgálatokat, akik a bevezetőben említett *Text-To-Speech* rendszereket alkalmazó eszközöket napi szinten használják felgyorsított tempón, ugyanis az ilyen elven homogénizált célcsoport és a hozzárendelt kontrollcsoport percepciójában valószínűsíthetően markánsabb eltérések lennének megfigyelhetők. A vizsgálatba be lehet vonni a gyengénlátó és aliglátó populációt is, meg lehet vizsgálni, hogy a beszédpercepcióban mutatkozik-e különbség aszerint, hogy a látásmaradványnak milyen a foka. A jövőbeni vizsgálatok célja lehet továbbá a hallásalapú megkülönböztetés nyelvi vetületének vizsgálata látássérülteknél, mint a beszédhangok megkülönböztetése, az érzelemfelismerés sikeressége vagy az életkor, a testalkat és a testsúly megítélése hang alapján.

SZAKIRODALOM

- Bedny, Marina – Pascual-Leone, Alvaro – Dravida, Swethasri – Saxe, Rebecca 2011. A sensitive period for language in the visual cortex: Distinct patterns of plasticity in congenitally versus late blind adults. *Brain & Language*, 1–9.
- Boersma, Paul – Weenink, David 2016. *Praat: doing phonetics by computer*. <http://www.fon.hum.uva.nl/praat/>. (A letöltés ideje: 2016. március 23.)
- Bóna Judit 2012. Hogyan mondanak vissza hallott szövegeket a középiskolások? *Anyanyelv-pedagógia* 2. <http://www.anyanyelv-pedagogia.hu/index.php?issue=18>.
- Bottini, Roberto – Crepaldi, Davide – Casasanto, Daniel – Crollen, Virgine – Collignon, Olivier 2015. Space and time in the sighted and blind. *Cognition* 141: 67–72.
- Gósy Mária 2005. *Pszicholingvisztika*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Gósy Mária 2004. *Fonetika, a beszéd tudománya*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Hantó Réka 2016. Látássérült (vak) személyek mentális lexikona a szóasszociációk tükrében. *Magyar Nyelv* 112: 419–32.
- Hantó Réka 2015. Látássérült (vak) személyek szövegértése a vizualitáshoz kötődő jelentéstartalmú szavak vonatkozásában. *Alkalmazott Nyelvtudomány* 1–2: 163–76.
- Hertrich, Ingo – Dietrich, Susanne – Ackermann, Hermann 2013. How can audiovisual pathways enhance the temporal resolution of time-compressed speech in blind subjects? *Frontiers in Psychology*, Volume 4, Bruxelles, Belgium, 1–12.
- Lakoff, George 1987. *Women, Fire and Dangerous Things. What Categories Reveal about the Mind*. The University of Chicago Press, Chicago–London.
- Lakoff, George – Johnson, Mark 1980. *Metaphors We Live By*. University of Chicago Press, Chicago.
- Lane, Connor – Kanjila, Shipra – Omaki, Akira – Bedny, Marina 2015. „Visual” Cortex of Congenitally Blind Adults Responds to Syntactic Movement. *The Journal of Neuroscience*, 12856–68.
- Ma, W. J. – Zhou, X. – Ross, L. A. – Foxe, J. J. – Parra, L. C. 2009. Lip-reading aids word recognition most in moderate noise: a Bayesian explanation using high-dimensional feature space. *PLoS One* 4(3): 1–14.
- Ménard, Lucie – Dupont, Sophie – Baum, Shari R. – Aubin, Jérôme 2009. Production and perception of French vowels by congenitally blind adults and sighted adults. *The Journal of the Acoustical Society of America*. Melville, NY, 1406–14.
- Moos, Anja – Trouvain, Jürgen 2007. *Comprehension of ultra-fast speech – blind vs. „normally hearing” persons*. ICPhS 2007, Saarbrücken, 677–80.
- Pálhegyi Ferenc 1981. *A látás nélkül meghódított világ. Fejezetek a vakok pszichológiájához*. Vakok és Gyengénlátók Országos Szövetsége, Budapest.

- Paraszky Sára 2009. *Közről nézve. A gyengélátó gyermek*. Gyengélátók Általános Iskolája, Egységes Gyógypedagógiai Módszertani Intézménye és Diákotthona, Budapest.
- Pérez Pereira, Miguel – Conti-Ramsden, Gina 1999. *Language Development and Social Interaction in Blind Children*. Psychology Press.
- Ruggiero, Gennaro – Ruotolo, Francesco – Iachini, Tina 2012. Egocentric/allocentric and coordinate/categorical haptic encoding in blind people. *Cognitive Process*, Springer.
- Sato, Marc – Cavé, Christian – Ménard, Lucie – Brasseur, Annie 2010. Auditory-tactile speech perception in congenitally blind and sighted adults. *Neuropsychologia*, 1–4.
- Schinazi, Victor R. – Thrash, Tyler – Chebat, Daniel-Robert 2015. Spatial navigation by congenitally blind individuals. *WIREs Cognitive Science*, Wiley Periodicals.
- Sumbly, W. H. – Pollack, I. 1954. Visual contribution to speech intelligibility in noise. *The Journal of the Acoustical Society of America*. Melville, NY, 212–5.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Trudeau-Fisette, Pamela Maude – Turgeon, Christine – Co Té, Dominique 2013. Vowel production in sighted adults and blind adults: A study of speech adaptation strategies in high-intensity background noise. *The Journal of the Acoustical Society of America*. Melville, NY.
- Veisapak, Anneli – Bart, Boets – Pol, Ghesquiére 2013. Differential cognitive and perceptual correlates of print reading versus Braille reading. *Research in Developmental Disabilities* 34: 372–85.
- Voss, Patrice 2013. Sensitive and critical periods in visual sensory deprivation. *Frontiers in Psychology*, Volume 4, 1–13.

Hantó Réka

MTA Nyelvtudományi Intézet,
Pszicho-, Neuro- és Szociolingvisztikai Osztály,
ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola,
Alkalmazott nyelvészet doktori program,
alkalmazott pszicholingvisztika

SUMMARY

Hantó, Réka

Perception of time-compressed speech in blind individuals

The present study deals with the perception of time-compressed and normal speech in a group of 10 congenitally blind individuals and of a sighted control group. According to the latest results about the auditory perception of blind people, it is clear that they show enhanced perceptual sensitivity for the identification of speech sounds, and those blind individuals who use Text-to-Speech systems in their everyday life, are able to understand ultra fast speech at a speed of 20–22 syllables/s. In contrast, the normal tempo of human speech is 4–5 syllables/s. I used two texts from two different scientific papers; I recorded them and the speed rate of the second text was manipulated by a Praat script. My hypothesis was that blind individuals would be more successful at the perception of the time-compressed text. Results show that blind individuals performed a bit better both at the explicating questions and at the true/false questions after the time-compressed text; however, the difference was not significant. To gather further information about the speech processing of the blind, it is necessary to investigate more sight-impaired informants.

Keywords: early blindness, speech comprehension, time-compressed speech, Text-to-Speech systems, neuronal plasticity, embodiment, cognition

Hivatásos két- és többnyelvűség

1. Bevezetés

A két- és többnyelvűség kutatása az 1960-as, 1970-es években kezdett önálló tudományággá válni (Navracscics 2007). Ezt követően számos idegen és magyar nyelvű, tudományos igényű cikk és monográfia látott napvilágot a témában. Ezek igen jól szemléltetik, hogy mennyire sokszínű és összetett jelenségről van szó. Az eddigi vizsgálatok tárgya azonban elsősorban az. úgynevezett természetes kétnyelvűség: ennek elsődleges célja az, hogy az egyén a saját kommunikációs szükségleteit elégítse ki két- vagy több nyelven a családján belül vagy tanulmányai, esetleg munkája során. Mind ez ideig igen kevés olyan tanulmány született, amely a két- és többnyelvűek egyik jellemző csoportjára, a nyelvi közvetítőkre mint hivatásos két- vagy többnyelvű személyekre vonatkozott volna. Jelen tanulmány ezt kívánja pótolni.

A professzionális nyelvi közvetítők – fordítók és tolmácsok – hivatásos nyelvhasználók, hiszen munkájuk két nyelv közötti átváltásból áll. A hivatásos két- és többnyelvűek nyelvkombinációját aktív és passzív nyelvek szerint A, B és C nyelvekben határozzuk meg. Az A nyelv az az aktív nyelv, amelyről és amelyre a fordító és a tolmács közvetít. Azaz az a nyelv, amelyet anyanyelvi szinten ismer és használ. A B nyelv szintén aktív nyelv, amelyet a nyelvi közvetítő második nyelvként tanult meg, és amelyet közel anyanyelvi szinten használ. A C nyelv passzív nyelv, amelyről a fordító és a tolmács közvetít, de nem képes úgy kifejezni magát rajta, mint egy aktív nyelven.

Az alábbiakban először a kétnyelvűség fogalmának rövid áttekintése következik. Ezután a nyelvi közvetítőket mint két- vagy többnyelvű nyelvhasználókat mutatom be, majd röviden összegzem a mentális lexikonról rendelkezésre álló azon ismereteket, amelyek szükségesek a hivatásos nyelvi közvetítők mentális lexikonának az elemzéséhez. Ezt követően a fordítás és tolmácsolás egyik sarkalatos kérdésére térek ki, miszerint lehetséges-e B nyelvre jó minőségben fordítani és tolmácsolni. A tanulmányt további kutatási javaslatok zárják.

2. Kétnyelvűség

A kétnyelvűség fogalma első ránézésre egyértelműnek tűnik, valójában azonban igen összetett jelenség, amelyet többféleképpen is értelmezhetünk például nyelvi, szociológiai, pszichológiai és biológiai szempontból (Bartha 1999; Borbély 2014; Navracscics 2007, 2010). Bloomfield (1933) a kétnyelvűeket még tökéletesen szimmetrikusan, két nyelvet anyanyelvi szinten beszélő személyeknek tekintette. Ezzel a maximalista elmélettel szemben, a holisztikus megközelítés hívei szerint, ez nem reális elképélés, és a kétnyelvűséget a mindennapi életben való két (vagy több) nyelv használataként definiálják (Grosjean 1982; Weinreich 1953). Hamers és Blanc elkülöníti egymástól a bilingvalitást (egyéni kétnyelvűség) és a bilingvizmust (társadalmi kétnyelvűség).

A **bilingvalitást** az egyén azon pszichológiai állapotának tekintik, amelynek során képes egyenél több nyelvi kód segítségével megnyilvánulni a társadalmi kommunikáció során. A kódok ismeretének mértéke többek között pszichológiai, kognitív, pszicholingvisztikai, szociálpszichológiai, társadalmi, szociolingvisztikai, szociokulturális és nyelvi szempontoktól függ (Hamers – Blanc 1989: 6).

A **bilingvizmus** ezzel szemben magába foglalja a bilingvalitást (vagy az egyén kétnyelvűségét), ugyanakkor utal a nyelvi kommunikációra is, vagyis arra, hogy a két nyelv kontaktsa révén az interakció folyamán két nyelvi kódot használnak, illetve arra a tényre, hogy az egyének egy része kétnyelvű (társadalmi kétnyelvűség) (i. h.). A fordítástudományban ezt a problémakört Lane-Mercier, Merkle és Meylaerts (2014) dolgozzák fel.

A továbbiakban a bilingvalitással, vagyis az egyén kétnyelvűségével foglalkozom. Hamers és Blanc különböző szinteken határozza meg az egyéni kétnyelvűséget: a relatív kompetencia, a kognitív szerveződés, az elsajátítás ideje, az exogenitás, a társadalmi kulturális és a kulturális identitás szintjén.

Ezen szintek közül az első három különösen fontos a téma szempontjából. A **relatív kompetencia** szintjén számolnunk kell az egyén kétnyelvűségének relatív természetével, ugyanis a két nyelvi kompetencia közötti kapcsolatot vizsgálja. Ennek megfelelően megkülönböztethetünk *ki-egyensúlyozott* kétnyelvűséget, vagyis a beszélők a két nyelvet egyenlő kompetenciával bírják, és *domináns* kétnyelvűséget, tehát azt az esetet, amikor az egyik nyelvet jobban beszélik a másik nyelvénél (Hamers–Blanc 1989). Többek között Laks (2003) is úgy véli, hogy ritka a teljesen ki-egyensúlyozott természetes kétnyelvűség.

A kétnyelvűség **kognitív szerveződését** tekintve megkülönböztethetünk összetett és koordinált nyelvi rendszereket. Az összetett rendszerek jellemzően kétszoportnyi nyelvi jelből épülnek fel, amelyek a jelentés közös halmazában találhatók. A koordinált nyelvi rendszerekben a két nyelven egyező fordítás két különböző megjelenésben teljeseedik ki. Nem árt ugyanakkor megjegyezni, hogy ugyan szoros az összefüggés a kognitív szerveződés, valamint az elsajátítás ideje és kontextusa között, a kognitív reprezentáció és az elsajátítás ideje nem feleltethető meg egymásnak közvetlenül. Mindennek alapján, amennyiben az egyén gyermekként sajátított el két nyelvet, akkor a két fordítási megfelelőnek valószínűleg egyetlen kognitív reprezentációja van, ugyanakkor, ha valaki a második nyelvét az anyanyelvétől függetlenül tanulta, minden bizonnyal másként szervezi a lexikonát. Az összetett és mellérendelt kétnyelvűek közti különbség azonban nem egyértelmű, tehát a kétnyelvűség különböző megnyilvánulásai az összetett és a koordinált végpont között helyezkednek el. Vagyis a kétnyelvű beszélő egyszerűen viselkedhet összetetten egyes helyzetekben, és mellérendelten másokban (Hamers–Blanc 1989: 9–10).

Ami az **elsajátítás idejét** illeti, a kétnyelvűség három típusát különböztethetjük meg: **gyermekkori, kamaszkori és felnőttkori** kétnyelvűséget. A gyermekkori kétnyelvűség esetén a kétnyelvű tapasztalat megszerzése a gyermek általános fejlődésével egy időpontba esik. Szimultán korai (vagy csecsemőkori) kétnyelvűségről akkor beszélünk, ha a gyermek a nyelvi kommunikációt két anyanyelvű elsajátításával kezdi. Ezzel szemben a konzekutív gyermekkori kétnyelvűség azt jelenti, hogy a gyermek a második nyelvet korán, de az anyanyelv alapvető elemeinek az elsajátítása után tanulja. Azt sem árt megjegyeznünk, hogy amíg az szimultán kétnyelvűség fejlődése hétköznapi módon, önkéntelen tanulás során történik, a konzekutív kétnyelvűség gyakran hivatalos keretek között folyik, például ha a gyermek családja bevándorló, vagy szándékos tanulási folyamat következménye, például bizonyos kétnyelvű tanítási programoké (Hamers–Blanc 1989: 10).

Angelelli (2010, 2011) az egyéni kétnyelvűek két csoportját különbözteti meg. Az egyik csoportba azok tartoznak, akik tudatosan, saját döntésük eredményeképpen válnak kétnyelvűekké (*elective bilinguals*). Ők általában formális körülmények között tanulnak nyelveket, de elképzelhető az is, hogy a nyelvtanulás céljából külföldre utaznak. A másik csoportba pedig azok tartoznak, akiket az életkörülményeik tesznek kétnyelvűvé (*circumstantial bilinguals*). Ők például azok a mexikói bevándorlók, akik az Egyesült Államokba telepednek le a jobb megélhetés reményében. A két csoport között fontos különbséget nemcsak a nyelvtanulás körülményei adják, hanem a kétnyelvű csoportok és a társadalom egésze közötti kapcsolat is.

2.1. A nyelvi közvetítők mint két- vagy többnyelvű nyelvhasználók

A nyelvi közvetítők két- vagy többnyelvű nyelvhasználók, mivel több nyelven rendelkeznek nyelvi kompetenciával: munkájuk nyelvek megértéséből, dekódolásából és kódolásából áll. Feltételezhető tehát, hogy több nyelven rendelkeznek magas szintű jártassággal. A nyelvi közvetítőknek általában két aktív nyelvük van, ezek mellett pedig több passzív nyelvük is lehet. A passzív nyelvet tág értelemben úgy határozhatjuk meg, mint az általuk megértett, de munkájuk során aktívan nem használt nyelvet – vagyis a tolmács nem tolmácsol, a fordító pedig nem fordít erre a nyelvre, hiszen kompetenciája ebben a tekintetben nem felel meg a szakmai elvárásoknak.

A magas fokú két- vagy többnyelvűség a fordítás és tolmácsolás előfeltétele (Birjani–Farahzad 1997; Kussmaul 1995; Presas 2000; Toury 1995). Hamers és Blanc (1989) ugyanakkor megjegyzi, hogy egyelőre korai volna következtetéseket levonnunk arra vonatkozóan, hogy a kétnyelvűség egy bizonyos típusa alkalmasabb lehet a fordítói és tolmácsolási feladatok ellátására. Egyes érvek szerint a koordinált kétnyelvű beszélőkből jobb nyelvi közvetítő válik, mint az összetett kétnyelvűek-

ből, mivel előbbieket két – a fordítási megfelelőkhöz rendelt – kognitív egységgel rendelkeznek. Ez az érvelés azonban hibás, ugyanis attól, hogy az összetett kétnyelvű személy csupán egy, a két fordítási megfelelőkhöz rendelt kognitív egységgel rendelkezik, még tudatában lehet a két megfelelő közötti átfedés mértékének. Feltételezhető továbbá, hogy a kétnyelvű gyermekekből jó nyelvi közvetítő válik, mivel nagyon fiatalon megtanulnak egyik nyelvről a másikra fordítani a jelentés és a mondanivaló megőrzésével (Hamers–Blanc 1989: 253). Ezt a két feltételezést azonban semmiféle szilárd bizonyíték nem támasztja alá, így tudományos szempontból pusztán spekulációnak minősülnek.

Ebben a témában további kutatások alapja lehet az a tény, hogy bár a nyelvi közvetítők magas fokú kétnyelvűséggel és kétnyelvű kompetenciával rendelkeznek, mindez csupán a nyelvi közvetítés előfeltételét képezi. A kétnyelvűek – legyenek azok gyermekek vagy felnőttek – és a nyelvi közvetítők közötti fő különbség az, hogy míg előbbieket saját kommunikációs céljaikra használnak több nyelvet a magánéletükben vagy munkájuk során, addig a nyelvi közvetítők mások kommunikációs igényeinek kielégítésére használják két- vagy többnyelvű nyelvi kompetenciájukat. Mindez azt jelenti, hogy a nyelvi közvetítők **hivatásos kétnyelvűek**, ez a tény pedig nagyban meghatározza mentális lexikonukat, nyelvi készségüket és viselkedésüket, illetve nyelvhasználatukat.

A fordító- és tolmácsolás tapasztalatai azt mutatják, hogy azok a hallgatók, akik kétnyelvű közegben nőttek fel, nem szükségszerűen rendelkeznek komoly előnnyel azokkal a hallgatókkal szemben, akik a kétnyelvű kompetenciájukat később alakították ki. Ennek egyik oka, hogy a korai kétnyelvűek gyakran nem teljesen tudatos nyelvhasználók, mivel kompetenciáikat általában informális úton, nem pedig nyelvoktatás során sajátítják el. A fordítóknak és tolmácsoknak ugyanakkor minden munkanyelvüket – még anyanyelvüket is – tudatosan kell használniuk. Egy nyelven megszerzett stabil és megbízható anyanyelvi szintű kompetencia előnyt jelenthet, hiszen támpontként szolgálhat a második (és további) nyelvek használatánál, illetve a kétnyelvű szakmai kompetencia fejlesztésénél.

Fontos továbbá kiemelni, hogy a fordítók és tolmácsok nyelvi kompetenciáját első nyelvük vonatkozásában is fejleszteni és erősíteni kell, mivel anyanyelvüket általában saját kommunikációs céljaik elérésére használják. Magánéletünkben és a munkánk során ritkán beszélünk olyan szerteágazó témákról, mint az innovációtranszfer, a sporthörgés, egy adott állam makrogazdasága vagy a laminált gerendák készítéséhez szükséges technológiák – legalábbis nem használjuk olyan szinten a vonatkozó szakmai terminológiát, mint az a munkánk során elvárható. Mindez a nyelvi regiszterekre is igaz: munkánk során olyan regisztereket kell ismernünk és használnunk, amelyekre a magánéletünkben nincs szükség.

Bár a nyelvi közvetítőkre általában kétnyelvű személyekként tekintenek, kétnyelvűségük az esetek többségében nem tökéletesen kiegyensúlyozott. Először is nyelvi készségeik eltérőek lehetnek az egyes munkanyelvek vonatkozásában attól függően, hogy aktív vagy passzív nyelvről van-e szó. Emellett a nyelvi közvetítők attól függően, hogy lakhelyükön és családjukban milyen nyelvet beszélnek, magánéletükben eltérő mértékben használhatják nyelveiket. Egyes nyelvi közvetítők olyan országban élnek, ahol első nyelvüket nem beszélik, ezért ők maguk is ritkán használják azt munkájukon vagy a családi kereteken kívül. Azok a fordítók és tolmácsok pedig, akik olyan országban élnek, ahol az első nyelvüket beszélik, elképzelhető, hogy munkájukon kívül alig használják a második nyelvüket. Mindez azt is jelenti, hogy a munkanyelvekre vonatkozó nyelvi kompetenciájuk különböző területeket fed le. Ilyen körülmények között a munkanyelvek szinten tartása meglehetősen nehéz feladat.

Emellett előfordulhat, hogy a nyelvi közvetítők olyan ritkán használják második vagy passzív nyelveiket saját kommunikációs céljaik elérésére, hogy munkájuk során könnyebben fejezik ki magukat ezeken a nyelveken, mint a magánéletükben. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy elveszítik a folyékony beszédre vagy a szóbeli megnyilvánulásra való képességet. Ugyanakkor nehezebben tudják kifejezni saját érzéseiket, gondolataikat és véleményüket, illetve nehezebben nyilvánulnak meg hétköznapi, közvetlen beszélgetésekben. E nehézségek a tolmácsok esetében arra vezethetők vissza, hogy a „tolmácsnyelv” speciális nyelvi panelekből épül fel, illetve sajátos stílussal, regiszterekkel és szókinccsel rendelkezik, vagyis sok esetben nem igazodik a hétköznapi beszédhelyzetekhez. Mindez fordítva is igaz: a pusztán tény, hogy valaki folyékonyan, anyanyelvi szinten beszél egy adott nyelvet, nem garantálja, hogy az illető bármiféle képzés nélkül jó tolmács

vagy fordító is lesz, hiszen ha mások kommunikációs igényeit kell kielégítenie, valószínűleg nehézségei adódnak a folyékony szóbeli megnyilvánulással.

A laikusok gyakran a nyelvi készségeket tartják a sikeres fordítás és tolmácsolás egyedüli zálogának, és azt feltételezik, hogy a nyelvi kompetencia garanciát jelent a magas szintű nyelvi közvetítésre. Bár kétségtelen, hogy a fordítóknak és tolmácsoknak rendelkezniük kell a szükséges nyelvi készségekkel, sikeres munkavégzésüknek további előfeltételei is vannak. A tolmácsolás és fordítás komplex kognitív és információfeldolgozási műveletekkel jár, amelyeket például a tolmácsnak komoly stresszhelyzetekben kell elvégeznie. Ezt látszik igazolni Birjani és Farahzad (1997) kutatása is, amely szerint az idegen nyelvi kompetencia csak feltétele nem pedig elégséges kritériuma a fordítási készségnek (Birjani–Farahzad 1997: 197).

3. A mentális lexikon

A szóbeli és írásbeli kommunikáció legszembetűnőbb célja a vizuális és hangminták értelmezése olvasás, illetve beszéd közben, és ehhez a memóriánkban tárolt ismeretekre van szükségünk a bejövő érzékszervi adatokban szereplő szavakról. Ezt az ismerethalmazt hívjuk mentális lexikonnak. Garnham (1985) szerint a mentális lexikon meghatározza a szó helyesírását, kiejtését, mondatrészi szerepét és jelentését. Erről a lexikonról azonban célszerű azt feltételeznünk, hogy nem magát a szavak jelentését tartalmazza, hanem utalásokat a szóban forgó jelentésre (Garnham 1985: 43).

A mentális lexikon egy fő jellegzetessége, hogy **igen rendszerezett**, hiszen óriási mennyiségű szót foglal magában. Becslések szerint valószínűtlen, hogy egy tanult felnőtt által ismert szavak száma ne érné el az 50 000-et, de akár 250 000 is lehet. Ez azt jelenti, hogy a szavak nem lehetnek egymás hegyén-hátán az elmében, és a mentális lexikon szisztematikusan rendezett. A mentális lexikonban tárolt szavak szisztematikus rendszerezésének másik oka az, hogy gyorsan előhívhatónak kell lenniük. Ahogy Aitchison megjegyzi, a pszichológiai vizsgálatok fényt derítettek rá, hogy a memória rugalmas és növelhető, feltéve, ha az információ rendezett. Továbbá véletlenszerű adatokra és számokra meglehetősen nehéz emlékezni, viszont óriási mennyiségű információra emlékezünk és hasznosítunk, de csak akkor, ha ezek jól rendszerezettek (Aitchison 1987: 6–7).

A mentális lexikont gyakran hasonlítják nyomtatott szótárakhoz (Aitchison 1987; Garnham 1985). A szótárak és a mentális lexikon azonban alapvetően eltérő módon tárolják a szavakat. Az egyik ilyen alapvető eltérés a szótárak és a mentális lexikon rendező elvének a különbözőségében rejlik. A szótárban betűrendben találjuk a szavakat, viszont az emberi elme mentális szótára nem rendszerezhet kizárólag a hangzás és az írásmód alapján. A jelentést is figyelembe kell vennünk, hiszen gyakran tévesztünk össze hasonló jelentésű szavakat. Ez azt sugallja, hogy a mentális lexikon valószínűleg jóval összetettebb, mint az általunk ismert szótárak, amelyekkel szemben támasztott egyik fő követelmény az átlátható rend (Aitchison 1987: 10–1).

A nyomtatott szótárak és a mentális lexikon a kontextus tekintetében is különböznek, az előbbieket véges számú szót tartalmaznak. Ebből kifolyólag a nyomtatott szótárak elavulása elkerülhetetlen, mivel a nyelv állandóan változik, a szókincs pedig minden nyelvi terület közül a leggyorsabban. Ennek ellenkezője igaz a mentális lexikonra, amelynek tartalma folyvást változik, hiszen szüntelenül új szavakat találunk ki, valamint megváltoztatjuk a már létezők kiejtését és jelentését. Ezenkívül gyakran alkotunk új szavakat, és adunk a szavaknak új jelentéseket. A mentális lexikon tehát sokkal **könnyebben változik és rugalmasabb**, mint a nyomtatott szótárak.

Egy másik különbség abból ered, hogy a mentális lexikon sokkal több információval szolgál minden megjegyzésről, valamint az, hogy a nyomtatott szótárak leginkább elszigetelten tárgyalják a szavakat. A nyomtatott szótárak rendszerint fekete-fehér definíciót adnak, és ritkán szentelnek helyet a használati gyakoriság feltüntetésére (Aitchison 1987: 12–3).

Ami pedig a hangzást illeti, a szótárak általában egy kiejtést jelölnek meg elemenként. Ezzel szemben az anyanyelvi beszélők nagy valószínűséggel értenek meg eltérő kiejtéseket. Az is valószínű, hogy az ő repertoárjukban is számos kiejtés szerepel, az adott helyzet formalitásától és a beszédsebességtől függően (Aitchison 1987: 13–4).

3.1. A mentális lexikon szerkezete

A mentális lexikont leképező modelleket két csoportba oszthatjuk: az atomgömb- és a pókhálóelméletre (Gósy 1999; Aitchison 1987). Az **atomgömb**elméletet úgy foglalthatjuk össze, hogy a szavak a „jelentésatomok” közösen használt tárából épülnek fel, és az egymással kapcsolatban álló szavak közös jelentésatomokon osztoznak. Ezek értelmében a mentális lexikon eltérő méretű jelentésmezőkön alapul, és az ezeket a mezőket alkotó elemek egyszerre több mezőhöz is tartozhatnak. Az atomgömbelmélettel szemben a **pókháló**elmélet azt mondja ki, hogy a szavak összetartozását azért ismerjük fel, mert a beszélők kapcsolatokat alakítottak ki közöttük (Aitchison 1987: 64). Ez azt jelenti, hogy bármelyik szemantikai egység számos más egységgel áll kapcsolatban.

A két elmélet közül a pókhálóelmélet tűnik alkalmasabbnak arra, hogy leírja, hogyan kapcsolódnak egymáshoz a szavak az elmében (Gósy 1999; Aitchison 1987). Szóasszociációs kísérletekből származó eredmények arra utalnak, hogy a mentális lexikonban a szavak jelentésmezők alapján rendeződnek el, és az ugyanahhoz a **jelentésmezőhöz** tartozó szavak szoros kapcsolatban állnak egymással. A mellérendelő és állandósult szókapcsolatok elemei között erős a kötelék. A mentális lexikon rugalmas, mivel „hacsak a kapcsolat nem közkeletű, az emberek valószínűleg inkább kitálálják az elemek közti kapcsolatot gyorsan elemzéssel, mint hogy a mentális lexikonban található rögzített adattáblázathoz fordulnának”. Asszociációs vizsgálatok megerősítik azt az elképzelését, hogy a mentális lexikon a témákat valamelyest függetlenül tárolja, és a jelentésmezők károsodhatnak anélkül, hogy ez a többire kihatna, bár egészséges nyelvhasználók esetében nem feltételeznénk ilyen fokú elszigeteltséget az egyes területek között (Aitchison 1987: 84–5).

A legújabb fMRI-vizsgálatok azt támasztják alá, hogy az nyelv szemantikai mezők szerint szerveződik az agyban. Huth és munkatársai 2016-os kutatásukban felállították az agy szemantikai térképét, amelyből kiderül, hogy egy-egy fogalom több szemantikai mezőben is megjelenik, és a különböző szemantikai mezők különböző fogalmakat tartalmaznak. Bár fellelhetők egyéni különbségek, mégis megállapítható, hogy az azonos szemantikai mezők minden kísérleti alany esetében az agy azonos területén helyezkednek el (Huth et al. 2016).

A mentális lexikon folyvást **változik**, egyénre jellemző és nyelvspecifikus, valamint nem azt a szókinccset jelenti, amelyet a beszélő rendszerint használ. A mentális lexikon három különböző részből áll, amelyek határa elmosódott: aktív, passzív és aktivált. A mentális lexikon aktív része olyan nyelvi elemeket tartalmaz, amelyeket a beszélő gyakran használ. A passzív rész elemeit a beszélő ritkán használja. A mentális lexikon aktivált része azokat az elemeket foglalja magában, amelyeket a beszélő az adott pillanatban használ. Ezek az aktív és a passzív részhez is tartozhatnak (Gósy 1999: 122). A mentális lexikon szavainak aktiválásakor az emberek zsonglőrökre hasonlítanak, mivel egyszerre kell szemantikai, szintaktikai és fonológiai információt kezelniük (Aitchison 1987: 165). Továbbá sokkal több szó aktiválódik a megnyilatkozás tervezése közben, mint amennyire szükség van, és ezek a szavak zavaró módon fel-felbukkannak beszédünkben (Aitchison 1987: 175).

3.2. Szólékhívás a mentális lexikonból

Számos elképzelés modellezi a mentális lexikon elemeinek előhívását, ezek a lépcsőmodell, a víz-esés- vagy zuhatagmodell és a terjedő aktivációs modell. Ezek közül az utóbbi látszik a legvalószínűbbnek, amelyet más néven interaktív aktivációs modellként is emlegetnek (Aitchison 1987). Ez a modell figyelembe veszi, hogy az előhívási folyamat számos állomásra kapcsolódik egymáshoz, amelyek akár egyszerre is történhetnek. A modell azt is megmutatja, hogy előhívás közben a hangzás és a jelentés hatással vannak egymásra.

A terjedő aktivációs modell az **áramkörök** működéséhez hasonlítja a szavak előhívását a mentális lexikonból. Ez a kép jól kifejezi azt, hogy az előhívás az elektromosság áramlásához hasonlóan történik, vagyis ahogy az áram az összetett áramkör különböző pontjai között folyik oda és vissza (Aitchison 1987: 173). Ez a modell azt is megjeleníti, hogy a gyakoribb szavak kevesebb aktiválást igényelnek, valamint azt is, hogy a nyelvbtlásokat a témák (jelentésmezők) öntudatlan aktiválódása okozza, és amint egy téma aktiválódik, hangalakok és jelentések sora is aktív vá válik.

Az interaktív aktivációs modell az agy működéséről szerzett ismereteinket tükrözi. Aitchison (1987) szerint ez a modell megerősíti, hogy a szavak közti kapcsolatok fontosabbak, mint azok abszolút helye a rendszerben, ez pedig egybevág azzal, amit az agyról tudunk: lehetetlen olyan pontossággal meghatározni bizonyos funkciók helyét, mint mondjuk a szívben vagy a vesében (Aitchison 1987: 175).

3.3. Szófelismerés

Akkor kerül sor a szófelismerés jelenségére, amikor azonosítottuk a bejövő adatot, és már csupán egyetlen jelölt jöhet szóba. Továbbra is rengeteg a megválaszolatlan kérdés a szófelismerés működésével kapcsolatban. Ugyanakkor azt biztosan tudjuk, hogy a szófelismerés jó része találmokra történik, hiszen a normál tempójú beszéd felfogásának fizikai körülményei nem ideálisak, nem hallhatunk minden fonémát, hiszen a beszédtempó túlságosan gyors. A beszédérzékelésre egy másik tényező is hatással van, mégpedig az, hogy a hangok a szomszédos hangok következtében módosulhatnak. Ennek megfelelően a hangszegmensek nem különíthetők el, ugyanis minden irányban hatással vannak egymásra. Arról már nem is beszélve, hogy zajos világunkban egész szórészeket érthetünk félre.

A szavak kitalálásának gyakorlati megvalósulására ugyanakkor ismerünk néhány alapelvet, úgymint a gyakorisághatást, a szó / nem szó hatás, a kontextushatás vagy a szavak felsőbbrendűségének a hatását (Garnham 1985; Gósy 1999).

A fentebb említett **gyakorisághatás** elvének alapján az általánosabb kifejezésekre gyorsabban születik lexikai és a kiejtéssel kapcsolatos döntés, mint a ritkább szavakra. Ugyanez a helyzet áll fenn, amikor a szavakat a hosszuk alapján hasonlítjuk össze – a hosszabb szavakat viszonylag ritkábban alkalmazzuk (Garnham 1985: 45).

A **szó / nem szó hatás** értelmében azok a betűláncok, amelyeket nem tudunk értelmes szavakkal azonosítani, például az angolban az „xgyz”, a lexikai döntésekre vonatkozó kísérlet értelmében rendkívül gyorsan elutasítodnak anélkül, hogy egyáltalán megpróbáltuk volna elérni a lexikont. A kísérletek azt is bebizonyították, hogy azokat a nem szavakat, amelyek akár szavak is lehetnek, például a „nint”, valamivel tovább tart elutasítani, mint elfogadni a ritkán hallott szavakat. Az egyik további eredmény értelmében minél nagyobb a hasonlóság a nem szavak és a valódi szavak között, annál nehezebben utasítódik el a nem szó (Garnham 1985).

A szófelismerés során a **kontextushatás** abban érvényesül, hogy a szavakat kontextusban sokkal gyorsabban azonosítjuk, mint kontextus nélkül, és hogy az egyszerű szóösszetételek gyorsítják a szófelismerést. A kontextushatás érvényesül abban az esetben is, ha az írott nyelvben egy betűsor nehezen kiolvasható, ha pontok takarják el, össze van firkálva vagy halvány, a lexikai döntés nem meglepően lelassul (Garnham 1985: 45–6). A kontextushatás könnyedén alkalmazható a beszélt nyelvre is: fizikai interferencia, például rossz hangminőség vagy túl sok zaj esetén a beszédészlelés és a lexikai döntés gyorsasága egyaránt sérül.

A **szavak felsőbbrendűségének hatása** a szavak felismerésének a módjában is érvényesül, ugyanis egyszerűbb felismerni egy-egy betűt egy szóban, mint egy egyedülálló vagy egy X sorban elhelyezkedő betűt. Ezt azzal magyarázhatjuk, hogy a szavak felismeréséig nem az összetevő betűk felismerésével és a mentális lexikonban ábécérend alapján történő keresés által jutunk el (Garnham 1985: 46).

A szófelismerés meghatározásának érdekében több különböző modellípust is létrehoztak. Garnham (1985) ezeket az elméleteket közvetlen elérési modellekként és keresési modellekként kategorizálta, Aitchison (1987) pedig szeriális és párhuzamosan modellekként. A szófelismerés kapcsán az is felmerül, hogy a lehetséges jelölteket egyesével vesszük-e sorra, vagy egyszerre. Az utóbbira nagyobb az esély, ugyanakkor sok a bizonytalan tényező ahhoz, hogy határozottan e mellett tehesük le a voksunkat.

Végezetül elmondható, hogy a tudatunk nem véletlenszerűen tárolja a szavakat. A mentális lexikonunk raktározása azonban igenis jól szervezett, a szavak ugyanis mind kapcsolódnak egymáshoz. A szavak jelentésmezéjétől függően ezek a kapcsok erősebbek vagy gyengébbek is lehetnek. Ennek megfelelően a tárolás a lexikális hozzáférést támogatja, vagyis a szükséges szavak előhívását. A szóvisszakeresésre egyfajta szétterülő aktiválásként is tekinthetünk, olyan jelenségként, amely a szavak közötti asszociatív kapcsolatokra épít. Amikor a „telefon” szót halljuk, egyből aktiválódnak a „mobiltelefon”, „csörgés”, „felvenni” és „tárcsázás” kifejezések is. Az aktiválás azonban rövid idő elteltével lecseng.

3.4. Egyéni és közösségi lexikonok

Az egyéni és közösségi lexikonok fogalma új megvilágításba helyezi az emberi mentális lexikon tartalmát és rendszerezését. Clark szerint mindannyian rendelkezünk egyéni lexikonnal – olyan szavak összességével, amelyeket gyakrabban vagy ritkábban használunk –, valamint azt is állítja, hogy a közös nyelvhasználók **egyéni lexikonjai** eltérnek egymástól. Nem véletlenszerű, hanem szisztematikus különbségekről van szó. Clark szerint ezek a különbségek segítenek annak meghatározásában, hogy mit értünk a szavakon, és hogy miként adjuk át ezt a hallgatóságunknak. El nem választható szerepet játszanak a hangképzés összetételében és interpretációjában. Közvetlenül hatnak a nyelv felépülésére és a nyelvhasználatra (Clark 1998: 63).

Clark érvelésének alapja az úgynevezett **közösségi lexikon**, vagyis „olyan szókinés, amely egy-egy közösségre jellemző – például az orvosokra, focirajongókra vagy San Franciscó-iakra, akiket elkülöníthetünk tapasztalataik és ismereteik alapján: hiszen értenek az orvosláshoz, a focihoz, vagy San Franciscóban laknak”. A közösségi lexikonoknak négy jellemző tulajdonsága van: 1. az eredeti jelentéshez egyéb képzet társul; 2. általunk is felfogható módon különböznek egymástól; 3. közös tapasztalattal bíró közösségekhez társíthatjuk őket; és 4. tükrözik a hozzájuk társítható közösség jellemzőit (Clark 1998: 63–4).

A lexikális bejegyzéseket hagyományosan két részből állítjuk össze: az alaki információkból (morfológia) és a jelentésből (lemma). Clark szerint ugyanakkor az egyéni lexikonunk bejegyzéseit a szerint a legkisebb közösség szerint kell megjelölnünk, amelyhez tartozik – tehát a közösségi lexikon alapján. Tehát „a [szóalak, lemma] helyett alkalmazzuk ezt: [közösség: szóalak, lemma]” (Clark 1998: 72). Más szóval az egyéni lexikonjainkat a bejegyzéseket meghatározó közösségi lexikonok alapján szervezzük.

Ezek alapján a lexikális bejegyzések alapján azonban arra következtethetünk, hogy másféleképpen hívjuk elő a szavakat a mentális lexikonunkból. E nézőpont szerint beszéd közben nem véletlenszerűen választjuk ki szavainkat az egyéni lexikonunkból, hanem előbb meggyőződünk róla, hogy mi és a beszélőpartnerünk melyik közösségbe tartozunk. A továbbiakban csak a közösségre vonatkozó szókinésből dolgozunk. Mindebből arra következtethetünk, hogy a szóválasztás és az interpretáció társas folyamattá válik, amelyet a közös kulturális közösség feltételezése határoz meg. Mi több, mind megalkotjuk és fenntartjuk a beszélő szociális profilját, ugyanis ennek hiányában problémák merülnek fel a kommunikáció során. Az általunk és a beszélő által képviselt közösség reprezentációja alapvető eleme ezeknek a profiloknak (Clark 1998).

Ugyan a személyes és közösségi lexikonok egyaránt rendkívül hasznosak az ember mentális lexikonjának tanulmányozása során, nem árt tisztáznunk az elmélet korlátait. Először is, kizárólag az úgynevezett tartalmas szavakra alkalmazható, a funkciószavakra nem érvényes. Másrészt az elmélet alapján mindössze azokkal a beszélőkkel vagyunk képesek kommunikálni, akiknek a közösségi lexikonát mi magunk is ismerjük. Ha valóban ez lenne a helyzet, a bányászok egyáltalán nem tudnának kommunikálni a focistákkal. Harmadrészt pedig, a fentiek alapján elvárható lenne az egyéntől, hogy minden létező közösség szakértőjévé váljék. Nem utolsósorban elmondhatjuk, hogy az elmélet azt feltételezi, hogy a kommunikációnk kimerül a jól elhatárolható témakörökben és a szakmai értelmet igénylő területekben. Nem áll szándékomban elutasítani azon feltételezést, amely szerint a kommunikáció társadalmi jelenség, ugyanakkor nem árt kiemelni, hogy a másokkal folytatott kommunikáció egyik oka az lehet, hogy szeretnénk jobban megismerni a másik beszélőt vagy annak közösségét, a szakmai hátterét vagy a sajátos szókinését.

3.5. A nyelvi közvetítők mentális lexikona

A nyelvi közvetítők mentális lexikona alapvetően két- vagy többnyelvű. A fordítástudományi szakirodalomban az a nézet terjedt el, hogy a kétnyelvűek két különálló, de szorosan összekapcsolt mentális lexikonnal rendelkeznek (Gile 2001; Heltai 2010; Szabari 2002). Mindazonáltal a pszicholingvisztikai kutatásokból az derül ki, a különböző nyelvek külön alrendszereket alkotnak egy tárolórendszeren belül (de Groot 2011; Grosjean 1989; Grosjean et al. 2003; Paradis 1980).

Heltai (2010) összehasonlította a fordítók és tolmácsok mentális lexikonát a korai kétnyelvű személyek lexikonával, és több különbséget is talált. Míg az utóbbiak esetében bizonyos forrásnyelvi szavak a célnyelvi mentális lexikon részét is képezik, vagyis a kétnyelvű személyek beépítették ezeket célnyelvi mentális lexikonukba, a nyelvi közvetítők esetében ez nem így van. A két nyelv szavait úgynevezett nyelvi címkék választják el egymástól, mivel az egyes szavak lemmája a jelentés mellett tartalmazza az arra vonatkozó információt, hogy az adott szó melyik nyelvhez tartozik. A fordítók és tolmácsok tudatosan használják a nyelveket, és tisztában vannak vele, hogy a szavak melyik nyelvhez tartoznak. Emellett annak is tudatában vannak, hogy melyek azok a kétnyelvű közösség által használt szavak, amelyek nem részei a célnyelv általános szókészletének. A fordítók és tolmácsok tehát **tudatosan rendszerezik a nyelvi címkéket**, megkülönböztetve a forrásnyelvi és a célnyelvi szavakat (Heltai 2010: 102).

Heltai (2010) egy további különbségre is rámutat a kétnyelvűek, illetve a fordítók és a tolmácsok mentális lexikona között: az utóbbiak esetében erősebb az egyes (azonos jelentésű) szavak között fennálló közvetlen kapcsolat, ami a gyakori fordítás és tolmácsolás során alakul ki. Ebből kifolyólag a fordítók és tolmácsok **nagyszámú állandó kapcsolatot**, vagyis forrás- és célnyelvi szópárt alkotnak munkájuk során (Heltai 2010: 102).

Mentális lexikonuk aktiválásánál illetően Heltai (2010) arra a megállapításra jut, hogy a fordítók és tolmácsok munkavégzés során **csupán célnyelvi lexikonukat aktiválják**, a forrásnyelvi lexikon elemeit pedig kizárják a beszédprodukciónál. Míg a tolmácsok és fordítók általában tovább keresik a megfelelő szót, vagy szinonimákat, illetve körülírást használnak, ha megtorpannak egy kifejezésnél, addig a korai kétnyelvűek egyszerűen átváltak másik nyelvre (Heltai 2010: 103).

4. Fordítás és tolmácsolás B nyelvre

A B nyelvre, azaz a második aktív idegen nyelvre való tolmácsolás és fordítás hozzátartozik a nyelvi közvetítői szakmához, és ez valószínűleg így is marad a jövőben. Ahogy arra Szabari (2004) is rámutat, a B nyelvre való tolmácsolás szerepel a piaci elvárások között, ám ez az igény elsősorban akkor áll fenn, ha a tolmácsolás egy jelentősebb, illetve egy kevesek által beszélt nyelv vagy két „kisebbségi” nyelv vonatkozásában zajlik. Ezekben az esetekben a célnyelvet anyanyelvi szinten beszélő (A nyelvű) tolmácsok alkalmazása költséges lehet, mivel a legtöbb helyi piacon kevés ilyen szakember akad, a magasabb költségek (külföldi tolmácsok alkalmazása esetén) pedig gyakran meghaladják a szervezők anyagi kereteit (Szabari 2004: 13).

Bár mind az A, mind a B nyelvre való tolmácsolásnak megvannak a maga előnyei és hátrányai, a hivatalos szakvélemény az előbbit tartja kívánatosnak. Campbell szavaival élve mindez arra vezethető vissza, hogy e két tevékenység voltaképp „tükröképe egymásnak”. Megállapítása szerint a B nyelvről való fordítás során a fő nehézséget a forrásszöveg megértése okozza; feltehetőleg sokkal egyszerűbb feladat első nyelvi erőforrásainkat felhasználva természetesnek tűnő szöveget alkotni. A B nyelvre való fordítás során ugyanakkor a forrásszöveg megértése az egyszerűbb feladat, míg a nehézséget a célnyelvi szövegalkotás okozza, hiszen az nem végezhető olyan természetesen, mint az A nyelv esetében (Campbell 1998: 57).

A tolmácsolás terén két ellentétes nézet formálja a diskurzust a témában. Az első a párizsi, a második pedig az orosz iskolához köthető. A párizsi iskola szerint csak az A nyelvre való tolmácsolás során biztosított az elvárt magas minőség, hiszen a szövegalkotás csupán az A nyelven zajlik természetesen. Az orosz iskola szerint azonban csak a B nyelvre való tolmácsolás lehet igazán magas színvonalú, mivel a megértés az A nyelven teljesebb. A két iskola közötti ellentét alapvetően olyan tényezőkre vezethető vissza, mint a második nyelv elsajátításának helye és módja. Amennyiben a tolmács hazájában, szervezett keretek között tanult nyelvet (ahogy az valószínűleg a Szovjetunióban is zajlott), a hallás utáni megértés minden bizonnyal nagyobb gondot okozott, mint a beszéd, hiszen a tolmács nem került kapcsolatba anyanyelvi beszélőkkel. A nyugati országokban élő tolmácsok ugyanakkor jellemzően külföldi tartózkodás vagy tanulás során sajátították el idegen nyelveiket, így számukra a megértés akkor sem okozott gondot, ha a beszélő történetesen rosszul artikulált, vagy bonyolult szavakat használt (Szabari 2004: 126–7).

A B nyelvre való tolmácsolás során a legkomolyabb kihívás abból adódik, hogy a tolmácsnak speciális jártassággal kell rendelkeznie a B nyelv terén, vagyis a második nyelvi repertoár keretein belül kell dolgoznia. Ha saját kommunikációs céljaink elérésére beszélünk idegen nyelven, nyelvi hiányosságainkat elrejtethetjük a szöveg képességeinknek megfelelő módosításával (Campbell 1998), tehát nyelvtudásunk szintjéhez igazíthatjuk a szöveget. Bizonytalanság esetén egy másik, gyakran használt stratégia a potenciális hibák tudatos elkerülése, illetve a szöveg átformalása az egyik kifejezőképességének megfelelően. Ezek a módszerek azonban közel sem ilyen maguktól értetődők és könnyen alkalmazhatók, ha mások kommunikációs igényeinek kielégítéséről van szó. A tapasztalat ugyanakkor azt mutatja, hogy a tolmácsok képzés útján megtanulhatják sikeresen használni nyelvi készségüket és eszközeiket a B nyelvre való tolmácsolás esetében (Dejean 2004; Donovan 2004; G. Láng 2004; Minns 2004; Rejsková 2004; Tyruk 2004). Ez a megállapítás a fordítók szókinszére is igaz (Nida 2001).

5. Javaslatok további kutatáshoz

A hivatásos két- és többnyelvűség témakörében számos területen végezhető kutatások a jövőben. Ahogy arra már rámutattunk, a hivatásos kétnyelvű kompetencia alapvetően különbözik az „átlagos” kétnyelvű kompetenciától – de pontosan miben rejlik ez a különbség? Más szóval, vajon összehasonlíthatjuk egy „átlagos” kétnyelvű és egy hivatásos kétnyelvű képességeit? Léteznek-e speciális képzési módszerek a korai kétnyelvűek számára?

Mennyire passzív valójában a passzív nyelv? Mi a különbség a nyelvi közvetítés során elvárt és használt, valamint hétköznapi beszédhelyzetekben alkalmazott nyelvi készségek között? Megkíséreltük ugyan jellemezni a hivatásos kétnyelvűséget, pontos meghatározása azonban további kutatást igényel.

A fordítók és tolmácsok (mint hivatásos kétnyelvű személyek) mentális lexikona kapcsán is számos kérdés vár még megválaszolásra annak szerveződését és struktúráját illetően. Milyen következményekkel jár, ha a fordító vagy a tolmács nyelvkombinációja (és mentális lexikona) rokonnyelvekből áll, illetve fontos-e a nyelvek száma? Miben áll a különbség aktív és passzív nyelvek között?

A fordítók és tolmácsok nyelvi kompetenciájának mérése szintén jogosan felmerülő kérdés a kutatásban, feltéve, ha ennek vizsgálata egyáltalán lehetséges. Kidolgozhatunk-e egy olyan megbízható mércét a nyelvi kompetencia megállapítására, ami nem „a puding próbája az evés” elven alapul, vagyis nem a fordítás és tolmácsolás „nyelvi túlélésében” méri a sikert?

SZAKIRODALOM

- Aitchison, Jean 1987. *Words in the Mind. An Introduction to the Mental Lexicon*. Blackwell, Oxford UK & Cambridge USA.
- Angelelli, Claudia V. 2010. A Glimpse into the Socialization of Bilingual Youngsters as Interpreters: The Case of Latino Bilinguals Brokering Communication for their Families and Immediate Communities. In: Fouces, Oscar Diaz – Monzó, Esther (eds.): *MONTI 2. Applied Sociology in Translation Studies*. Universidad de Alicante, 81–96.
- Angelelli, Claudia V. 2011. A Professional ideology in the making: Bilingual youngsters interpreting for their communities and the notion of (no) choice. In: Sela-Sheffy, Rakefet – Shlesinger, Miriam (eds.): *Identity and Status in the Translational Professions*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia, 231–46.
- Bartha Csilla 1999. *A kétnyelvűség alapkérdései*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Birjani, Parviz – Farahzad, Farzaneh 1997. The ability to translate and foreign language proficiency. *Perspectives* 5(2): 191–9.
- Bloomfield, Leonard 1933. *Language*. Henry Holt, New York.
- Borbély Anna 2014. *Kétnyelvűség. Variabilitás és változás a magyarországi közösségekben*. L'Harmattan, Budapest.
- Campbell, Stuart 1998. *Translation into the Second Language*. Addison Wesley Longman Limited, New York.
- Clark, Herbert H. 1998. Communal lexicons. In: Malmkjær, Kristen – Williams, John (eds.): *Context in Language Learning and Language Understanding*. Cambridge University Press, Cambridge, 63–87.

- de Groot, Annette M. B. 2011. *Language and Cognition in Bilinguals and Multilinguals. An Introduction*. Psychology Press, Taylor & Francis Group, New York.
- Dejean, Karla 2004. L'interprétation simultanée vers le B. Les principes. In: Adams, Christine – Donovan, Clare – Hewetson, Zoe (eds.): *Teaching Simultaneous Interpretation into a B language, EMCI Workshop*. September 20–21 2002. 27–9. <http://www.emcinterpreting.org>.
- Donovan, Clare 2004. European Masters Project Group: Teaching Simultaneous Interpretation into B Languages. Preliminary Findings. *Interpreting* 6(2): 205–16.
- Garnham, Alan 1985. *Psycholinguistics: central topics*. Methuen, London and New York.
- Gile, Daniel 2001. L'évaluation de la qualité de l'interprétation en cours de formation. *Meta* 46(2): 377–93.
- G. Láng Zsuzsa 2004. Language enhancement for Interpreting into B. In: Adams, Christine – Donovan, Clare – Hewetson, Zoe (eds.): *Teaching Simultaneous Interpretation into a B language, EMCI Workshop*. September 20–21 2002. 57–60. <http://www.emcinterpreting.org>.
- Gósy Mária 1999. *Pszicholingvisztika*. Corvina, Budapest.
- Grosjean, François 1982. *Life with two languages. An introduction to bilingualism*. Harvard University Press, Cambridge, Mass.
- Grosjean, François 1989. Neurolinguists, beware! The bilingual is not two monolinguals in one person. *Brain and Language* 36(1): 3–15.
- Grosjean, François – Li, Ping – Münte, Thomas F. – Rodriguez-Fornells, Antoni 2003. Neuroimaging bilinguals: When the neurosciences meet the language sciences. *Bilingualism: Language and Cognition* 6: 159–65.
- Hamers, Josiane F. – Blanc, Michel H. A. 1989. *Bilinguality and Bilingualism*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Heltai Pál 2010. A fordítás monitor modellje és a fordítói beszédmód. In: Navracscics Judit (szerk.): *Nyelv, beszéd, írás*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 95–110.
- Huth, Alexander G. – de Heer – Wendy A. – Griffiths, Thomas L. – Theunissen, Frédéric E. 2016. Natural speech reveals the semantic maps that tile human cerebral cortex. *Nature* 532: 453–8.
- Kussmaul, Paul 1995. *Training the Translator*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia.
- Laks, Bernard 2003. Linguistique cognitive et bilinguisme natif. *Traduire* 196–197: 25–42.
- Lane-Mercier, Gillian – Merkle, Denise – Meylaerts, Reine 2014. *Traduction et plurilinguisme officiel. Translation and official multilingualism*. *Meta* 59(3).
- Minns, Philip 2004. Language Interpreting into B. Some conclusions from experience. In: Adams, Christine – Donovan, Clare – Hewetson, Zoe (eds.): *Teaching Simultaneous Interpretation into a B language, EMCI Workshop*. September 20–21 2002. 35–7. <http://www.emcinterpreting.org>.
- Navracscics Judit 2007. *A kétnyelvű mentális lexikon*. Balassi Kiadó, Budapest.
- Navracscics Judit 2010. *Egyéni kétnyelvűség*. Szegedi Egyetemi Kiadó, Szeged.
- Nida, Eugene Albert 2001. *Contexts in Translation*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia.
- Paradis, Michel 1980. Contributions of Neurolinguistics to the Theory of Bilingualism. In: Herbert, R. (ed.): *Applications of Linguistic Theory in Human Sciences*. Michigan State University Press, East Lansing, 180–211.
- Presas, Marisa 2000. Bilingual Competence and Translation Competence. In: *Developing Translation Competence*. Christina Schäffner – Beverly Adab (eds.): John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia, 19–31.
- Rejšková, Jana 2004. Teaching experience of simultaneous into B. In: Adams, Christine – Donovan, Clare – Hewetson, Zoe (eds.): *Teaching Simultaneous Interpretation into a B language, EMCI Workshop*. September 20–21 2002. 35–7. <http://www.emcinterpreting.org>.
- Szabari Krisztina 2002. *Tolmácsolás. Bevezetés a tolmácsolás elméletében és gyakorlatába*. Scholastica, Budapest.
- Szabari Krisztina 2004. Interpreting into the B language. In: Adams, Christine – Donovan, Clare – Hewetson, Zoe (eds.): *Teaching Simultaneous Interpretation into a B language, EMCI Workshop*. September 20–21 2002. 35–7. <http://www.emcinterpreting.org>.
- Toury, Gideon 1995. *Descriptive Translation Studies and Beyond*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia.
- Tyruk, Małgorzata 2004. Le perfectionnement linguistique pour les interprètes vers la langue B. In: Adams, Christine – Donovan, Clare – Hewetson, Zoe (eds.): *Teaching Simultaneous Interpretation into a B language, EMCI Workshop*. September 20–21 2002. 35–7. <http://www.emcinterpreting.org>.
- Weinreich, Uriel 1953. *Languages in Contact*. Mouton, The Hague.

Horváth Ildikó

egyetemi docens

ELTE BTK

Fordító- és Tolmásképző Tanszék

SUMMARY

*Horváth, Ildikó***Professional bi- and multilingualism**

Professional linguistic mediators, i.e., translators and interpreters, are ‘career language users’, as their job consists in switching back and forth between two languages. High-level bi- or multilingualism is but a prerequisite of translating and interpreting successfully. In fact, linguistic mediators do not simply use several languages for their own purposes in their private lives or in their jobs; rather, they use their competence in two or more languages in order to satisfy other people’s communicative needs. Translators and interpreters are conscious language users; their multilingual mental lexicon involves stronger direct links between pairs of words (of identical meaning) and they have to establish a large number of permanent links for pairs of source language and target language items during their work. When they actually do interpreting, they only activate their target language lexicon and exclude source language lexical items from their speech production.

Keywords: linguistic mediator, bilingualism, mental lexicon, translating and interpreting to language B.

A *Lippia* nemzetség fontosabb fajainak elnevezései

A *Lippia* a virágos növények Verbéna (Verbenaceae) családjának nemzetsége mintegy 200 fajjal. A latin szaknyelvi genusnév körül a viszonylag gyakori kavarodás tapasztalható. A nemzetség érvényes neve *Lippia*, azaz *Lippia* L. (1753: Sp.pl. 2: 633; 1763: Fam.Pl. 2: 198; 1806: Ann.Mus. 7: 75; 1818: Nov.Gen.Sp. 2: 262), ám számos érvénytelen generikus társnév olvasható a botanikai szakirodalomban: *Acantholippia*, *Aloysia*, *Cryptocalyx*, *Dipterocalyx*, *Goniostachyum*, *Phyla*, *Rhodolippia*, *Zapania* (és *Verbena*, *Lantana* stb. érvénytelen kombinációkban). Priszter növénynévszótárában (P.) is szerepelnek ezekből a hivatalos nevek között. A *Lippia* nemi elnevezésben az Abesszíniában meggyilkolt olasz természettudós és botanikus, Augustus Lippi (1678–1701) neve őrződik meg. Az *Aloysia* nemi névben pedig Mária Lujza Bourbon–pármái hercegnő neve, aki IV. Károly király feleségeként Spanyolország királynéja volt (1788–1808), a növénynemzetségbe tartozó species nevéként vö. sp. *helado de Marialuisa*, *hierba Luisa*, fr. *herbe Louise*, ang. *Louisa herb* stb., l. lent. A *Phyla* generikus terminus a gör. *phyle* 'törzs' szóból való, valószínűleg a szorosan csoportosuló virágfejekre utal.

A nemzetség mai magyar neve *gyógyajak* (P. 103), a fajok közt számos a gyógynövény. Az összetétel utótagja talán a virágajak 'labellum' (ang. *lip*, ném. *Lippe* 'ua.') szó, a *Lippia* nemzetség név félreértése lehet (ez ugyanis személyneves eredetű, l. fent). Régi neve a *citromverbéna* (P. 62.; R. 1893: ua. [PallasLex. *Aloysia* a.] összetétel; a *citrom* előtag arra utal, hogy a levelek gyakran citromillatúak, a *verbéna* utótag a vasfünek már Pliniusnál és Celsusnál olvasható, később a latin szaknyelvben használatos *Verbena* terminus. A botanika szaknyelvében már 1623-ban Caspar Bauhinnál (Pinax 269), majd 1650-ben Johann Bauhinnál (Bauhin 3: 30, 443), 1753-ban pedig Lin-nénél (Sp. l. 2: 633) szerepel, a citromverbéna is a verbénafélék családjába tartozik.

valódi gyógyajak *J. Lippia alba* (P. 104). Közép- és Dél-Amerikában őshonos gyógynövény. Széles körben termesztik díszes lombozata, illóolajai és szép virágai miatt. A leveleit ételízesítőként használják.

Társneve a *fehér gyógyajak* (uo.) és az *ánizsverbéna* (T.), ezek fordítással kerültek a magyarba; vö. ang. *white lippia* 'ua.', illetve ang. *anise verbena* 'ua.' (EL.). Mindkét terminus megvan további nyelvekben is; vö. cs. *alojsie bílá*, illetve sv. *anisverbena* 'ua.' (LH.). A színnév a virágokra utal, ezt bizonyítja a faj ang. *white-flowered lippia* (W.) elnevezése is. A latin szaknyelvi *Lippia alba* név 1925-től érvényes (Bot.PR. 6: 141), ebben a latin faji jelző szintén 'fehér' jelentésű.

Sűrűn elágazó cserje, ez volt a névadási szemlélet háttere ang. *bushy matgrass*, *bushy lippia* (EL.) és sp. *lipia arbustiva* (LH.), azaz 'bokros lábtörlő-fű', illetve 'bokros gyógyajak', valamint port. *erva cidreira de arbusto* (uo.), vagyis 'bokros citromfű' nevének esetében. Más növények neveivel alkották ang. *licorice verbena*, port. *salsa-limão*, *salva limao*, *falsa melissa* (uo.), *falsa erva cidreira*, *erva cidreira brasileira* (W.), azaz 'édesgyökér verbéna', 'petrezselyemcitrom', 'zsályacitrom', 'hamis-', illetve brazilcitromfű' elnevezését. Argentínában sp. *alvia morada* (uo.), vagyis 'lilazsálya'. Ugyancsak más növényekkel keletkezett port. *sálvia-trepadora* (uo.), vagyis 'kúszónövény-zsálya', továbbá sp. *oregano de burro*, *toronjil de espana mirto*, *salva do Brasil*, *salva Colorado* (uo.), azaz 'szamároregánó', 'spanyolmirtusz méhfű', 'brazil-', illetve kolorádói-zsálya', valamint sp. *menta americana* (EL.), azaz 'amerikaizsálya' elnevezése. Gyógynövény, ez a névadás alapja port. *sálvia-da-gripe* (W.), vagyis 'influenzazsálya' nevénel. A spanyolban hívják még *hierba negra*, *te de Castilla*, *te del país*, *te de maceta*, *te del pan* (uo.), vagyis 'feketefű', kasztíliai tea, országtea, virágcserep-tea, kenyértea' néven is.

illatos gyógyajak *J. Lippia graveolens* (P. 104). Az Egyesült Államok délnyugati részén és Közép-Amerikában őshonos. Illatos, fehér vagy sárgás a virága. Finoman fogazott leveleit fűszerként használják.

Magyar neve az ang. *scented lippia* 'ua.' (EL.) megfelelője. Ugyancsak illatára utal ang. *scented matgrass* (uo.) elnevezése. Társneve a *mexikóioregánó* (T.), amely tükörfordítással került a magyarba; vö. ang. *Mexican oregano* (EL.), ném. *mexikanischer Oregano*, sv. *mexikansk oregano* 'ua.' (W.). Ugyancsak honosságára utal ang. *Mexican-sage* (uo.), azaz 'mexikói zsálya' neve.

Kulináris növény, Közép-Amerika oregánója, ezzel a növénynévvel alkották ném. *amerikanisches Oregano*, fr. *origan marjolaine*, sp. *oregano cimmaron* (W.), azaz 'amerikáioregánó', 'majonánnoregánó', illetve 'vadoregánó' elnevezését. A ma érvényes *Lippia graveolens* terminus Karl Sigismund Kunthtól származik (1818: Nov.Gen.Sp. 2: 266), a latin *graveolens* faji jelző a lat. *gravis* 'nehéz' és a lat. *oleo* 'olaj' szavakkal jött létre. Illóolajának timol és karvakrol tartalma adja az oregánóhoz hasonló ízt, latin szaknyelvi szinonim neve is *Lippia origanoides* (GRIN.). Társneve még a spanyolban a *burro mariola*, *romerillo del monte* és az *oregano del burro* (<http://swbiodiversity.org>). Színnévvvel keletkezett ang. *red-bush* (EL.), azaz 'vörös bokor' elnevezése.

zinziba *J. Lippia javanica* (T.). Afrikában őshonos. A leveleinek elmorzsoláskor erős citromos illata van, olaj is készül belőle. Kenyében a maszajok húst ízesítenek és tartósítanak vele.

Idegen nyelvi neve az ang. *fever tea* (EL.), *lemon bush* (GRIN.), afrikans *koorsbossie*, *lemoenbossie* (<http://www.plantzafrica.com>), ang. *common lippia*, *fever tree*, *wild sage* (uo.), szlk. *eukalyptová lípia* (<http://www.zelenykurier.sk>). A fajt Curt Sprengel írta le 1825-ben (Syst.Veg. 2: 752). Dél-Afrikán kívül Jáván is előfordul, ezért kapta ma érvényes latin szaknyelvi nevében a *javanica* artepithetont, és ez van meg a *Verbena javanica* és a *Zapania javanica* szinonim terminusokban is. Gyógynövény voltára utal ang. *fever tea* és *fever tree*, azaz 'láztea' és 'lázfa' neve.

mentaverbena *J. Lippia scaberrima* (T.). A verbénafélék (Verbenaceae) családjába tartozó 40–60 cm magas cserje, Közép-Amerikában őshonos, mára sokfelé elterjedt. Dél-Afrikában hagyományos gyógynövény.

A magyar név a ném. *Minzverbene* 'ua.' (PN.) tükörfordítása. A növényt már az aztékok is használták, erre utal ném. *Aztekische Süßkraut* és ang. *Aztec sweet herb* (GRIN.), azaz 'azték édesfű' elnevezése. Természetes édesítőszer, mint azt fi. *mesinuppio* (EL.) és ang. *honey herb*, valamint sp. *hierba dulce*, *yerba dulce* (PN.), *hierbabuena dulce* (W.), továbbá ang. *sweetleaf*, *sweet lippia* (PN.), szln. *sladka lipija* (LH.), vagyis 'mézfű', illetve 'édesfű' 'édes jófű' és 'édeslevél, édes lippia' neve, valamint a latin szaknyelvi *Phyla dulcis* (1934: Torreya 34: 9) és *Lippia dulcis* (1826: NovAct. 13: 187) szinonim nevében a faji jelző is mutatja.

Közép-Amerikában a nahuatl *tzopelic-xihuilit* (W.) az eredeti neve. Később sp. *corozus del país* (uo.), ang. *beukessboss* (EL.), *rough fogfruit*, afr. *beukessbossie* (PN.) néven ismerik. Társneve még a származásra utaló ang. *Mexican sweetleaf*, *Mexican lippia* és a sp. *oruz* (GRIN.), *correchoncho*, *yerbabuena*, *regaliz*, *oro azul*, *orosul*, *orozus*, *orozus de la tierra* (PN.). Más növények neveivel alkották sp. *menta dulce*, *salvia santa* (uo.), *oregano grueso* (W.) és sv. *sötverbena* (LH.), azaz 'mentaverbena, édesmenta, szentzsálya, vastagoregánó és csinosverbena' elnevezését. A faj első leírója Ludolph Christian Treviranus volt 1826-ban (NovAct. 13: 187), a latin szaknyelvi *Lippia scaberrima* terminus 1850-ből való (Linnaea 23: 87). A *Phyla scaberrima* szinonim nevét Harold Norman Moldenke adta 1936-ban (Rep.Spec. 41: 64). A latin *scaberrima* (< lat. *scaber* 'durva, érdes' + *imus* rag) faji jelző valószínűleg a szár elfásodó tövére utal.

fűszeres gyógyajak *J. Lippia micromeria* (P. 104). Trópusi cserje, gyógynövény, az USA déli részén, Közép- és Dél-Amerikában honos. Friss vagy szárított leveleit fűszerként használják.

Magyar nevében a *fűszeres* faji jelző az intenzíven ízes és aromás levelekre utal, a karibi konyha hagyományos fűszere. Társneve is *dominikai oregánó* (T.), szó szerinti megfelelője a faj ang. *Dominican oregano* és ném. *dominikanischer Oregano* (uo.) nevének. Megvan az angolban a szintén földrajzi névvel honosságra utaló *Jamaican Oregano*, *Dominican Oregano*, *Caribbean oregano*, *Puerto Rican oregano* (HDL.) elnevezése is.

Ugyancsak más növények neveivel alkották ang. *coarse thyme*, *Spanish thyme* (EL.), azaz 'durvakakukkfű', illetve 'spanyolkakukkfű', továbbá *stick oregano* (LH.), vagyis 'rúdoregánó',

és fr. *false thyme*, *false oregano*, *petite thyme* (HDL.), azaz 'hamiskakukkfű', 'hamisoregánó', 'kiskakukkfű' nevét. A spanyolban is az oregánó névvel alkották számos elnevezését; vö. *oregano del pais*, *oregano poleo*, *oregano chiquito* (uo.), vagyis 'országoregánó', 'csombormenta-oregánó', 'chiquito- [öslakos indiánok Bolíviában] oregánó', és az oregánóéhoz hasonló leveleire utal a latin *Lippia origanifolia* (1843: Bot.Bemerk. 3: 528) szinonim név is. A ma érvényes latin szaknyelvi *Lippia micromera* binomenális nevet 1847-ben tették közzé (Prodr. 11: 587), ebben a *micromera* (< gör. *mikrósz* 'kis' és *mérosz* 'rész') faji jelző az apró levelekre utal.

citromos gyógyajak J. *Aloysia triphylla* [*Lippia triphylla*, *Lippia citriodora*] (P. 417). Lombhullató cserje citrom illatú levelekkel. Dél-Amerikában gyógynövény. Termesztik Dél-Európában és Észak-Afrikában is.

Hivatalos magyar nevében a *citromos* faji jelző a levelek illatára, aromájára utal. Akárcsak a 'citromillatú' jelentésű latin szaknyelvi *citriodora* (< lat. *citrus* 'citromfa' és *odorus* 'illatos'), valamint a fr. *verveine odorante*, ném. *duftende Verbene* (EL.), ol. *verbena odorosa*, sp. *verbena olorosa* (LH.) és magyar *illatos verbéna* (T.) megfelelője. Szintén erőteljes, citromra emlékeztető illata a névadás alapja a faj *citromfű* (uo; R. 1911: ua. 'Aloysia citriodora' [Nsz. 63]) összetett nevének. A ném. *Zitronenkraut* (DWB. 4112), *Zitronengras* (G. 158) tükörfordítása. A világhálón szereplő (egyelőre nem hivatalos, sem félhivatalos) neve a *citromcserje*, amely a ném. *Zitronenstrauch* 'Lippia' (Boerner 391) tükörfordítása. Volt *citromkóró* (1893: ua. [PallasLex. Aloysia a.], 1915: ua. 'Lippia citriodora' [Révai Lex. 12: 769]) elnevezése is. Ugyanez a névadási szemlélet háttere a *citromverbéna* (P. 62; R. 1893: ua. [PallasLex. Aloysia a.]) esetében, a név szó szerinti megfelelője az or. *limonnyá verbéna*, ang. *lemon-verbena* (GRIN.), ném. *Zitronenverbene*, holl. *citroenverbena*, fi. *sitruunaverbena*, fr. *verveine citronelle* (EL.), *verveine citronnée*, sv. *citronverbena*, gör. *λίππια η κίτριόφορος*, le. *verbena cytrynowa*, norv. *sitronverbena*, dán *citron-verbena* 'ua.' (LH.) elnevezéseknek; vö. még ném. *Zitronenduftstrauch* (uo.), ol. *profumo di limone* (W.), ang. *lemon-scented verbena* (EL.), azaz 'citromillatú parfüm / verbéna'. Más nyelvekben is a citrom megfelelőjével alkották a faj fr. *citronnelle*, port. *limonete*, szln. *citronka* (uo.), ang. *limonetto*, tör. *limonotu* (LH.) és port. *limonete*, *limodário* (GRIN.) elnevezését.

Társneve a *háromlevelű gyógyajak* (1998: ua. 'Aloysia triphylla,' [P. 297]), illetve a *háromlevelű citromcserje* 'ua.' (1995: Bremness 93) és a *háromlevelű citromverbéna* (1998: P. 297) A *háromlevelű* faji jelző a lat. *triphylia* (< gör. *triphyllosz* 'háromlevelű' < gör. *tri* 'három', *phýllon* 'levél') fordítása, a névadási szemlélet háttere az, hogy a levelek hármas örvökben állnak. Erre utal a fr. *verveine à trois feuilles* (W.), cs. *aloysie trojlistá*, or. *αλοΐζια τρεχλιςτινά* és a le. *cukrownica trójlistna*, *trójlistkowa*, *miłowonka trójlistna* (LH.), *lippia trójlistna* 'ua.' (EL.) terminus is. Átkerült a magyarba a faj *cedron* (EL.) neve is; vö. sp. *cedrón*, *cidrón* 'ua.' (GRIN.). Tea is főzhető a levelekből, a cedron tea a dél-amerikai népek egyik legkedveltebb itala, citromra emlékeztető zamatú, frissítő hatású ital. Étkezések után egy-egy csésze elfogyasztása segíti az emésztést, enyhé görcsoldó hatású. Van a franciában *thé arabe* (W.), azaz 'arab tea' neve is.

További társneve a *puncskóró* (P. 62; R. 1893: *puncs-kóró* [PallasLex. Aloysia a.], 1911: *puncskóró* 'Aloysia = Lippia citriodora' [Nsz. 251], 1915: ua. [Révai Lex. 12: 769], 1966: ua. 'Aloysia triphylla' [MNöv. 224]), a ném. *Punschkraut* (LH.) részfordítása. Vörös Éva szerint „a névadás alapja a fehérés-rózsaszín virág, valamint a növény finom illata” (Vörös 2008: 339). Valószínűleg azonban nem illat vagy szín áll a névadási szemlélet hátterében, a *puncskóró* név arra utal, hogy e növény leveleit fűszerezésre, ízesítésre használják, az ebben a társnévben szereplő *puncs* szónak 'teával hígított, fűszerezett forró szeszes ital' a jelentése. Nemzetközi szó az ang. *punch* (< hindi *pancs* 'öt') nyomán, alapja az, hogy az italnak öt alkotóeleme van: rum, tea, citromlé, cukor és növényi fűszerek. A citromos gyógyajak jó mézélő növény, erre utal ang. *lemon beebush* (EL.), azaz 'citrom méhcserje' neve. Más növény nevével alkotott elnevezései is vannak, a vasfűjé névvel a hv. *zeleni limun-sporiš*, cs. *sporjš*, dán *jernurt* (EL.), *citronduftende jernurt*, sv. *citron-järnört* és a ném. *südamerikanisches Eisenkraut* (LH.), a citromfűjé névvel a sp. *hierba cidrera*, braziliai port. *cidrão*, *erva-cidreira* (uo.), a zsálya névvel pedig a port. *salva-limão* (GRIN.). Élőhelyére utal földrajzi neves fr. *verveine des Indes* (W.), *verveine du Pérou*, sp. *verbena de Indias*, *cedrón del Perú* (LH.) neve. Édeskés illata az alapja port. *doce-limão* (EL.), vagyis 'édes citrom' elnevezésének. Madeira szigetén port. *pessegueiro inglês* (GRIN.), azaz 'angolbarack' néven ismerik.

A fajt először Antonio Palau Verdera írta le, ő tette közzé latin szaknyelvi (ma szinonim) *Aloysia citriodora* nevét 1784-ben (Parte práct.Bot. 1: 768). A latin generikus névvel alkották a faj litv. *citrininė alozija*, szlk. *alojzia citrónová* (EL.), észt *sidrunaloisia*, dán *citron-aloyisia*, cs. *alojsie citrónová* (LH.) elnevezését. A nemzetség *Aloysia* nevében Maria Luisa Parma (1751–1819) spanyol királyné neve öröködik meg, aki nagyon kedvelte a növény illatát. Rá emlékeztet a sp. *hierba de la princesa* (LH.), katalán *herba de la princesa* 'ua.' (EL.) növénynevén is. Megvan különböző nyelvekben is ez a személyneves fajnév; vö. ang. *Louisa herb*, katalán *herba lluisa*, *marialluisa*, *reina lluisa*, héber *luisa*, *luizah*, sp. *hierbaluisa*, *helado de Marialuisa*, (uo.), fr. *herbe Louise* (W.), port. *erva-luisa*, *bela-Luisa* 'ua.' (GRIN.).

argentin citromkóró *J. Lippia polystacha* (T.). Aromás fűszernövény, használják a népi gyógyászatban is. Argentínában és Paraguay keleti részén honos. Vadon nő, de ültetik a kertekbe is.

Magyar nevében a *citromkóró* (1893: ua. [PallasLex. *Aloysia* a.], 1915: ua. 'Lippia citriodora' [Révai Lex. 12: 769]) generikus név a levelek illatára, aromájára, a földrajzi neves *argentin* faji jelző pedig a faj élőhelyére utal. Idegen nyelvi neveiben is előfordul az *argentin* jelző megfelelője; vö. ném. *argentinscher Lippia*, *argentinscher Minzstrauch* (www.pflanzenreich.com/enzyklopaedie), fr. *verveine d'Argentine* (plantes-web.fr), le. *mięta argentyńska* (<http://ogrodwagumowie.pl>), azaz 'argentin lippia / verbéna', illetve 'argentin mentacserje'. A menta névvel alkotott német, francia és lengyel elnevezések alapja a növény intenzív illata. Erre utal le. *werbena miętowa* (uo.), fr. *verveine menthe* (plantes-web.fr) és ang. *mint verbena* (www.aromaticulture.com), azaz 'mentaverbéna', sp. *poleo Riojano* és *poleo de Castilla* (W.), vagyis 'Riojano és kasztíliai csombormenta', valamint szlk. *žuvačkový krik* (www.zelenykurier.sk), azaz 'rágógumi bokor' neve is. Köhögés elleni gyógyhatása az alapja 'szamártéa', illetve 'szamárfü' jelentésű sp. *té de burro* és *hierba de burro* (W.) elnevezésének.

A faj *Aloysia polystachya* binominális tudományos nevét 1940-ben tette közzé Harold Moldenke (Lilloa 5: 380). A korábbi *Lippia polystachya* szinonimát August Grisebach publikálta 1874-ben (Abh.Königl.Ges. 19: 242). A latin szaknyelvi *polystachya* artepitheton (< gör. *πολυσ*, *polysz* 'sok' és *σταχυς*, *stachysz* 'tüske') a növény tüskésségére utal.

afrikai citromverbéna *J. Lippia adoensis* (T.). Édeskés, enyhén borsos ízű fűszer- és gyógynövény, Afrikában, Dél- és Közép-Amerikában honos. Levelének és virágának értékes az illóolajtartalma.

Magyar nevében a földrajzi neves *afrikai* faji jelző a faj élőhelyére utal, a *citromverbéna* (R. 1893: ua. [PallasLex. *Aloysia* a.]) generikus név magyarázatát l. a bevezetőben. Az afrikai citromverbéna Etiópiában az egyik népszerű helyi gyógynövény, a szárított leveleit használják, ott *koseret* (W.) néven hívják. A kivont illóolaj jellemzően sárga, antimikrobiális és görcsoldó tulajdonságú. Két fajta ismert Etiópiában, a vad fajta (*var. Adoensis*), valamint a termesztett fajta, ennek neve *Lippia adoensis var. koseret Sebsebe* (1993: KewBull. 48: 377), ebben Demissew Sebsebe etióp botanikus neve öröködik meg.

Az afrikai citromverbéna az angolban egyszerűen csak *verbena* (EL.), a világhálón ang. *Gambian tea bush*, fr. *thé de Gambie* (www.xycol.net/index), azaz 'gambiai-teacserje', illetve 'gambiaitea'. A latin szaknyelvi *Lippia adoensis* nevet Wilhelm Gerhard Walpers tette közzé 1845-ben (Repert. Bot.Syst. 4: 55), ma csak szinonim név, az érvényes szaknyelvi binómen az egyik élőhelyére utaló *Lippia abyssinica*, 1969-ben Georg Cufodontis tette hivatalos névvé (Bull.Jard.Bot. 39: 31). Nem tőle származik azonban, már 1843-ban olvasható név (Edwards'sBot.Reg. 29: 54).

Még nincs magyar neve a következő fajoknak. A **Lippia nodiflora** (*Phyla nodiflora*) dísznövény, Dél-Amerikában és az Egyesült Államokban őshonos. Carl Linné írta le először, a mai latin szaknyelvi nevét Edward Lee Greene adta 1899-ben (Pittonia 4: 46). A latin szaknyelvi *nodiflora* (< lat. *nodus* 'csomó és *florus* '-virágzó') artepitheton a virágzat alakjára utal. A faj neve az ang. *capeweed*, *sawtooth fogfruit*, *turkey tangle*, *turtle grass* (LH.), fi. *mattonuppio*, fr. *erba-luigia americana*, *phyla à fleurs nodales* (EL.), Indiában telugu *bokkena* (uo.), hindi *ratolia*, marathi *vakkan*, tamil *podutalai*, szanszkrit *vasir*, *vasuka* (W.). Gyakran termesztik mint terülődísz, talajtakaró növény, erre utal ang. *carpetweed*, *matgrass* (GRIN.), *carpet grass*, *creeping lip plant* (EL.), azaz 'szőnyeggyom', lábtörlőfű, szőnyegfű', illetve 'kúszó ajaknövény' neve. Más növénynévvel alkották ang. *creeping vervain* (uo.) és sv. *grödverbena* (GRIN.), vagyis 'kúszóverbéna', illetve 'faverbéna'

elnevezését. A *Lippia lanceolata* (1803: Fl.bor.-amer. 2: 15; 1806: Zappania lanceolata [Ann.Mus. 7: 72], 1899: Phyla lanceolata [Pittonia 4: 17]) Észak-Amerika déli tájain és Mexikóban őshonos. Neve az ang. *frog fruit*, *lanceleaf frogfruit* (EL.), *northern fogfruit* (GRIN.), azaz 'békagyümölcs, lándzsalevelű békagyümölcs, északi békagyümölcs'. Az *Aloysia virgata* (1806: Ann.Mus. 7: 73; 1806: Lippia virgata [Syn.Pl. 2: 139]) Argentínában őshonos, virágai erősen vaníliaillatúak. A latin szaknyelvi *virgata* faji jelző jelentése 'sokágú'. Az angolban *incense bush*, *sweet almond verbena*, *white almond bush* (EL.), azaz 'tömjénbokor, édes mandulaverbena, fehér mandulabokor', további neve a braziliai port. *cambará de lixa*, *lixa*, *lixeira* (uo.). Az *Aloysia gratissima* (1962: Darwiniana 12: 527; 1829: Verbena gratissima [Bot. Misc. 1: 160]) Közép-Amerikában őshonos. Jó méhlegelő fehér, vaníliaillatú virágaival. Neve a port. *erva-de-nossa-senhora*, *erva-da-graça* (W.), vagyis 'miasszonyunk-gyógynövény, kegyelem-gyógynövény', továbbá az ang. *Texas white-brush* (www.tropicos.org), sp. *cedrón del monte* (GRIN.), *niñarupá*, *reseda del campo* (PU.), *angel favorita*, *chaparro blanco*, *jazminillo*, *organillo*, *palo amarillo*, *privet lippia*, *romerillo*, *tronско*, *var dulce* (AH.). A latin szaknyelvi *gratissima* (< lat. *gratus* 'szeretett, kellemes' és *issimus* rag 'páratlan') faji epitheton jelentése is 'a legkellemesebb, legkedvesebb' szuperlatívusz, a szép és illatos virágokra utal. Mivel gazdag nektárforrása a méheknek, az angolban *whitebush honey* (W.), vagyis 'fehér mézbokor' és ang. *beeblossom* (AH.), *bee-bush* (GRIN.), azaz 'méhvirág, méhbokor' nevet kapott.

HIVATKOZÁSOK

- Abh.Königl.Ges. = *Abhandlungen der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen*. Vols. 1–38, 1838/41–1892.
- AH. = *Aggie Horticulture Texas A&M University, Department of Horticultural Sciences* / <http://aggie-horticulture.tamu.edu/syllabi/608/Lists>
- Ann.Mus. = *Annales du Museum d'Histoire Naturelle*. Paris, 1805–1813, 1827.
- Bauhin 1650 = Johann Bauhin: *Historia plantarum universalis. I–III*. Ebrodvnii.
- Bot. Bemerk. = *Botanische Bemerkungen*. Gesammelt von Karl Bor. Presl. Prag, 1843.
- Bot.Misc. = *Botanical Miscellany*. London, vols. 1–3, 1830–1833.
- Bot.PR. = Britton, Nathaniel Lord – Wilson, Percy: *Botany of Porto Rico and the Virgin Islands*. New York, 1923–1939.
- Bremness = Lesley Bremness: *Fűszer- és gyógynövények*. Budapest, 1995.
- Bull.Jard.Bot. = *Bulletin du Jardin Botanique National de Belgique*. Brussels, 1967–1998.
- Darwiniana = *Carpeta del „Darwinio”*. Buenos Aires, 1922–.
- Dic.Tupi 318 = Navarro, E. A.: *Dicionário de tupi antigo: a língua indígena clássica do Brasil*. São Paulo, 2013.
- DWb. = Wahrig, Gerhard: *Deutsches Wörterbuch*. Gütersloh, 1971.
- Edwards'sBot.Reg. = *Edwards's botanical register*. London, 1829–1847.
- EL. = *Encyclopedia of life*. (A legnagyobb biológiai adatbázis.) <http://www.eol.org>.
- Fam.Pl. = Michel Adanson: *Familles des plantes*. Paris, 1763.
- Fl.bor.-amer. = André Michaux: *Flora Boreali-Americana*. Paris–Strasbourg, 1803.
- G. = Helmut Genau: *Etymologisches Wörterbuch*. Basel–Boston–Berlin, 1996.
- GRIN. = *Taxonomy for Plants*. United States Department of Agriculture Agricultural Research Service, Beltsville Area Germplasm Resources Information Network (www.ars-grin.gov).
- HDL. = *Herbs from Distant Lands* / <http://herbsfromdistantlands.blogspot.hu/2015/09/lippia-micromera-jamaican-oregano-false.html>
- KewBull. = *Kew Bulletin*. Kew, England, 1946–.
- LH. = *Liber herbarum*. The incomplete reference-guide to Herbal medicine (www.liberherbarum.com).
- Lilloa = *Lilloa. Revista de Botanica*.
- Linnaea = *Ein Journal für die Botanik in ihrem ganzen Umfange*. Berlin, Vols. 1–43: 1826–82.
- MNöv. = Csapody Vera – Priszter Szaniszló: *Magyar növénynevek szótára*. Budapest, 1966.
- NovAct. = *Nova Acta Physico-medica Academiae Caesareae Leopoldino-Carolinae Naturae Curiosorum*. Bonn, 1757–1842.
- NovDic. = Ferreira, A. B. H.: *Novo dicionário da língua portuguesa*. 2ª edição. Rio de Janeiro, 1986.
- Nov.Gen. = *Nova Genera et Species Plantarum: quas in itinere per Brasiliam*. Monachii [München], 1823–1832.
- Nov.Gen.Sp. = Alexander von Humboldt et al.: *Nova Genera et Species Plantarum*. 7 vols., Paris, 1815–1825.
- P. = Priszter Szaniszló: *Növényneveink*. Budapest, 1998.
- Parte práct.Bot. = *Parte práctica de Botánica*. Vols. 1–8. Madrid, 1784–1788.
- Pinax = Caspar Bauhin: *Pinax theatri botanici*. Basileae, 1623.

- Pittonia = *Pittonia: a series of papers relating to botany and botanists / by Edward L. Greene*. Berkeley 1887–1905.
- PN. = *Multilingual multiscript plant name database* (www.plantnames.unimelb.edu.au).
- Prodr. = Augustin Pyramus de Candolle: *Prodromus Systematis Naturalis Regni Vegetabilis*. Paris, 1824–1873.
- PU. = *Plantas nativas del Uruguay* / http://micol.fcien.edu.uy/flora/uy_flora.htm
- Rep.Spec. = *Repertorium Specierum Novarum Regni Vegetabilis*. 1–51, 1905–1942.
- Repert.Bot.Syst. = *Repertorium Botanices Systematicae*. 6 v. Lipsiae, 1842–1847.
- Sp.pl. = Carl Linné: *Species Plantarum*. Holmiae, 1753.
- Syn.Pl. = Christiaan Hendrik Persoon: *Synopsis Plantarum: seu Enchiridium botanicum*. Parisiis Lutetiorum, 2 vols: 1805–1807.
- Syst.Veg. = *Systema vegetabilium (ed. 16)* [Caroli Linnaei ...]. Gottingae, 1825.
- T. = *Terebess fűszerkalauz* /www.terebess.hu
- Torrey = *Torrey*, a monthly journal of botanical notes and news. New York, 1901–1945.
- Vörös 2008 = Vörös Éva: *A magyar gyógynövények neveinek történeti-etimológiai szótára*. Debrecen.
- W. = *Wikipedia, the free encyclopedia* (<http://...wikipedia.org>).

Rácz János

Rozgonyiné Molnár Emma: Frazeológiai Kaleidoszkóp. Tanulmányok magyar szólásokról, közmondásokról. Tinta Könyvkiadó. Budapest, 2016. 235 lap

A frazeológiai egységek iránti tudományos érdeklődésnek sok száz éves múltja van: a 16. századtól a 19. század végéig számos nagy terjedelmű gyűjtemény látott napvilágot Baranyai Decsi Jánostól Erdélyi Jánosig és Margalits Edéig. (Bibliográfiái leírásukat lásd például O. Nagy Gábor: Magyar szólások és közmondások. Budapest, 1966. 26–27. l.). A viszonylag korai elméleti munkák közül Bauer Simon (1891–1892) és Tolnai Vilmos (1910) művét tekinthetjük az ilyen irányú kutatások megalapozóinak.

A 20. század közepén O. Nagy Gábor munkássága jelentette elsősorban a magyar frazeológiai kutatást: elméleti (Mi a szólás? 1954), etimológiai (Mi fán terem? 1957) c. művei után kiadta a fentebb már említett nagy gyűjteményét. A kötet mintegy 24 000 adatot tartalmaz, s csaknem negyven évig szinte kizárólag ez jelentette a magyar frazematárat. Számos kiadást ért meg, mivel nagy szükség volt rá. Ugyanő dolgozta ki A magyar nyelv értelmező szótára (ÉrtSz. I–VII. 1959–1962) szócikkeinek szólásokat, közmondásokat tartalmazó részét, értelmezésükkel.

O. Nagy Gábor szólásszótárának óriási értéke rendkívül gazdag anyaga, pontos értelmezése és stílusminősítési rendszere. Azonban állományának csak egy része aktív – vagy legalább ismert – eleme a 20–21. századi magyar köznyelvnek, nagyobb része nyelvjárási gyűjteményekben található, a régi magyar nyelvből adathalható, esetleg ma is él valamely nyelvjárásban.

A Kiss Gábor által 1992-ben létrehozott Tinta Könyvkiadó nyelvészeti sorozatai között jelentékeny helyet foglalnak el a frazeológiai kiadványok. A Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához sorozat 69. kötete Forgács Tamás Bevezetés a frazeológiába (2007), 41. kötete T. Litovkina Anna – Wolfgang Mieder A közmondást nem hiába mondjuk című munkája. A magyar nyelv kézikönyvei című sorozata adott lehetőséget frazeológiai gyűjtemények megjelentetésére: Bárdosi Vilmos (főszerk.) Magyar szólástár (2004. 947 l.), Forgács Tamás Magyar szólások és közmondások szótára (2003. 821 l.), T. Litovkina Anna Magyar közmondástár (2005. 1818. l.), Bárdosi Vilmos Magyar szólások és közmondások értelmező és fogalomköri szótára (2009. 989 l.). Méltatásukat l. V. Raisz Rózsa: Szólás- és közmondásszótárak 2003–2010. Anyanyelvpedagógia (Anyp./http://www.anyanyelv-pedagógia.hu.2010). Ezek mellett az imponáló gazdaságú művek mellett a kiadónak az Ékesszólás kiskönyvtára sorozatában két frazeológia kötet látott napvilágot diákok számára: Bárdosi Vilmos – Kiss Gábor: Szólások (2005. 231. l.), Uők: Közmondások (2005. 173. l.).

A Tinta Könyvkiadónak tehát elévülhetetlen érdemei vannak a magyar frazeológiai kutatások támogatásában.

E felsoroláshoz hozzá tartozik még, hogy a szólás- és közmondáskutatásnak néprajztudósa, Szemerkényi Ágnes 2009-ben jelentette meg Szólások és közmondások című kötetét az Osiris Kiadónak A magyar nyelv kézikönyvtára sorozatában, 1459 lap terjedelemben. A szerző visszatér O. Nagy Gábor gyakorlatához abban a tekintetben, hogy „régí vagy régiesnek tartott” példákat is közöl „remélve, hogy talán visszakerülnek/visszakerülhetnek a mindennapi beszédbe” (Előszó 9. l.). Múló jelenségnek tartja – helyesen – a kifordított közmondásokat, a közmondás-paródiákat; s nem is foglalkozik velük gyűjteményében.

A fenti – korántsem teljes – felsorolásból látható, hogy az utóbbi mintegy tizenöt évben fellendült a frazeológiai kutatás. Természetesen minden gyűjtemény tartalmaz elméleti bevezetőt, jellegének és céljának megfelelően tisztázza, mit ért szóláson, közmondáson, s mit tartalmaz a szóban forgó könyv.

A jelen recenzió azonban olyan kiadványról számol be, amely nagyobb részben elméleti-fogalmi síkon közelíti meg a szólásokat, közmondásokat.

A kötet bevezetőjéből megtudjuk, hogy a szerző szerint a frazémák vizsgálata szemiotikai szemléletet kíván: egyszerre jelenik meg bennük a szintaktikai, szemantikai és pragmatikai vizsgálódás igénye és lehetősége. Mivel szövegben funkcionálnak, átfogóbb, magasabb nyelvi szintről való megközelítésük a helyénvaló. Ezt a szerzőnek a kötetbeli tanulmányai meg is valósítják, nagyrészt

a magyar irodalom kiváló művelőinek szövegeiből vett anyag elemzésével – a frazémák szövegbe épülésnek bemutatásával. Rozgonyiné Molnár Emma munkája ugyanis nem monográfia, hanem olyan tanulmánygyűjtemény, amely korábban nyelvészeti folyóiratokban, kongresszusi előadásokat tartalmazó kötetekben, egyetemi-főiskolai actákban napvilágot látott dolgozatokat tartalmaz, s nem is megjelenésük időrendjében, hanem tematikusan elrendezve. A keletkezésük-megjelenésük ideje szerint az 1972-től 1975-ig írottak a legrégebbiek, a legfrissebb pedig 2009-ből való. A szerző hűséges a témájához, évtizedek óta foglalkoztatja; tudjuk, hogy újabbban is jelent meg frazeológiai tanulmánya (Frazémák multimedialis megjelenéséről. In: Prózától a líráig. Szeged, 2016. 279–300).

A kötetben közölt dolgozatokat nyolc fejezetben rendezte el a szerző. A szólások és közmondások nyelvi sokszínűsége című nagy fejezet hangsúlyozottan nyelvi szempontú vizsgálódás; elkülöníti fogalmilag-elméletileg a szólásokat és a közmondásokat, foglalkozik alak- és jelentésvariáns-típusaikkal, szótári és alkalmazott viszonylatban. Szövegbe szerkesztésük lehetőségei, kontextuális elemzésük érdekes adatokat szolgáltat. A „szegedi iskola” – Deme László által kidolgozott – terminológiai-fogalmi rendszerét alkalmazza, amikor szólásglosszémákat (*suba alatt*), szólásszintagmákat (*ötödik kerék*), szólásmondatokat (*Zsindely van a háztetőn*) különböztet meg. Minél bonyolultabb egy frazéma – írja –, annál változtathatóbb. Találó példája ennek az *Elment Földvárra deszkát árulni* ’meghalt’ szólás elemeire bontott megjelenése egy Mikszáth-anekdótában (Rozgonyiné 14. l.).

A frazémák szemantikai szempontú megkülönböztetése is találó és új megközelítés: akkor teljesen új egy alakulat, ha elszakad a jelentése az egyes alkotó szavainak jelentésétől: *zsákbamacskát árul* ’eltitkolja szándékát, tervét’, részben új, ha egy-egy lexéma megőrzi eredeti jelentését: *megunja a dicsőséget* ’megun valamit’ stb. A frazéma a szövegben alkalmi jelentést is kaphat – állapítja meg.

Az idiómák nyelvi természetete és stílári lehetőségei című fejezet is nagy elméleti igényrel íródott. A frazeológia, idióma nemzetközi szakirodalmának taglalását követően nyelvi-grammatikai szerkezetük szerint mutatja be a frazémákat. Az első pont a szólásglosszémákat szemiotikai szempontból vizsgálja; a glosszéma – Deme László (1976: 82) terminológiai rendszere szerint – viszonyított lexéma, nomen + viszonyítást jelentő suffixum. Az első típus példája: *ebestül-macskástul* nemcsak két elemet tartalmaz (noment + suffixum), hanem halmozott; más terminológiával-szemlélettel mellélendelő viszonyú tagokból áll, azonos esetraggal. Sajátos típust képvisel a *tetőtől talpig* (ablativus és terminativus), ezt a Magyar grammatika (szerk. Keszler Borbála 2000: 424) kettős határozónak nevezi, ezek rendszerint a cselekvésnek kiinduló- és végpontjára utalnak, *szájról szájra* (száll), *reggeltől estig* (dolgozik), *szőről szóra* (megtanulja), *tetőtől talpig* (megmosakodott) stb. Az ilyen szerkezetek egy része frazémává vált. Ismét más a „pozítpozíciós szerkezetű” szólás: *suba alatt* ’titokban’, *nyaklő nélkül* ’mértéktelenül’; itt ugyanis az egyik tag viszonyzó. Indokolt tehát a megkülönböztetésük, ahogy a szerző elhatárolja őket. A klasszikus-hagyományos grammatika fogalmai szerint azért neveztem meg a típusokat, mert az iskolai anyanyelvi oktatás ezen alapul, jó tehát tisztázni a kötetet – reményeim és kívánságom szerint – felhasználó magyartanárok számára is e fogalmakat.

A frazeológia regisztrálhatóságáról szóló fejezetet tudománytörténeti szempontú adatok és fejtegetések teszik ki, kiemelten méltatva Baranyai Decsi János, Erdélyi János munkásságát, gyűjteményeik hasznosságát.

A szólás, közmondás statikus grammatikai modell? – kérdezi a következő fejezet címe. Tudjuk, hogy nem az, hiszen a frazémák már szótári megjelenésükben is változatokban élnek. Még inkább a használatban. A fejezet legérdekesebb és legtöbb újdonságot tartalmazó része az alapforma és változat kérdésével foglalkozik, tipizálva és szemléletes modelleken bemutatva a lehetséges megjelenéseket: egy alak – egy jelentés; több alak – egy jelentés; több alak – több jelentés, ez utóbbit is egy frazémának tekinthetjük: *elfogyott a cernája, nem győzi cernával* ’elfogyott a türelme’ – ’nem győzi pénzzel’ – ’nem tud már mit felelni’ stb. Ezeket a tanulmány szemléletes modellekkel is bemutatja.

A szemantikai „képszerűségről” szóló fejezet a frazémák „állományi” alakját vizsgálja szemantikai és stilisztikai szempontból, külön a szólásokat, majd a közmondásokat. Érdekes, hogy a tipizálás során kiderült: a közmondások között vannak olyanok – szentenciák, tapasztalati igazságok –, amelyek szó szerint (vagy szó szerint is) értelmezhetők: *Ha ellenséget akarsz szerezni, adj kölcsön* a példája.

Újszerű és érdekes a Frazeológiai egységek a szépirodalomban című fejezet. Tudománytörténeti áttekintése elismeri Szvorényi József, majd Tolnai Vilmos megállapításainak értékét. A továbbiakban az első szövegnyelvelméleinktől a felvilágosodás koráig tartó több száz éves időszak nyelvelméleiben, illetve irodalmi műveiben keresi a frazémák nyomait. Nem állítja biztossággal, hogy a *turchucát mige*

zocostia már szólás lett volna a Halotti beszéd korában. Mai frazémaállományunkban ugyan van egy *ügy kiabál, hogy majd megszakad a torka* (O. Nagy 1966: 678/571), grammatikai szerkezetét tekintve szintén következményes mellékmondat, mint a Halotti Beszédből való idézet. Jelentésük nem azonos, de mindkettő a túlzás stilisztikai alakzatának látszik. Meggyőző viszont Sylvester János Új Testamentum-fordításából idézett *ganajban aranyt kerese*k frazémának minősítése; gyűjteményeinkben (jelenésükben is) hasonló példák találhatók (*Szarba markol, aranyat fog*: O. Nagy 1966: 50/553), *Az arany ganéban is csak arany*: Szemerényi 2009: 64). Igen szemléletes a Tinóditól vett *kopasz borotvál* "fölsőleges dolgot csinál" átvitt értelmű szókapcsolat. Ez valóban szólás, O. Nagy Gábor gyűjteménye is regisztrálja (380/1523), sőt *Kopasz könnyű beretválni* változatban közmondásként ismeretes (uo. 1526).

Megtudjuk, hogy Pázmány Péter nemcsak sok frazémát használt, hanem szövegbe illesztve meg is változtatta alakjukat. Nem újkeletű jelenség tehát, amit 19–20. századi íróink műveiben tapasztalunk Mikszáthtól Esterházy Péterig és tovább.

A kötetnek három fejezete Csokonai frazémahasználatát vizsgálja. Ezek a szerzőnek a kötetben közölt művei közül a legkorábbiak: 1972-től 1975-ig foglalkozott e témával. „A műfaj és téma szerepe Csokonai szólás- és közmondáshasználatában” fontos megfigyelése, hogy Csokonai „nem tartotta póriának” a frazémákat; minden műfajú műveiben élt velük. Megtudjuk, hogy a drámai művekben 184 szólás, 14 közmondás, a líraikban 130 szólás, 11 közmondás, az epikaiakban 118 szólás, 21 közmondás ismerhető fel. A szám adatok többet mondanának, ha utalna a szerző arra, milyen terjedelműek a Csokonai-életműnek (vizsgált műfajú) szövegei.

Akad továbbá a Csokonai-idézetekben néhány olyan példa, amely számomra nem látszik frazémának, például *felháborodva zúgának, mint József halálának hírére a magyarok*. Maga is megjegyzi a szerző, hogy talán Csokonai alkotta képről van szó. Mindenesetre a kor produktuma az idézett mondat, ugyanis II. József 1790-ben halt meg, a Békaegérharc, amelyben ez a hasonlat fellelhető, 1800 utáni változatban maradt fenn, a mű az uralkodó halála után nyerte (az irodalomtörténet szerint sok változtatás után) ma ismert formáját.

Számomra nem látszik frazémának a *Nagy méltóság a kamara cigánya* (125., továbbá a szó-lástárban a 193.) lapon. Valamilyen helyi anekdota lehet az alapja, nyelvjárási környezetben megvolt talán. A gyűjteményekbe nem került be, holott tudjuk, hogy O. Nagy Gábor régi, elavult, helyi anyagot is közölt nagy szólásszótárában, sőt tanári pályáját Debrecenben kezdte, tehát ha helyi mondásként élt volna a fenti példa, ismerhette volna.

A másik Csokonai-fejezet: Szöveg a szövegben. A közmondások Csokonai műveiben címet viseli. A költőnek az anyanyelve iránti mély érdeklődéséhez tartozik a közmondások nyelvi értékének nagybecsülése. A tanulmány vizsgálati szempontjai: a felhasznált közmondás gondolati tartalma, nyelvi formája, pragmatikai funkciója – továbbá az, hogy milyen műfajú szövegében használja a költő. Az idézett szövegrészekben alkotó módon, a kontextushoz alkalmazva jelennek meg a közmondások. A közismert mondat: *Nem azért élünk, hogy együnk, hanem azért eszünk, hogy éljünk*. A költőnél ezzel ellentétes tartalmat fejez ki, elítélve a „herék” mentalitását; idézet a Dorottyából:

„Kiknek has istenetek,
Herék, kik csak azért éltek, hogy egyetek”.

Csokonai-műveket dolgoz fel végül a Csokonai Vitéz Mihály frazeológiatára. A szólás- és közmondásgyűjtemények kialakult gyakorlatának megfelelően az első főnév kiemelése adja a címszót, majd az ezt követő frazéma-frazémák, értelmezésük, stílusminősítésük olvasható. A szólás ismert alakját O. Nagy Gábor gyűjteménye szerinti formában közli. Az ezután idézett Csokonai-szövegekből kiderül, hogy a költő rendkívül egyéni módon élt a frazémákkal; alig van olyan példa, amelyben ismert alakjukban állnának. A költő költőien használta a frazémákat.

Visszatérve a kötetbeli sorrendhez: fontos tanulmány szól a szólások és közmondások szövegbe szerkesztéséről. Az írók – hangsúlyozza a szerző – alkotó módon élnek a frazémákkal (mint már a Csokonai-példákon is tapasztaltuk). Beszerkeszthetők mondategységbe, mondategységbe, bekezdésbe. (Sőt, ezt nem említi a szerző: ha az elbeszélő művekbeli párbeszédeket úgy értelmezzük, hogy minden megnyilatkozás új bekezdésnek számít – hiszen tipográfiailag elkülönül –, akkor még a bekezdésen túl is, széttörölve megjelenhet egy-egy frazéma.) A szövegbe szerkesztés lehetőségeit (Deme László terminológiája és szerkezeti ábrázolása alkalmazásával) formalizálja, megkülönbözteti a főmondati, mellékmondati szinten való megjelenésüket.

Új szempontot fedezünk fel a Nonverbális jelek a szólásokban, közmondásokban fejezetében: a gesztus, mimika, tekintet nyelvi kifejezése (*Minden szentnek maga felé hajlik a keze*). A verbális kód – állapítja meg – a nonverbális üzeneteket is verbálissá tudja tenni, azaz nyelvi formává alakítja.

Rozgonyiné Molnár Emma frazeológia kutatásai tehát az 1970-es években indultak, és a kérdéskörrel a mai napig is foglalkozik. A kötetben a 2009-ből való tanulmány a legfrissebb. Természetes, hogy ez alatt az idő alatt jelentős szemléleti (ezzel összefüggésben terminológiahasználati) változások következtek be a szerző munkásságában.

Ha azt kérdezzük a kötet elolvasása után, hogy mit sorol a szerző a szólások, közmondások közé, azt gondoljuk, hogy a szűkebb (O. Nagy Gábor, Szemerkényi Ágnes és mások által) képviselt értelmezésnek a híve.

A kötetnek újdonsága és föltétlen érdeme, hogy megmutatja; ma sem csak lexikológiai, hanem elméletileg – grammatikailag, szemantikailag, stilisztikailag, szövegtanilag – is lehet és kell foglalkozni a frazémákkal. A tanulmányok nemcsak a jelenleg frazeológiával foglalkozó szakemberek érdeklődésére számíthatnak, hanem ösztönző például szolgálhatnak az egyetemi magyar (vagy más, idegen nyelv, néprajz stb.) szakos hallgatóknak a szólásokkal, közmondásokkal való foglalkozásra.

V. Raisz Rózsa
ny. főiskolai tanár

Wacha Imre: Kvaterkázás. Anekdoták a XX. század második felének nyelvészeiről, nyelvmuvelőiről. Anyanyelvápolók Szövetsége, 2016. 296 lap

Kruzsok, farsangok, blankiádák

Talán másfél évtizede Szolnokról, a magyar nyelv hete országos megnyitójáról fuvaroztam haza Wacha Imrét, Kemény Gábort és Szűts Lászlót. Szájról szájra szálltak az anekdoták élő és holt nyelvészekről, és olyan kedélyes légkör teremtődött, hogy mondtam: gyűjtsük össze ezeket a történeteket. Wacha Imre ezt megjegyezte, és az elmúlt időben többször megfenyegetett: ne merészeljem megírni, mert ezt ő akarja. (Majdnem megbántottam, amikor 2012-ben az Édes Anyanyelvünkben közzétettem egy csokor nyelvészeti anekdotát, és talán azzal is, amikor 2015-ben kiadtuk a Nyelvi anekdoták című kötetet, benne ugyancsak nyelvészeti történetekkel: Anyanyelvápolók Szövetsége, Inter Kft., Budapest, 2015). Wacha Imre 2015-ben mutatott egy kéziratot, tele volt Péchy Blanka-történetekkel. Mondtam neki, hogy én mára gondoltam. Most végre kiadta csaknem 300 oldalas anekdotagyűjteményét. Benne van szinte mindenki, aki 1950-től körülbelül a rendszerváltásig megfordult az ELTE nyelvészeti tanszékein, az MTA Nyelvtudományi Intézetében vagy a beszédművelő-nyelvűvelő mozgalomban. Wacha Imre nem száraz, lecsupaszított anekdotákat ad közre (én leginkább valamiféle kerek anekdotatárra gondoltam, olyasfélére, amit Békés István szerkesztett), hanem háttérmagyarázatokkal bőven ellátott, „kiegészített” anekdotákat. Ezáltal a Kvaterkázás több mint anekdotagyűjtemény: felfogható színes, részben önéletrajzi emlékezésnek, sajátos intézménytörténetnek, sőt, talán nyelvtudomány-történetnek, de leginkább nagyon kellemes olvasmánynak. A belső címlapon ez is szerepel: Innen-onnan, saját emlékeiből és pletykákból összehordogatta: Wacha Imre. (A kötetet Kovács Dániel szerkesztette.) Az olykor kicsit elszaladó és önisméltásba is hajló emlékezések a következő fejezetekbe vannak sorolva: Az egyetem (ELTE), A Kruzsok (az egykori legendás nyelvész kör), Az Intézet (a Nyelvtudományi), Az Intézet körül (Eötvös Kollégium, nyelvészportrék, irodalmárok), Bukfencek a nyelvűvelésben (nyelvűvelő anekdoták a Bolond bolseviktól Rákosi Mátvás szülőházáig – ha valaki nem ismerné ezt a két ősi poént, akkor el kell olvasnia a könyvet), Kongresszusok, értekezletek (mert megvan azoknak is a sava-borsa, például: Magnetofónagy és Az intézeti farsangok és Dréher néni), A győri és újhelyi versenyekről (a Wacha Imre által ötven éve [!] látogatott, szakmailag támogatott két nagy versenyhez kapcsolódó esendő és olykor kicsit pikáns történetek, pl. A sztriptízáncosó).

A kötethez hatoldalnyi névmutató járul, és ez lehetővé teszi, hogy ki-kki megtalálja benne azt a nyelvészt, közéleti személyiséget, akinek az esetére, anekdotájára kíváncsi. De ennél jobb végigolvasni a könyvet: hiszen ez valóságos, személyes tudománytörténet 1951-től főleg a rendszerváltásig, de néhány

Új szempontot fedezünk fel a Nonverbális jelek a szólásokban, közmondásokban fejezetében: a gesztus, mimika, tekintet nyelvi kifejezése (*Minden szentnek maga felé hajlik a keze*). A verbális kód – állapítja meg – a nonverbális üzeneteket is verbálissá tudja tenni, azaz nyelvi formává alakítja.

Rozgonyiné Molnár Emma frazeológia kutatásai tehát az 1970-es években indultak, és a kérdéskörrel a mai napig is foglalkozik. A kötetben a 2009-ből való tanulmány a legfrissebb. Természetes, hogy ez alatt az idő alatt jelentős szemléleti (ezzel összefüggésben terminológiahasználati) változások következtek be a szerző munkásságában.

Ha azt kérdezzük a kötet elolvasása után, hogy mit sorol a szerző a szólások, közmondások közé, azt gondoljuk, hogy a szűkebb (O. Nagy Gábor, Szemerkényi Ágnes és mások által) képviselt értelmezésnek a híve.

A kötetnek újdonsága és föltétlen érdeme, hogy megmutatja; ma sem csak lexikológiai, hanem elméletileg – grammatikailag, szemantikailag, stilisztikailag, szövegtanilag – is lehet és kell foglalkozni a frazémákkal. A tanulmányok nemcsak a jelenleg frazeológiával foglalkozó szakemberek érdeklődésére számíthatnak, hanem ösztönző például szolgálhatnak az egyetemi magyar (vagy más, idegen nyelv, néprajz stb.) szakos hallgatóknak a szólásokkal, közmondásokkal való foglalkozásra.

V. Raisz Rózsa
ny. főiskolai tanár

Wacha Imre: Kvaterkázás. Anekdoták a XX. század második felének nyelvészeiről, nyelvművelőiről. Anyanyelvápolók Szövetsége, 2016. 296 lap

Kruzsok, farsangok, blankiádák

Talán másfél évtizede Szolnokról, a magyar nyelv hete országos megnyitójáról fuvaroztam haza Wacha Imrét, Kemény Gábort és Szűts Lászlót. Szájról szájra szálltak az anekdoták élő és holt nyelvészekről, és olyan kedélyes légkör teremtődött, hogy mondtam: gyűjtsük össze ezeket a történeteket. Wacha Imre ezt megjegyezte, és az elmúlt időben többször megfenyegetett: ne merészeljem megírni, mert ezt ő akarja. (Majdnem megbántottam, amikor 2012-ben az Édes Anyanyelvünkben közzétettem egy csokor nyelvészeti anekdotát, és talán azzal is, amikor 2015-ben kiadtuk a Nyelvi anekdoták című kötetet, benne ugyancsak nyelvészeti történetekkel: Anyanyelvápolók Szövetsége, Inter Kft., Budapest, 2015). Wacha Imre 2015-ben mutatott egy kéziratot, tele volt Péchy Blanka-történetekkel. Mondtam neki, hogy én mára gondoltam. Most végre kiadta csaknem 300 oldalas anekdotagyűjteményét. Benne van szinte mindenki, aki 1950-től körülbelül a rendszerváltásig megfordult az ELTE nyelvészeti tanszékein, az MTA Nyelvtudományi Intézetében vagy a beszédművelő-nyelvűvelő mozgalomban. Wacha Imre nem száraz, lecsupaszított anekdotákat ad közre (én leginkább valamiféle kerek anekdotatárra gondoltam, olyasfélére, amit Békés István szerkesztett), hanem háttérmagyarázatokkal bőven ellátott, „kiegészített” anekdotákat. Ezáltal a Kvaterkázás több mint anekdotagyűjtemény: felfogható színes, részben önéletrajzi emlékezésnek, sajátos intézménytörténetnek, sőt, talán nyelvtudomány-történetnek, de leginkább nagyon kellemes olvasmánynak. A belső címlapon ez is szerepel: Innen-onnan, saját emlékeiből és pletykákból összehordogatta: Wacha Imre. (A kötetet Kovács Dániel szerkesztette.) Az olykor kicsit elszaladó és önisméltásba is hajló emlékezések a következő fejezetekbe vannak sorolva: Az egyetem (ELTE), A Kruzsok (az egykori legendás nyelvész kör), Az Intézet (a Nyelvtudományi), Az Intézet körül (Eötvös Kollégium, nyelvészportrék, irodalmárok), Bukfencek a nyelvűvelésben (nyelvűvelő anekdoták a Bolond bolseviktől Rákosi Máttyás szülőházáig – ha valaki nem ismerné ezt a két ősi poént, akkor el kell olvasnia a könyvet), Kongresszusok, értekezletek (mert megvan azoknak is a sava-borsa, például: Magnetofónagy és Az intézeti farsangok és Dréher néni), A győri és újhelyi versenyekről (a Wacha Imre által ötven éve [!] látogatott, szakmailag támogatott két nagy versenyhez kapcsolódó esendő és olykor kicsit pikáns történetek, pl. A sztriptízáncosó).

A kötethez hatoldalnyi névmutató járul, és ez lehetővé teszi, hogy ki-ki megtalálja benne azt a nyelvészt, közéleti személyiséget, akinek az esetére, anekdotájára kíváncsi. De ennél jobb végigolvasni a könyvet: hiszen ez valóságos, személyes tudománytörténet 1951-től főleg a rendszerváltásig, de néhány

személy esetében napjainkig. A legtöbbet szereplő (említett) személyek: Bárczi Géza, Bencédy József, Benkő Loránd, Bereczki Gábor, Czeglédy Károly, Deme László, Fabricius-Kovács Ferenc, Gáldi László, Graf Rezső, Grétsy László, Hercegi Károly, Hérics Lajosné, Imre Samu, J. Soltész Katalin, Kelemen József, Király Péter, Kodály Zoltán, Kovalovszky Miklós, Kováts Dániel, Lakó György, Lengyel Lajos, Lőrincze Lajos, Molnár József, Németh Gyula, Ország László, Pais Dezső, P. Balázs János, Péchy Blanka, Rákosi Mátyás, Szabadi Béla, Szabó Dénes, Szathmári István, Szépe György, Szűts László, Tompa József, Wacha Imre, Waldapfel József, Z. Szabó László, Z. Szabó Lászlóné, Zsirai Miklós.

Az „ismert-nemismert-nemúgyismert” anekdoták szórakoztatóak, egyben elgondolkodtatók. Merthogy a történetek egy része Wacha Imrétől származik, mások másoktól, tudom, hogy Imre bátyám sokaktól kért anekdotákat, és különösen a „humortalan” nyelvészekkel volt bajban, mert nem akarta, hogy bárki kimaradjon. Így is kimaradtak sokan, az idősebb korosztályból is, akikkel Wacha Imrének volt vagy lehetett kapcsolata. Vannak olyan szárnyas történetek, amelyek sok csatornán köszönnek vissza. Ilyenek például a Péchy Blankához köthető „blankiádák”, amelyek szinte folklórrá váltak. A történetek közül egyik sem bántó, sőt talán kicsit izgatottak lehetnek azok, akik kimaradtak. Ennek két oka van: Wacha Imre kapcsolatrendszere az utóbbi két-három évtizedben már nem öleli fel az egész magyar nyelvtudományt, és főleg az idősebb korosztályra, valamint a nyelvművelői körre korlátozódik. A másik ok, ezt Wacha tanár úr el is panasolta nekem, vannak nyelvészek, akikről nincsenek, nem keringenek anekdoták. Ezt folklorista beállítódású nyelvészként cáfolnom kellene, hiszen nincs olyan, hogy nincs történet, nincs anekdota, vagy hogy maibb kifejezést használjak: sztori. Csak talán valamiért nem terjednek az illető visszafogott, csöndes személyisége miatt, esetleg azért, mert nincsenek bensőséges barátai.

Wacha Imre emlékezéssel dúsitott nyelvészanekdotáit olvasva az is feltűnik, hogy mekkora szakadás van a korábbi és mai magyar nyelvtudomány világa között. A két világháború közötti és a második világháború utáni „nagy” nyelvészek világa ma már messiás történelem. Az én tanáraim még lelkesen emlegetik Pais Dezsőt, Tosu tanár urat, rajongva emlékeznek Bárczi Gézára (Benő tanár úrra, ugyanis: „A radványi sötét erdőben / Halva találták Bárczi Benőt”), de az én korosztályom, sőt az utánam következő nemzedék nemcsak, hogy nem ismeri őket, de jórészt nem is idézi. És a nagy névsort sorolhatnánk Wacha Imre könyvéből: Deme László (neki nem volt ragadványneve?), Kniezsa István (Kenéz tanár úr). (A leggyakrabban említettek listáját korábban már gyűjtöttem.)

A másik érdekesség, hogy ez a nagy nemzedék mennyire más életet élt! Pais tanár úr tanszékvezető volt, de nem foglalkozott szervezéssel. Egyszer felhíborodott, hogy 11-re hívták össze a tanszékit: „Hajnalban?” És hogy az egyetemről minden kedden a Kruzsokba ment, ahol ülésrend volt? S hogy cédulákról adott elő, no meg felolvasott, a vesszőt és a pontot is kimondva? Próbálnánk ma cédulákról felolvasni... A társtanszék vezetőjét pedig így jellemzi Wacha Imre: „Bárczi Géza akadémikus professzor tanszékvezető is volt, tehát bürokratikus ügyeket is kellett intéznie. Ezeket a hét valamelyik napján elintézte a titkárnőkkal és a helyettesével. Más napokon csak akkor járt be, amikor egyetemi órái, előadásai vagy fogadóórái voltak. (Egyéb napokon könyvtárakban kutatott vagy otthon írta előadásait, cikkeit, tanulmányait, könyveit)” (46). A kedves, enyhén fűszerezett anekdoták szülőföldje a beszélgetés, a társalgás és az összejárás. Ezzel mintha lenne némi kis gond manapság.

Egy kedves, bájos, nem túlmagyarázott anekdotával szeretném bizonyítani a kötet érdekességét, értékét.

Balogh Lajos nyelvjáráskutató, a nyelvatlasz szerkesztőgárdájának oszlopos tagja így tette próbára Deme László türelmét. – Laci, te hogyan írnád le azt a szót, hogy pörköltkávé-keverék? Mert szerintem... kétféle értelmezés lehetséges. Ha különféle nyers kávé először összekeverik, és azután együtt pörkölik meg, akkor az: pörkölt-kávékeverék. De ha mindegyiket külön-külön pörkölik, azután keverik össze, akkor az: pörköltkávé-keverék lesz. Deme elmosolyodott, és csak ennyit mondott: – Menj a fenébe! (117).

Pais Dezső szójátéka: a női hölgy (47) máig él az ELTE-n, mindenki nevet rajta, de nem tudja a forrást. Deme László a szójátékaival is feltűnt (többek között az intézeti farsangokon). A kollégák kiforgatott nevükön állítólag nem sértődtek meg: Magnetofónagy (Fónagy Iván), Gyönyöre Gyuri (Szépe György), Ágáldi László (Gáldi László), Pávián Fál (Fábián Pál). Emlékeim szerint hasonló – talán néha már bántó – szójátékokkal gyakran szórakozott Zsilka János és Jónás Frigyes. Mindketten hiányoznak ebből a kötetből (Wacha tanár úrnak nem volt kapcsolata velük), és őket már nem lehet megkérdezni. Péchy Blankát azonban megsértette egyszor Szende Aladár a következő rigmussal:

Szép madár a búbos banka, / Éljen soká Péchy Blanka. „Vélhetőleg a búbos bankának szintén alliteráló másik neve (büdös banka) juthatott Blanka asszony eszébe. Bizony Zé tanár úrnak (Z. Szabó Lászlónak) és Duci asszonynak (Z. Szabó László felesége) sok fáradságába került Blanka asszonyt meggyőzni arról, hogy – mivel az ő tihanyi kertjükben is fészkelte egy ilyen madár – a búbos bankának szép, színes tolla van, és egy kedves szép madár” (249).

Lőrincze Lajos egyik társalgási, figyelmeztető fordulata szinte szállóigévé vált:

„Lőrincze kiváló társasági ember volt. Szívesen anekdotázott, főleg saját gyermekkoráról, nyelvjárásgyűjtő útjairól mesélt szívesen. Szeretett a társaság középpontja lenni. S ha valaki közbeszólt, megzavarta elbeszélését, rá is szólt: – Benne van kend a passióban?” (260).

Bár a vidéki nyelvészek alig fordulnak elő az anekdotagyűjteményben, Kálmán Béla azért kivétel: Egy alkalommal az igazoltató rendőr kérte a személyi adatait: – Neve? A válasz: – Kálmán Béla. – Hol született? Kálmán Béla válasza: – Lakompakon. Erre a rendőr felcsattant: – Nem azt kérdeztem, hol lakik, hanem, hogy hol született. (Kálmán Béla válaszát így értette: Lakom Pakom) (133).

Benne élek a nyelvészeti közéletben, de ilyen kedves anekdotákat mostanában nem ismerek. Nem kedveseket, sokat. Nincsenek humoros farsangok, nincsenek nagy intézeti, családi kirándulások, nincs már nyelvészeti vicclap (ifjúkoromban magam is szerkesztettem egyet, a Nyisz-szót. Nyisz = Nyelvész Invalidusok Szövetsége, ugyanis 1981-ben nyelvjárásgyűjtés közben árokba borult a buszunk, többen megsérültünk, és ezután humoros programokkal igyekeztünk oldani a traumát. Jóval többet erről Fodor Katalin tanárnőtől lehet tudni.)

Persze Wacha Imre tiltása ellenére csak összehoztam egy Nyelvi anekdoták kötetet, és benne vannak nyelvészeti anekdoták is. Wacha Imre is szerepel benne. A nyelvésztáborban szintén folyik a szó, és kerekednek az anekdoták. A világ változott meg, vagy mi? Egy Wacha Imre anekdotával kiegészítem a könyvét:

Fischer Sándor, Deme László és Wacha Imre előad valahol, mindegyikre 20-20 percet szántak. Fischer Sándor 40, Deme László 30 percet beszélt. A többi idővel Wacha Imre gazdálkodhatott.

* * *

A tudomány humora más tudományágakat is érint. Mások is állítottak össze könyvet e témában: Bisztray Gyula: Jókedvű magyar tudósok (Gondolat, Budapest, 1972). Beck Mihály: Humor a tudományban (Akadémiai, Budapest, 2010). Ebből való ez a történet:

A világhírű magyar matematikus, Erdős Pál is humoros ember volt, saját életkorán viccelődve gyakran említette, hogy ő 2,5 milliárd éves, mert fiatal korában azt mondták a kozmológusok, hogy a Föld életkora 2,5 milliárd év, de mire megöregedett, már azt, hogy 5 milliárd.

A KöMal Fórumon (Középiskolai Matematikai Lapok) efféle humor gyűlik:

Egy kis szög és egy nagy szög felszáll a villamosra, és leülnek mindketten. Később felszáll egy öreg szög is, mire a kis szög udvariasan átadja neki a helyét. Megszólal a nagy szög: – Jól van! Derékszög!

Bizonyítsuk be, hogy $2+2=5$. A bizonyítás indirekt. Tétélezzük fel, hogy $2+2=6$. De hisz ez hülyeség. Tehát $2+2=5$.

* * *

Wacha Imre könyve kordokumentum, egy letűnt, sok tekintetben értékes világ záróköve. Élvezettel olvassuk, de attól tartok, felgyorsult világunkban, amikor már a múlt évtized sem számít, kevesen fogják végigolvasni. Bár nem ismertem, nekem még mond valamit Tosu tanár úr, de tanítványainknak már nem sokat. Legutóbb két magyar nyelvész nevét sem tudták felsorolni.

Balázs Géza

egyetemi tanár

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék